

A DEMOKRATIKUS ELITIZMUS KONSZENZUSÁN TÚL¹

Körösényi András

(az MTA doktora, egyetemi tanár, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

A demokráciaelméletben a 20. század második felében a demokratikus elitizmus egy olyan irányzatnak tűnhetett, ami egységes és koherens és amely felett a demokráciaelmélet kanonizált irodalmában széles konszenzus van. Írásom fő célja az, hogy megkérdőjelezzem a demokratikus elitizmus ezen konszenzusát. Három fő tézisem van. Egyrészt azt kívánom kimutatni, hogy az elitista demokrácia elmélete korántsem egy egységes és koherens irányzat. A látszólagos konszenzus mögött ugyanis a választások, a képviselő és a demokrácia valójában három, egymástól markánsan különböző irányzata különböztethető meg: a mandátum-, az elszámoltathatóság- és a felhatalmazáselmélet. Másrészt ezen eltérések néhány fontos forrására kívánok rámutatni és azokat fogom elemezni. Azt a tézist kívánom igazolni, hogy az elméletek jól magyarázhatóak a vezetők és állampolgárok racionalitásáról és kompetenciájáról kialakított eltérő előfeltevéseikből. Harmadrészt amellet fogok érvelni, hogy a felhatalmazáselmélet autoriter és „cezarista” implikációi ellenére sem igazolja a klasszikus elitisták „hiábavalóság-tézisét” (*futility*); azt, hogy a demokratikus választások teljesen értelmetlenek lennének.

KULCSSZAVAK ■ demokratikus elitizmus ■ politikai vezetés ■ felhatalmazáselmélet
■ elszámoltatáselmélet ■ mandátumelmélet

A demokráciaelméletben a 20. század második felében az uralkodó irányzat a demokrácia kompetitív-elitista elmélete, vagy másképpen a demokratikus elitizmus vált. Több tényező is közrejátszott abban, hogy a demokratikus elitizmus a politikatudomány uralkodó áramlatának részeként egy olyan irányzatnak tűnhetett, ami egységes és koherens, és amiről a demokráciaelmélet kanonizált irodalmában széles konszenzus van. Egyrészt a demokratikus elitizmus a 20. század második felétől kétségtelenül betöltött egy ideológiai funkciót a „nyugati demokráciák”, mint politikai rezsimek igazolásában. Másrészt szerepet játszott az is, hogy az 1960–70-es évek radikális demokratái hajlamosak voltak „egy kalap alatt” tárgyalni és egyformán elutasítani a demokratikus és képviselői kormányzás eltérő irányzatait, összemosva azok különbségeit. Harmadrészt a demokrácia normatív elméleteivel szemben a demokratikus elitizmust mint empirikus és realista irányzatot állították szembe. Negyedszer az elméletben fontos szerepet játszó verseny szerepét és hatásait a közgazdaságtantól korábban intakt politikatudományban egységesen (és tévesen) „gazdasági” szemléletmódnak tekintették. Ebben az értékelésben például

Joseph Schumpeter és Anthony Downs például, mint a demokrácia gazdasági vagy kompetitív elméletének teoretikusa azonos rubrikába kerül. Ötödször általánossá vált a Friedrich-törvény működésébe és áldásos hatásaiba vettet hit. Mindezek nyomán a demokratikus elitizmus, mint a demokrácia olyan realista irányzata hódított, amely egyrészt a klasszikus elitistákkal, másrészt a radikális, participatív demokratákkal szemben nem tekintette összeegyeztethetetlennek az elituralmat és a demokráciát. Népszerűségének a legfőbb oka az, hogy a radikális szkepticizmus és a radikális idealizmus közötti pozíciót elfoglalva a demokráciát nemcsak megvalósítandónak, de megvalósíthatónak is tartotta.

A Schumpeter nyomán kibontakozó demokratikus elitista irányzat legfontosabb szerzői között általában Anthony Downst, Robert Dahlt, Giovanni Sartorit és Arendt Lijphartot tartják számon (Saward, 2003). Az elitista demokrácia egyik forrását Schumpeter és Downs ún. gazdasági-, a másikat Dahl pluralista demokráciaelmélete jelenti. A demokrácia Schumpeternél elsősorban csak egy procedurális módszert jelent, amely a vezetők kiválasztására alkalmas ugyan, de nem vezet semmilyen meghatározott eredményhez, politikához (Sartori, 1987: 1152; Saward, 2003: 39). Dahl és Schumpeter más követői szerint viszont a kompetitív választásoktól többet várhatunk: azok kapcsolatot teremtenek eljárás és következmény, azaz módszer és eredmény között. Az elitista demokrácia legpontosabb meghatározását a Schumpeter elméletét és Friedrich-törvényét szintetizáló Giovanni Sartori adta. Ezek szerint „(A) nagy létszámú demokráciát úgy határozhatjuk meg, mint egy (a) *nyitott poliarchiát* generáló procedúrát vagy/és *mechanizmust*, amelyben a választási piacon kialakult *verseny* (b) *a népnek adja a hatalmat* és (c) arra kényszeríti rá a vezetőket, hogy *reszponzívok* legyenek a vezetettek felé” (Sartori, 1987: 1.156). Az input és output közötti kapcsolatot, a vezetők reszponzivitását (vagy másképpen fogékonyságát) az állampolgári vélemények felé a várható reakciók beszámításának friedrichi törvénye, vagy másképpen a demokrácia „*visszacatolás-elmélete*” teremti meg (Sartori, 1987: 1152; 1999: 89). A Friedrich-törvény szerint a kormányon levő és újráválasztásukra törekvő politikusok megpróbálják a szavazóknak a kormánypolitika eredményeire adott majdani reakcióit anticipálni, és a kormánypolitikát ennek megfelelően úgy alakítják, hogy növeljék újráválasztásuk esélyeiket (Friedrich, 1937: 17; Friedrich, 1963: 199–215). A választási verseny így visszacsatolást eredményez a demokrácia kompetitív elméletében, ezért az nemcsak a vezetők szelekcióját biztosítja, de a kormányzás *representativitását* is elősegíti; vagyis azt, hogy a kormányzás a nép érdekében történjen (Pitkin, 1967; Przeworski et al., 1999). Ezen intézményes ösztönző mechanizmus biztosítja, hogy a demokrácia kompetitív elméletében a vezetők nem csak irányítók, de – e visszacsatolási lánc következtében – valamennyire irányítottakká is válnak (Sartori, 1999: 89), azaz kialakul az elit uralma és a nép hatalma közti kölcsönhatás. Ebben áll a demokratikus elitizmus konszenzusa.

Noha a 20. század második felében a demokratikus elitizmus fontos részét alkotta a politikaelmélet uralkodó áramlatának, több kihívással kellett szembenéznie. Az egyik – a markánsabb – kihívás Peter Bachrach (1967) és Carole Pateman (1970) antielitista demokráciaelmélete, a másik a képviseleti demokrácia Hannah Pitkin (1967) és John Plamenatz (1973) munkái révén megújított liberális elmélete felől érte. A kritikákra – különösen a radikális, participatív demokrata kritikára – Giovanni Sartori (1987) adott választ a mára klasszikussá vált munkájában, amely a demokratikus elitizmus elméletének utolsó nagy, szisztematikus újrafogalmazása. A hagyományos politikai radikalizmus hanyatlása és a kommunista rezsimek összeomlása után a demokratikus elitizmusnak olyan új kihívásokkal kellett szembenéznie, mint a demokrácia deliberatív elmélete, a feminista elmélet és az ún. identitás-politika (Saward, 2003). Ezen jól artikulált normatív irányzatok mellett az elmúlt másfél évtizedben egy sor olyan empirikusan orientált teoretikus munka is megjelent, amelyek más irányból kérdőjelezték meg a demokrácia elitista elméletét. Ezek nem alkotnak egységes irányzatot, de még egységes diskurzust sem, inkább egymástól elszigetelt törekvésekről van szó. Ezekben a fókusz a struktúrák helyett inkább a cselekvésen van, és rendszerint jóval nagyobb szerepet tulajdonítanak a politikai vezetőknek a modern demokráciák működésében, mint azt a demokratikus elitizmus feltételezi. Danilo Zolo (1992) például arra a következtetésre jut, hogy a növekvő társadalmi komplexitás aláássa a pluralista demokrácia neoklasszikus paradigmáját, aminek következtében elporlad a határvonal a demokratikus elitizmus és a zabolátlan elituralom között. Emilio Santoro (1993) – Wittgenstein nyelvfilozófiájára építve – olyan módon értelmezi Schumpeter elméletét, amely megerősíti Zolo érvelését. Bernard Manin (1997) a demokratikus reprezentáció történetét áttekintő művében a mai demokráciákat, mint „közönség-demokráciát” jellemzi, ahol a választási kampányokban nem a pártok és pártprogramok, hanem a politikusszemélyiségek töltenek be döntő szerepet. James D. Fearon (1999) empirikus kutatások alapján arra a következtetésre jut, hogy a demokratikus választások mára már kevésbé a hivatalban levő kormányzat teljesítményének illetve az ellenzék programjának az értékeléséről, mint inkább az ígéretes jelöltek kiválasztásáról szólnak. Az empirikus kutatások eredményei mellett a racionális választások elméletét alkalmazó José María Maravall (1999) arra a konklúzióra jut, hogy a választási demokráciában a hivatalban lévő politikai elit kevésbé elszámoltatható és kevésbé reszponzív, illetve fogékony a szavazók vágyaira mint azt az elitista demokrácia feltételezte. Margaret Canovan (1999) az elmúlt évtizedek populista illetve karizmatikus politikai vezetőit nem a képviseleti demokrácia patológikus jelenségeként, hanem elkerülhetetlen vonásaként mutatja be. Yves Mény, Yves Surel (2002) és szerzőtársaik a kortárs populizmus forrásait keresve egy olyan, a mai demokráciákra jellemző trendet tárnak fel, amely a hatalom perszonalizációját erősíti. Jean Blondel (2005) azt elemzi, hogy a növekvő perszonalizációját erősíti.

záció miként gyengíti a politikai pártok hagyományos szerepét a mai európai demokráciákban. Thomas Poguntke és Paul Webb (2005) és szerzőtársaik a kortárs európai demokráciák „prezidencializálódására” mutatnak rá. Magam egy korábbi munkámban (Körösényi, 2005; 2005a) a ‘vezérdemokrácia’ weberi fogalmának újrafogalmazásával próbáltam megragadni a kortárs képviselői rendszerek természetének megváltozását. John Higley és Jan Pakulski (2007) a „cezarista” vezetők megjelenését regisztrálják, Mark Philp (2007) pedig szakítva a kortárs morálfilozófia uralkodó áramlatával a cselekvés és a vezetés fontosságát hangsúlyozza a mai demokráciákban.

A fent említett munkák eredményeire is támaszkodom az alábbi írásban, amelynek három fő tézise van. Egyrészt azt kívánom kimutatni, hogy – noha a demokrácia radikális-participatív felfogásával, illetve a paternalista uralom elméleteivel folytatott vitákból úgy is tűnhet, de – az elitista demokrácia elmélete korántsem egy egységes és koherens irányzat. A látszólagos konszenzus mögött ugyanis a választások, a képviselet és a demokrácia valójában három, egymástól markánsan különböző irányzata különböztethető meg: a mandátum-, az elszámoltathatóság- és a felhatalmazáselmélet. Másrészt ezen eltérések néhány fontos forrására kívánok rámutatni és azokat fogom elemezni. Azt a tézist kívánom igazolni, hogy az elméletek jól magyarázhatóak a vezetők és állampolgárok racionalitásáról és kompetenciájáról kialakított eltérő előfeltevéseikből. Harmadrészt amellet fogok érvelni, hogy a felhatalmazáselmélet autoriter és „cezarista” implikációi ellenére sem igazolja a klasszikus elitisták „hiábavalóság-tézisét” (*futility*); azt, hogy a demokratikus választások teljesen értelmetlenek lennének.

Munkám az alábbiakban három részre tagolódik. Az első részben az egyes elméleteket egy-egy szerző – sorrendben Robert Dahl, John Plamenatz, és Adam Przeworski – munkáival fogom bemutatni. A második részben azt fogom elemezni, hogy az egyes elméletek milyen előfeltevésekkel élnek a választók és politikusok racionalitását, tudását és kompetenciáját, és így a választások természetét illetően. A harmadik részben néhány következtetés levonása mellett azt vizsgálom, hogy a demokratikus elitizmus konszenzusát leginkább aláásó felhatalmazáselmélet milyen implikációkkal jár a képviselői és demokratikus kormányzás természetére nézve.

A KÉPVISELET ÉS A KONTROLL ELMÉLETEI

Robert Dahl és a mandátumelmélet

A képviseleti demokrácia mandátumelméletének egyik jellegzetes teoretikusa Robert Dahl. Műveiben, különösen a *Polyarchy* című klasszikussá vált könyvében a választások a nép akaratával szembeni fogékonyságra készítetik a kormányzatot. Dahl azt állítja (1971: 1–2), hogy „a demokrácia legfőbb karakterjegye, hogy a kormányzat folyamatosan reszponzív a politikailag egyenlőnek tekintett állampolgárok preferenciáira”. Korábban Dahl – Charles Lindblommal közösen írt munkájában (1953: 415–9) – elismerte, hogy a vezetők relatív autonóm szerepet játszhatnak a nagy létszámú demokráciákban, de későbbi, normatív demokráciaelméletében már teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a vezetők autonómiáját. Teoretikus főművének, a *Democracy and its critics* (1989) című könyvének az egész gondolatmenete arra az előfeltevésre épül, hogy míg a szavazóknak az egyes ügyekben (*issues*) világos preferenciáik vannak, addig a vezetők nem rendelkeznek saját preferenciákkal. Ők olyan *policy*-pozíciót próbálnak felvenni a választási versenyben, amely megfelel a szavazók (vélt) preferenciáinak. A politikai vezetők szerepének ez a kiüresítése megfelel annak a dahli definíciónak, amely szerint a demokrácia a nép önkormányzatát jelenti (Dahl, 1989: 279).

Dahl és Lindblom (1953: 69–71) úgy interpretálja a szavazóknak a jelöltek közti választását, mint ami indirekt módon *policy*-programok közti választásnak felel meg. Ennek kétféle módját tartják lehetségesnek: a mintavételi-technikát illetve a Friedrich-törvényt. Amikor a szavazók a mintavételi-technikát alkalmazzák, akkor olyan jelöltet választanak, akitől a saját politikai preferenciáikra való fogékonyságot várhatnak el. A „mintavételkor” a szavazók a jelöltek személyes tulajdonságaira, karaktervonásaira koncentrálnak. Szavazatukkal arra hatalmazzák fel a megválasztott jelölteket, hogy képviseljék és megvalósítsák az ő *policy*-preferenciáikat. Ez a látszólag racionális szavazói viselkedés, amely a képviselet deskriptív koncepciójának (Pitkin, 1967) felel meg, azon a kétes feltevésén nyugszik, hogy a jelöltek karaktervonásai és közpolitikai pozícióik között közvetlen kapcsolat van.

A másik módszert, amely Dahl (és Lindblom) szerint a reszponzivitást biztosítja, a Friedrich-törvény fejezi ki. A választási vereségtől és a hatalom elvesztésétől való félelem a választói igények iránti fogékonyságra sarkallja a kormányon levőket: azaz a reszponzivitást a kompetitív demokrácia visszacsatolási mechanizmusa teremti meg (Dahl–Lindblom, 1953: 283). A politikai vezetés nem jelent többet, mint a jelöltek és kormányon levők reszponzivitását a szavazói preferenciákra. A „*principal-agent*” formulával kifejezve, a vezetők a „megbízóik” (szavazók) utasításait szigorúan követő „ügynökök”, s nem autonóm szereplők. Dahl és Lindblom (1953: 283) explicit módon elutasította

Schumpeter azon érvelését, amely szerint a politikai verseny csak a jelöltek, s nem a politikák között garantálja a választás lehetőségét. Dahl (1956; 1989) normatív vonatkoztatási pontja a demokrácia populista koncepciója, a mandátumelmélet marad.

John Plamenatz és az elszámoltatáselmélet

John Plamenatz a schumpeteri és dahli megközelítés közötti „arany közép-utat” kereste. Elutasította mind a demokrácia mandátumelméletét és a szigorú kormányzati reszponzivitás igényét, mind pedig a választott vezetők kötetlen mandátumának koncepcióját, mivel az szerinte könnyen önkényes kormányzásba torkolthat. A demokrácia Plamenatz (1973: 108) szerint sokkal inkább a nép beleegyezésével, mint annak akarata szerint történő kormányzás. Egy demokráciában valódi vezetés érvényesül, ami egy olyan tevékenység, amelyben a vezetők a népért cselekednek. Ez nem csupán azt jelenti, hogy kifejezik a nép, illetve a szavazók vágyait. Hanem mindenekelőtt azt, hogy „olyan céloknak, hiedelmeknek és érzéseknek adnak kifejezést, amelyeket azok hajlandóak támogatni, noha talán még sohasem gondoltak rájuk mielőtt valamely elfogadott vezetőjük meg nem fogalmazta őket” (Plamenatz, 1973: 87).

A vezetők felelőssége az, amely Plamenatz demokrácia-fogalmát megkülönbözteti Dahl neoutilitarista pluralizmusától éppúgy, mint Schumpeter tisztán procedurális demokráciafogalmától, amely szerint a népakaratot a vezetők állítják elő. Schumpeterrel szemben Plamenatz azt hangsúlyozta, hogy a közhivatalt viselők versengő választások révén történő kiválasztása önmagában nem feltétlenül hoz létre felelős vezetést. Ahhoz, hogy a vezetők politikailag elszámoltathatóak legyenek, a szavazóknak „meg kell érteniük a jelentőségét annak, amit tesznek. [...] Kell, hogy legyen valamilyen tudásuk arról, hogy a szavazataikra pályázó jelöltek miben különböznek egymástól” (Plamenatz, 1973: 189). Azaz, meg kell érteniük a választásuk jelentőségét. A vezetők közti választás nem racionális cselekvés annak utilitarista értelmében, de ésszerű törekvés arra, hogy a vezetőket felelőssé tegyék a cselekedeteikért. Plamenatz megjegyzi (1973: 190), hogy „ha a szavazók pénzfeldobással döntenék el, miként szavazzanak, akkor bármennyire is szabadok a választások, nem lenne demokrácia”. Ilyen körülmények között ugyanis értelmetlen lenne szabad választásokat tartani, s a választott vezetők politikai felelősségéről sem beszélhetnénk. Plamenatz ezért újra életre kelti az elszámoltatható és felelős vezetés fogalmát, amelyet a parlamentarizmusról és a képviseleti kormányzásról írva Edmund Burke és John Stuart Mill egykor megalkottak. Ebben az elméletben a választások a kormányzókat elszámoltathatóvá teszik cselekedeteik következményeiért.

Adam Przeworski és a felhatalmazáselmélet

Adam Przeworski a schumpeteri elmélet szkeptikusabb olvasatát kínálja. Dahllal és Plamenatzzal szemben a demokrácia egy „minimalista” meghatározását adó Przeworski (1999) elfogadja Schumpeter azon érvelését, hogy a politikai verseny a szavazóknak a jelöltek, s nem a politikák között biztosít választási lehetőséget. Przeworski számára a demokratikus választások elsősorban *negatív* választásra adnak lehetőséget, mivel az állampolgárok számára azt teszik lehetővé, hogy a kormányon levőktől vérontás nélkül megszabaduljanak. A politikusok önálló érdekei és a szavazók hiányos informáltsága következtében azonban a választások nem képesek garantálni a képviseleti kormányzás létrejöttét, ahol a kormány a nép legjobb érdekei szerint tevékenykedne (Przeworski, 1999: 31–32). A pesszista konklúzió ellenére Przeworski azt állítja, hogy a demokrácia Schumpeter-i felfogása, amelyben az nem több mint a vezetők szelekciójának egy módszere, nemcsak empirikusan pontos, de normatív erényekkel is rendelkezik. Először is, békés módszert kínál a konfliktuskezelésre és a vezetők cseréjére. Ráadásul, a választások révén való hatalomváltás lehetősége elősegíti a politikai mérséklet kialakulását, mivel a hatalom mai birtokosai tisztában vannak azzal, hogy legközelebb ellenzékbe kerülhetnek és vice versa. Ezért a kormányon és ellenzékben levők közös érdeke visszafogottan cselekedni (1999: 45–46). Másodsor, a szavazásnak van egy önálló következménye: „felhatalmaz a kényszerítésre”, azaz az állam erőszakszervezetének a birtoklására. A többségi szabály annak az elvnek felel meg, amikor a „fejeket számolják”, azaz a felhatalmazás nem az érvek érvényességén, hanem a „számok pusztá erején” nyugszik. A szavazás így a demokratikus állam legitimitációját is elősegíti (Przeworski, 1999: 48–49). Przeworski „minimalista” demokrácia-fogalma összhangban van a képviselet hagyományos felhatalmazáselméletével (Pitkin, 1967).

ELŐFELTEVÉSEK A TUDÁSRÓL, KONTINGENCIÁRÓL ÉS A KOMPLEXITÁSRÓL

Az eddigiek számos kérdést vetnek fel. Mi az egyes elméletek empirikus érvényessége és analitikus magyarázó ereje? Milyen implikációik vannak a demokratikus elitizmusra nézve? A választások és a Friedrich-törvény felelős politikai elitet hoznak létre, vagy csak arra szolgálnak, hogy igazolják a politikai vezetők és az elit uralmát? A válaszok ezekre a kérdésekre a szavazók és politikai vezetők tudásáról, kompetenciájáról kialakított előfeltevéseinkkel állnak összefüggésben. Az alábbiakban azt fogom megmutatni, hogy a három elmélet különböző előfeltevéssel él választók és politikusok racionalitását, tudását és kompetenciáját, és így a választások természetét illetően is.

A mandátumelmélet

A demokrácia klasszikus doktrínája általában, de a mandátumelmélet különösen feltételezi, hogy az állampolgárok jól informáltak és kompetensek a közügyeket illetően (Dahl, 1956, Downs, 1957). Ez egy szükséges előfeltevés, hiszen csak a kompetens és autonóm állampolgárok képesek az egyes közügyekben saját preferencia-rangsort felállítani. A mandátumelmélet, mint a demokrácia aggregatív-populista modelljének a pártdemokráciára való alkalmazása azt is feltételezi, hogy a pártpolitikusok tisztán hivatalorientáltak, a szavazatokért folytatott versenyben érdekeltek a szavazók politikájukról történő informálásában, továbbá a Friedrich-törvény érvényesülése növeli a hivatalban levő vezetők reszponzivitását.

Az empirikus politikatudomány megpróbálja mérni, hogy a választásokon nyertes párt(ok) hatalomra kerülve ígéreteik hány százalékát valósítják meg (pl. Royed, 1996). A képviseleti kormányzás mandátumelmélete, mint normatív elmélet, azonban nem elégszik meg azzal a kérdéssel, hogy a kormányzó politikusok megtartják-e választási ígéreteiket, az is érdeklő, hogy a kormányzati politika a közérdeket szolgálja-e. A klasszikus felfogása alapján ugyanis a képviseleti kormányzás egyben a közérdeknek megfelelő kormányzást jelent (Pitkin, 1967; Przeworski et al., 1999). Przeworski, Manin és Stokes (Przeworski et al., 1999) felállítanak egy analitikus elemzési keretet, hogy a képviseleti kormányzás mandátumelméletét alkalmassá tegyék az empirikus kutatás számára. Munkájukra támaszkodva elemezni fogom, azokat az előfeltevéseket, amelyek teljesülése esetén a mandátumelmélet megvalósul. Ezek a következők: (1) az állampolgárok jól informáltak, és a választási kampányok informatívak a jelöltek által követendőnek tartott politikáról; (2) megvalósul a mandátum-reszponzivitás, azaz a Friedrich-törvénynek megfelelően a szavazók joggal számítanak arra, hogy a kormánypolitika a választási ígéretekkel azonos lesz, azaz a politikusok kitaranak ígéreteik mellett; (3) a nyertes választási program, azaz a „mandátum” követése mindíg a választók legjobb érdekeit szolgálja. További előfeltevést jelent, hogy (4) a választók valóban kitartsanak eredeti (a választásokon kifejezett) preferenciáik mellett; valamint az, hogy (5) a választók és a kormányra került politikusok érdekei megegyeznek (Manin et al., 1999: 29–35). Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ezek a feltételek a valóságban aligha teljesülhetnek: empirikus értelemben vett teljesülésüknek számos akadálya van, továbbá logikai inkoherenca is van közöttük.

Először is, bár a jelöltek és a pártok sok kérdésben informálni igyekeznek a választókat a programjukról – különösen, amikor számukra vonzó, vagy annak vélt célokat fogalmaznak meg –, más kérdésekben akadályozzák a választók informálását, vagy kifejezetten dezinformálják őket. A kampányokban gyakran éppen a leglényegesebb közpolitikai kérdésekről nem esik szó, azok nem kerülnek fel a politika napirendjére. Közismert például, hogy az európai par-

lamentum választásokon rendszerint éppen az ún. európai kérdések hiányoznak a kampányok napirendjéről, és azokon jobbra az egyes tagállamok belső, az uniós szinten irreleváns belpolitikai ügyei szerepelnek. Sok látható jelét ismerjük annak, a racionális és a társadalmi választás elmélete által már régóta feltárt jelenségnek, hogy a pártok vezetői a saját stratégiai érdekeik szerint próbálják manipulálni a politikai napirendet (Riker, 1982; Riker, 1983; Shepsle–Bonchek, 1997; Jacobs–Shapiro, 2000). Mindezek okán megalapozatlannak tekinthetjük azt az előfeltevést, hogy az állampolgárok jól informáltak lennének.

Másodszor, noha a pártok és jelöltek általában törekednek arra, hogy hivatalba kerülve megvalósítsák választási ígéreteiket, messze nem tekinthetőek ebben olyan megbízhatóknak, mint azt a mandátumelmélet feltételezi. Bár a megbízhatóság értékes politikai erőforrássá válhat, amelyet a politikusok igyekeznek megszerezni, illetve megőrizni, léteznek egyéb, éppúgy racionális megfontolások, amelyek arra sarkallhatják őket, hogy választási ígéreteiket megszegjék. Az ígéretet „szegre akasztásának” többféle magyarázatát illetve igazolását ismerjük. Az első az exogén körülmények időközben történt megváltozása. A második az üres kincstár illetve a vártnál magasabb költségvetési hiány, amelyre különösen az ellenzékben kormányra jutó politikusok hivatkoznak gyakran (okkal vagy ok nélkül). A választási programtól való eltérés (*policy switch*) harmadik típusát nehezebb igazolni. Ez a „bevetés és átverés” (*bait and switch*) politikája, amelyet például Carlos Menem, a perónista párt jelöltje alkalmazott Argentínában az 1989-es választási kampányban, majd azt követően hatalomra kerülve, vagy Alberto Fujimori perui populista vezér az 1990-es elnökválasztáskor, vagy Gyurcsány Ferenc, Magyarország szocialista miniszterelnöke a 2006-os parlamenti választások idején, majd újraválasztását követően (Stokes, 1999; Stokes, 2001; Körösenyi, 2006). Hasonló *policy switch*, „hátraarc” jellemezte Latin-Amerika számos elnökjelöltjének politikáját az elmúlt három évtizedben (Stokes, 1999: 99–100). Ezekben az esetekben a jelöltek jóléti- vagy gazdaságélénkítő programokkal kampányoltak, majd kormányra kerülve restriktív, pénzügyi-stabilizációs, illetve gazdaságihatékonyság-orientált politikát folytattak. A *policy switch* politikája azt mutatja, hogy a Friedrich-törvény nem feltétlenül jár a várt hatással a kormányzati politikában.

Harmadszor, a mandátumelmélet előfeltevésével ellentétben, a nyertes program megvalósítása nem mindig felel meg a szavazók érdekeinek. A többség vágyai konfliktusba kerülhetnek a közérdekkel, amint a rövid- és hosszú távú érdekek közti jól ismert feszültség példázza. A szavazókat könnyen elcsábítják a jóléti politika rövid távú előnyei, figyelmen kívül hagyva a költségvetési hiány és az államadósság terén jelentkező hosszú távú költségeit. De a körülmények is olyan módon változhatnak, hogy a mandátum teljesítése nem áll többé a szavazók érdekében (Manin et al., 1999: 35). Az is lehetséges, hogy még egy éles politikaváltás is jobban szolgálja a közérdeket, mint a felelőtlen kampányígéretnek merev teljesítése. Az előbbire a szocialisták vezette francia

kormánykoalíció 1983-as, vagy a szocialista–szabaddemokrata összetételű magyar kormánykoalíció 1995-ös – a gazdaságélénkítő-jóléti programot takarékosági-egyensúlyteremtő politikára cserélő – politikai fordulata, az utóbbira a 2002-es választásokon hatalomra került Medgyessy-kormány ígéretteljesítő politikája jelent jó példát (Körösényi, 2006).

Negyedszer, ingatag talajra épít az az előfeltevés is, amely szerint a szavazók az egész kormányzati ciklusban kitartanak a választásokon kifejezett politikai preferenciájuk mellett. A közvélemény gyakran sokkal gyorsabban változik egy-egy konkrét ügyben, mint a kormányzati ciklus. A *policy switch* politikáját például a kormányok éppen abban a reményben alkalmazzák, hogy az állampolgárok politikai preferenciái két választás között átforgathatóak.

Ötödször, az állampolgárok és hatalmon levő politikusok érdekharmóniája olyan feltevés, amelyet a politikai gondolkodás kezdetei óta megkérdőjeleztek. De empirikus kutatások és a racionális választások elméletének mai eredményeiből egyaránt tudjuk, hogy az önérdekeiket követő politikusok gyakran elhanyagolják kötelességeiket és képesek kibújni a választói preferenciáknak, illetve a közérdeknek megfelelő politika követésének kötelezettsége alól (*shirk*): „járadékot” húznak a közérdek rovására (Przeworski et al., 1999).

A fentiekben láthattuk, hogy a reprezentáció mandátumelmélete csak olyan feltételek mellett működik, amelyek teljesülésének aligha van empirikus realitása. A mandátumelmélet törekeny koncepció, ugyanis – Manin (1999: 16) konklúziója szerint – „a hivatalban levők egyrészt hűek maradhatnak ígéreteikhez, ha akkor is teljesítik azokat, amikor végrehajtásuk nem felel meg az állampolgárok érdekeinek, másrészt éppen a közjó érdekében eltérhetnek attól”. A szavazók a valóságban kevésbé informáltak, mint azt a mandátumelmélet feltételezi. A mandátumelméletet mindezek mellett a szavazók racionális tudatlanságának Anthony Downs (1957) által felállított tézise is aláássa. Ráadásul, a politikusoknak, ha racionálisak, nem feltétlenül érdekük a szavazók politikai informáltságának növelése, hanem éppen ellenkezőleg: érdekük lehet a félreinformálásuk. A politikusok és állampolgárok közti informáltsági aszimmetriához még kompetenciaaszimmetria is társul: nemcsak politikai, de technikai kompetencia terén is. Utóbbi lehetőséget kínál a politikai vezetőknek arra, hogy a politikai napirendet és az állampolgárok politikai preferenciáit manipulálják.

Az elszámoltatáselmélet

Az elszámoltatáselmélet a mandátumelmülethez képest realistább előfeltevéseken nyugszik az állampolgárok kompetenciáját és a politikai folyamat kontingens jellegét illetően. Az állampolgárok tudatlanabbak és érdektelenebbek a politikai iránt, így a legtöbb közpolitikai ügyben nem rendelkeznek *ex ante*

adott preferenciákkal, ami aláássa mind a lehetőségét, mind pedig a kívánatosságát a rezponzív kormányzati politikának. A szavazók mindazonáltal képesek arra, hogy utólagos ítéletet mondjanak a kormányzati teljesítményről, és így képesek a hatalmon levők elszámoltatására. Az egyes policy-területenként, ügyenként történő prospektív szavazás – és a kormányzat számára történő „mandátum” adásának – a mandátumelméletben megfogalmazott szigorúbb követelménye helyett az állampolgárok itt a retrospektív szavazáson keresztül képesek elszámoltatni a kormányon levőket (Miller, 1983: 141; Santoro, 1993: 131). Manin és szerzőtársai (1999: 40) azt állítják, hogy „még ha az állampolgárok képtelenek is a kormányon levőket kontrollálni oly módon, hogy a választásokon kapott mandátum végrehajtására kényszerítik őket, mégis képesek lehetnek arra, ha annak számításba vételére készítetik őket, hogy majd számot kell adniuk a múltbéli tevékenységükért. A kormányok »elszámoltathatóak«, ha a szavazók képesek megállapítani, hogy a kormányok az ő érdekeik szerint cselekedtek-e, és ennek megfelelően szankcionálják őket”.

Az elszámoltatás mechanizmusa a következőképpen működik: (1) az állampolgárok felállítanak egy *teljesítménystandardot*, azaz egyfajta újraválasztási kritériumot a kormányzati rekord megítélésére (pl. tiszta utcák, közbiztonság, vagy legalább háromszázalékos reálbér-növekedés); (2) az újraválasztásukra törekvő kormányok megpróbálják anticipálni az állampolgárok döntési szabályát, és mindent megtesznek, hogy kielégítsék ezt a kritériumot (Przeworski, 1999; Manin et al., 1999: 41). A szavazók – miként Przeworski (1999), illetve Manin és társai (1999, 44) kifejezték – ugyan szuverének abban az értelemben, hogy egy általuk tetszőlegesen kiválasztott kritérium alapján valóban képesek dönteni a hivatalban levők újraválasztásáról, azonban önmagában az elszámoltatás mégis elégtelen ahhoz, hogy reprezentatív kormányzást indukáljon, ha a szavazók hiányosan informáltak. A Friedrich-törvény ugyanis csak a tökéletes informáltság világában képes a választói kontrollnak racionális jelleget és értelmet adni.²

De mindenekelőtt tekintsük át azokat a lazább, vagy „gyengébb” induló feltételeket, amelyekből az elszámoltatáselmélet kiindul. A képviseleti kormányzás létrejötte itt a következő feltételek teljesülésétől függ: a szavazók (1) *gyenge értelemben* informáltak a közpolitikai ügyekről és a közügyek tényleges állapotáról; (2) a közügyek állapotát (pl. gazdasági helyzet) a kormányzati politika eredményének tulajdonítják; (3) érvényesül a *Friedrich-törvény*; (4) az újraválasztási kritérium által megkívánt közpolitika mindig a szavazók legjobb érdekeit szolgálja.

Kezdjük az állampolgárok szükséges ismeret- és kompetenciaszintjével. A vázolt feltételek szerint míg a szavazók meglehetősen tudatlanok az egyes kormányzati szakpolitikák konkrét részleteiről, a közpolitika input-oldaláról, viszonylag jól informáltak a politika output-oldaláról, különösen az ország általános (pl. gazdasági) helyzetéről és a saját helyzetükről. De ez az állam-

polgárok tudására vonatkozó enyhébb kritérium teljesülése csak abban az esetben elegendő a kormányzati teljesítmény utólagos szavazói megítéléséhez, ha a fennálló helyzet (a gazdaság, politika, társadalom állapota) a kormányzati tevékenységnek tulajdonítható. Ez azonban így megalapozatlan előfeltevés, mivel például a gazdaság vagy a kulturális élet állapota jelentős mértékben olyan belső és külső tényezők függvénye, amelyek kívül esnek a kormányzati politika hatókörén. Ebből következően a szavazóknak nemcsak a saját helyzetükről és az ország általános állapotáról kellene informáltnak lenniük, de meg kellene tudni különböztetniük a kormányzati politika és az exogén tényezők hozzájárulásának mértékét az ország állapotához. Azaz technikai kompetenciával is rendelkezniük kellene. Máskülönben nem tudják érdemben megítélni, hogy a kormányzati politika a közérdeket szolgálja-e, illetve, hogy például a gazdaság jó / rossz állapota a kormányzati politikának vagy külső tényezőknek köszönhető-e. Teljes informáltság és technikai kompetencia hiányában a szavazók nem lehetnek bizonyosak abban, milyen magasra / alacsonyra tegyék az értékelés mércéjét, hol húzzák meg az újraválasztási kritériumot.³ A fentiekből következik, hogy a szavazók hiányos informáltsága esetén a kormányon levők a saját politikai vagy/és materiális önérdekeiket követhetik és járadékot szedhetnek az állampolgárok, a közérdek rovására (Manin et al., 1999: 40–41).

Láthattuk, hogy az elszámoltatáselmélet alacsonyabbra helyezi ugyan a mércét az állampolgárok szükséges informáltságát és kompetenciáját, és a demokratikus visszacsatolás működését illetően, de még ez az alacsonyabb mérce is túl magas a politikai realitások fényében. Az állampolgárok bizonytalansága abban, hogy hol milyen magasra tegyék az újraválasztási mércét megnyitja a lehetőséget a politikusok számára a különböző manipulációs technikák alkalmazása előtt (Riker, 1982; Riker, 1983; Przeworski et al., 1999).

A felhatalmazáselmélet

Az elszámoltatáselmélet elemzése meglehetősen pesszimista konklúzióhoz vezetett: láthattuk, hogy a mérsékelt optimista előfeltevései is tarthatatlanok. A szavazók ugyan elkergethetik (vagy megerősíthetik) a hatalmon levőket, a választási kontroll azonban mégsem teremt képviseleti kormányzatot, azaz a közérdeknek megfelelő közpolitikát. A felhatalmazáselmélet (Pitkin, 1967) alkalmat ad számunkra hogy megnézzük, milyen következményekkel jár az, ha még pesszimistább előfeltevésekkel élünk. Látni fogjuk, hogy akárhogyan is döntenek a szavazók, és akármilyenek is a külső körülmények, a kormányon levők képesek kibújni a demokratikus elszámoltathatóság alól.

A felhatalmazáselmélet kevésbé szigorú előfeltevései a következők. (1) A szavazók *rosszul informáltak* a szakpolitikai részletekről és az ország általános helyzetének oksági magyarázatáról. (2) A modern világ komplexitásából, valamint

az emberi cselekvés kiszámíthatatlan és alapvetően tragikus természetéből következően a helyzet, az ország általános állapota nem tulajdonítható *közvetlenül* a hatalmon levők politikájának. (3) A Friedrich-törvény csak egy metafora, a szavazók inkább a vezetők személyes teljesítményét, mintsem a kormányzati politika eredményességét jutalmazták. (4) A közérdek fogalma is csak egy metafora, vagy másképpen egy „sovány” koncepció (*thin concept*).

Ezen előfeltevésekre építve a felhatalmazáselmélet másik két elmélettől lényegesen eltérő világot teremt. Láttuk, hogy a mandátumelmélet egy racionális, tökéletesen kiszámítható világot konstruál. De még az elszámoltatáselmélet is egy többé-kevésbé kiszámítható világot ír le, hiszen nem érvényesülhetne – elképzelhetetlen lenne – egy teljesen bizonytalan és szeszélyes világban, ahol az exogén tényezők illúzióvá, lehetetlenné teszik az elszámoltathatóságot. A felhatalmazáselmélet viszont számol egy változékony és kiszámíthatatlan világ kihívásával. Osztja azt az antik felfogást felújító weberi meglátást, amely szerint az általános emberi-, és így a politikai cselekvési helyzet is alapvetően tragikus jellegű. A cselekvési szándékok és azok kimenete között ugyanis, miként Mark Philp (2007: 81) megállapítja – gyakran paradox kapcsolat van a politikában. Osztja a – Hirschman híres könyvében tárgyalt – perverzitás-tézist, amely szerint a *nem szándékolt következmények* láncolatán keresztül az emberi cselekvés a céljaival ellentétes kimenetellel járhat (Hirschman, 1991: 11; Femia, 2001: 162). A komplexitás és a kiszámíthatatlanság olyan mértékben „alul-determinálja” az okozatiságot a politika világában, hogy az állampolgárok jóléte és egy ország ügyeinek általános állapota nem tulajdonítható közvetlenül a kormányzati politikának. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szavazók véletlenszerűen választanának a jelöltek közül. Csak annyit jelent, hogy más kritériumok alapján választanak, mint a mandátum, illetve az elszámoltatás-elmélet feltételezte.

Mivel a felhatalmazáselméletben az állampolgárok rosszul informáltak a politikákról és a politikai helyzet okairól, s a világ komplexitása következtében politikailag dezorientáltak, a politika világát a vezetők és az elit teszi érthetővé számukra. A választási kampányban és az azt követő választásokon a vezetők így arra nyernek felhatalmazást, hogy (1) értelmezzék és érthetővé tegyék a politikai helyzetet az állampolgárok számára; (2) ők határozzák meg a közérdeket; (3) hajtsák végre a kollektív cselekvéseket, beleértve az állampolgárok kényszerítését az engedelmeskedésre.

Összefügg mindezzel, hogy a szavazók a politikai vezetőket személyes teljesítményük, s nem a korábban adott mandátum, vagy a kormányzati rekord alapján értékelik a választásokon. A személyes teljesítmény megítélése mindig szituatív; a mandátum- és az elszámoltatáselmélet *ex ante*, illetve *ex post* értékelési standardjai itt nem kapnak szerepet. A szavazói választás egy olyan értékelési keretben történik, amelyet maguk a politikai vezetők állítanak fel. Ők arra motiváltak, hogy ezt az értelmezési keretet formálják, manipulálják.

Ez azonban nem egy objektív adott helyzet manipulálását, vagy az objektív realitás eltorzítását jelenti. A politikai helyzetet ugyanis egyrészt az jellemzi, hogy olyan politikai cselekvések termékei, amelyek különböző, általában egymással összeegyeztethetetlen célok elérésére irányulnak. A politikai helyzet másrészt olyan helyzet, amely a politikai lehetőségek számbavételét, és szubjektív döntéseket követel meg. Magában foglalja azt is, amit a politikai vezetők elérni, a helyzetből kihozni szeretnének, azaz így mindig magában rejti az önkényesség elemét (Körösényi, 2005: 373–374). Így az a politikai helyzet, amelyet a szavazóknak értékelniük kell, nemcsak annyiban egy kontingens helyzet, hogy – a politika, vagy szűkebben, a kormánypolitika számára – exogén tényezők formálják, de a vezetők politikai cselekvéseinek endogén struktúrájából adódóan, inherens módon kontingens.

E keretek között a közérdek vagy a közjó fogalma legfeljebb mint metafora kaphat értelmet. A szavazóknak választási döntéseiket többé-kevésbé ad hoc megfontolások alapján kell meghozniuk. A közérdeket a sikeres vezetők tevékenységével vagy „produkciójával” fogják asszociálni olyan körülmények között, amikor a siker nagymértékben a szerencsén vagy más előre nem látható tényezőkön múlik.

A politikai helyzet értelmezéséért és újra-értelmezéséért, s így a közérdek definiálásáért és újradefiniálásáért szakadatlan politikai harc folyik. Ha mind a hatalmon levők, mind a szavazók tisztában vannak azzal, hogy a kormány (szak)politikai döntései és a kialakult általános helyzet között, amelyben szavazatukat le kell adniuk, meglehetősen bizonytalan a kapcsolat, akkor a Friedrich-törvény nem több egy metaforánál. A szavazóknak ugyanis nincs világos és határozott iránytűjük arra nézve, hogy a kormányzó politikusokat újraválasszák vagy elkeressék. Ebben a helyzetben, hogy újraválasztási esélyeiket növelhessék, racionális politikai stratégiát jelent a kormányon levők számára a szavazói preferenciák formálása, manipulációja. A szavazók választása erősebben függ a rivális politikai vezetők és pártok közti stratégiai küzdelem hatásától, a közöttük kialakult interakciótól – azaz a politikai napirend formálásától, az egyes politikai ügyek uralkodóvá váló értelmezési keretétől, mint valamilyen független kritérium alapján történő értékelő ítélettől.⁴

IMPLIKÁCIÓK ÉS ÖSSZEFOGLALÁS

Láthattuk, hogy a képviseleti kormányzás e három teóriája között komoly különbségek vannak az elméletek mögött húzódó előfeltevéseket, a választott elit szerepét és a képviselet tartalmát illetően egyaránt. Noha a vezetőket megválasztó állampolgárok mindegyik elméletben jelentős szerepet kapnak, mégis eltérő a demokratikus visszacsatolás természete az egyes elméletekben. Különösen az elszámoltatáselmélet liberális és a felhatalmazáselmélet autoriter

vagy „cezarista” (Baehr–Richter, 2004) implikációi között nagyok a különbségek. Milyen következtetéseket vonhatunk le a fentiekből a politikai vezetés és a demokratikus elitizmus természetére nézve? Alább öt pontban foglalom össze a konklúziómat.

Először is a demokratikus elitizmus egy olyan „ernyőkonceptió”, vagy gyűjtőfogalom, amely szerint a politikai vezetőket választják, és a demokratikus választás intézménye, valamint a Friedrich-törvény érvényesülése biztosítja, hogy a nép akarata érvényesüljön. Láthattuk azonban, hogy a demokratikus elitizmus feletti látszólagos konszenzus mögött három, a demokratikus képviselő és kormányzat valójában három eltérő teóriája húzódik (lásd az 1. táblázatot). A teljes elituralom és a népakarat maradéktalan érvényesítése között széles szakadék húzódik, amint ezt a felhatalmazás- és a mandátumelmélet közti kontraszt mutatja.

Másodszor, a politikai vezetők eltérő szerepet játszanak az egyes elméletekben. A mandátumelméletben a választott vezetők bírják a szavazók bizalmát, kormánypolitikává formálják az állampolgárok vágyait és így egy *funkcionális elitet* alkotnak. Az elszámoltatásméletben a Friedrich-törvény kap központi szerepet; a szavazók az eredményeik alapján értékelik a politikai vezetőket, akik így egy *felelős elitet* alkotnak. A felhatalmazásmélet nem annyira a kormánypolitika eredményeire, hanem a kormányon levő politikusok és riválisaik személyes vonzerejére, imágójára épít. A demokratikus visszacsatolás nem több egy metaforánál, így a vezetők egy hatalmi elitet képeznek.

Harmadszor, az intézményrendszer azonossága ellenére (pl. szabad és versengő választások) a Friedrich-törvény relevanciája és a képviselő természeté mindegyik elméletben különböző: a mandátumelméletben a kormánypolitika reszponzivitását, az elszámoltatásméletben a felelős kormányzást segíti elő, míg a felhatalmazásméletben a demokratikus kontrollt a vezetők szelekciójára korlátozza.

Negyedszer láthattuk, hogy a három elmélet közti különbségek nagymértékben összefüggenek a politikusok és szavazók képességeivel kapcsolatos eltérő episztemológiai és antropológiai előfeltevésekkel. Az előfeltevésekben meglehetősen nagy különbségeket találtunk. Annak mértéke, hogy a szavazók miként tudják a közpolitikát befolyásolni és a hatalmon levőket kontrollálni, a következő tényezők függvénye: (1) a szavazók mennyire informáltak és kompetensek; (2) mekkora a kormányzat hatókörén kívül álló kontingens és exogén tényezők hatása; (3) milyen mértékű a politikai vezetők napirend- és preferenciamanipulációs tevékenysége; (4) milyen a rivális politikai vezetők közti verseny természete, a választási kampány színvonala. Minél pesszimistábban tekintünk az állampolgárok politikai kompetenciájára, annál távolabb kerülünk a mandátumelmélettől, és annál közelebb kerülünk a felhatalmazásmélethez.

Végül szeretnék néhány, kizárólag a felhatalmazásméletre vonatkozó

problémára rámutatni. Ezt annál is inkább fontosnak tartom, mert a felhatalmazáselmélet egyrészt elhanyagolt az irodalomban, másrészt, mivel ez a leginkább szkeptikus, vagy egyenesen pesszimista teória, nemcsak analitikus, de normatív szempontból is nehezebb esetet alkot. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a felhatalmazáselmélet „cezarista” implikációkkal terhelt, és a demokratikus elitizmushoz való viszonya nem mentes az ambivalenciától.

A felhatalmazáselmélet három, a politikai vezetés természetére és a demokratikus elitizmusra nézve fontos következményére szeretnék rámutatni. Az első a vezetés és a manipuláció közti különbség eltűnésével, a második az elszámoltathatóság megszűnésével, a harmadik a demokratikus politika perszonalizációjával kapcsolatos.

Vezetés vagy manipuláció?

Hannah Pitkin (1967: 233) azt írta, hogy a „vezetés és manipuláció közti választóvonal igen halvány és aligha húzható meg könnyen. Mindazonáltal kétségtelen, hogy *van* különbség közöttük, és ez a különbség abban áll, hogy míg a vezetés összeegyeztethető a képvisellel, a manipuláció nem”. Pitkin tézise szinkronban van az elszámoltatáselmélettel, amely egyrészt egy aszimmetrikus, de kétoldalú kapcsolatot feltételez vezetők és állampolgárok között, másrészt feltételezi, hogy az állampolgárok objektív, vagy legalábbis független kritériummal rendelkeznek a kormány teljesítményének a megítélésére. A felhatalmazáselmélet szemüvegén keresztül azonban, amely feladja az utóbbi előfeltevést, a vezetés és manipuláció közti határvonal nemcsak homályossá válik, hanem eltűnik. A manipuláció nem az állampolgári preferenciák egyetlen politikai autoritás által történő „előállítását” jelenti, hanem rivális politikai vezetők küzdelmét, akik megpróbálják az állampolgárok politikai nézeteit formálni és mozgósítani saját céljaik érdekében. Ebben a folyamatban, amelyben a politikai vezetők és állampolgárok között aszimmetrikus kapcsolat áll fenn, a politikai vezetés fogalma magába olvasztja a manipulációt is.

Az elszámoltathatóság vége?

Ha a választási verseny, illetve a vezetők közti rivalizálás nem a racionálisan értelmezhető közpolitikai pozíciók és programok dimenziójában, hanem a preferencia- és napirend-manipuláció, illetve a politikusok személyes karaktere vagy imágója területén folyik, akkor a demokratikus verseny és választások önmagukban nem járnak a Friedrich-törvény érvényesülésével és nem teremtik meg az elituralom kialakulása elleni garanciákat. A preferencia-manipulációs és *heresztetikai* eszközökkel fenntartott elituralom rejtve marad (Riker, 1983;

Maravall, 1999; Jacobs–Shapiro, 2000). A demokrácia schumpeteri kompetitív modelljének optimista olvasatával szemben David Miller (1983) és Emilio Santoro (1993: 129–131) kimutatta, hogy az oligopolista verseny nem növeli sem a vezetők felelősségét sem pedig a rezponzivitásukat.⁵ Bernard Manin (1997) a „közönség demokráciájáról” ír, ahol a demokratikus választások visszacsatolási mechanizmusa helyett az állampolgárok a vezetők személyes teljesítményét, mint egyfajta előadást vagy show-t értékeli szavazatukkal. Kérdés, tekinthetjük-e a személyes „előadást”, politikai produkciót vagy „*performance-t*” az elszámoltathatóság kritériumának? Elszámoltathatóak-e a még vezetők, ha előadókká válnak, mint a színészek a színpadon? Az előadói teljesítmény, mint színházi vagy művészi produkció megtapsolható, ünnepelhető, vagy kifütyülhető. Az ilyenfajta tetszés- vagy nemtetszés-nyilvánítást csak egy nagyon korlátozott vagy metaforikus értelemben nevezhetjük elszámoltathatóságnak. A Friedrich-törvény csak egy korlátozott vagy felszínes értelemben működik.⁶ A felhatalmazáselmélet második implikációja így a vezetők elszámoltathatóságának az elporladása.

Jelöltszelekció: értelmes választás?

Milyen választása marad az állampolgároknak a demokratikus kontroll ilyen perszonalizált megközelítésében, ahol az elszámoltathatóság korlátozott, és a manipuláció a politikai vezetés inherens részét képezi? Vannak-e olyan további előnyök amelyek a demokratikus választásokat a sorshúzás vagy a paternalista kormányzás elébe helyezik? Przeworski minimalista demokráciakoncepciójában megfogalmazottakon túl két további érvet szeretnék felhozni annak támogatására, hogy a jelöltek választások révén történő szelekciójának van értelme, és a szavazók számára értelmes, jelentéssel bíró választást biztosít (*meaningful choice*).

Az első az állampolgári tudással, kompetenciával kapcsolatos. A politika perszonalizációját és a személyes karaktervonások alapján történő választását gyakran irracionálisnak tekintik. Egy ponton azonban még Dahl és Lindblom (1953: 71) is elismerték, hogy „a személyes jellemvonások komoly súllyal történő számbavétele a szavazásban [...] nem annyira irracionális, mint először tűnik”. E helyütt elfogadták, hogy az állampolgárok nem eléggé informáltak ahhoz, hogy a képviselőt mandátumelmélete megvalósuljon. A szavazók tudatlansága, hiányos informáltsága és az ügyenkénti szavazáshoz szükséges tökéletes informáltság közti szakadékot a „mintavételi technika” alkalmazásával próbálják áthidalni. A jelöltek személyes tulajdonságai alapján történő választás, a „mintavétel” az ügyenkénti szavazást helyettesíti a hiányos informáltság világában. Dahllal és Lindblommal szemben általánosítsuk az érvelést: a jelöltek személyes tulajdonságai és imágója alapján történő választás – amit a felhatalmazáselmélet

feltételez –, nagyobb összhangban van az átlagpolgárok tényleges informáltsági- és kompetenciaszintjével, mint az ügynkénti preferenciák vagy az újraválasztási kritérium szerint történő szavazás. A jelöltek imágójának, és/vagy szereplésének a megítélése közelebb van az átlagemberek tényleges *gyakorlati tudásához*, mint komplex szakpolitikai ügyek megítélése vagy a kormánypolitika eredményének önmagában vett, azaz az exogén tényezők hatásától elválasztott értékelése (Schumpeter, 1987: 258–261). Dahllal és Lindblommal szemben ugyanakkor nem osztjuk azt a feltevést, hogy a jelöltek karaktervonásai és a közpolitikai pozícióik között közvetlen kapcsolat lenne.

A másik érv a jelöltek szelekciójának meritokratikus hatására vonatkozik. James Fearon (1999: 57) empirikus kutatásai alapján megjegyzi, hogy az állampolgárok úgy is érthetik a választásokat, „mint ami a legjobb vagy legkiválóbb személyek kiválasztása és megbecsülés adományozása számukra”. Sartori (1987) és Manin (1997: 149) egyaránt amellet érvelnek, hogy a választások – a sors húzással és a rotációval szemben – a vezetők kiválasztásának meritokratikus, illetve arisztokratikus eszközét jelentik. Manin (1997: 146) kimutatja, hogy a szavazók, ha egy képviselőt kell megválasztaniuk, azt – politikai szempontból relevánsnak tartott – superior kvalitásaik alapján teszik. Mindkét érv alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy még a felhatalmazáselmélet keretei között is, ahol nem várhatjuk a választott tisztségviselők elszámoltatását, a személyes karaktervonások alapján történő választásnak van értelme.

Arra a következtetésre jutottunk, hogy a leginkább pesszimista előfeltevéseket elfogadó felhatalmazáselmélet összefér Schumpeter kompetitív demokráciaelméletének egy szkeptikus olvasatával. Bár a demokratikus elitizmus ezen szkeptikus változatában a manipulációtól mentes és a választók által elszámoltatható politikai vezetés alig több pusztán mítosznál, a demokratikus választások mégsem válnak teljesen értelmetlenné és hiábavalóvá, mint a klasszikus elitisták tartották (Hirschman, 1991; Femia, 2001).

1. táblázat. A mandátum-, az elszámoltatás- és a felhatalmazásemélet összefoglalása

	MANDÁTUMELMÉLET	ELSZÁMOLTATÁSELMÉLET	FELHATALMAZÁSELMÉLET
Megbízó-ügynök viszony	Megbízó => ügynök	megbízó < = > ügynök	ügynök => megbízó
Választott tisztségviselők	Küldött (delegált)	Megbízott (gyám)	Felhatalmazott (képviselő)
Mandátum típusa	Kötött mandátum	Szabad mandátum (és elszámoltathatóság)	Szabad mandátum (az elszámoltathatóság csak metafora)
Demokrácia jelentése	Népakarati kormányzás	Vezetők választói ellenőrzése	Beleegyezés az uralomba
Szavazói választás	Konkrét ügyekről (<i>input mandátum</i>)	Kormányzati teljesítményről (<i>output ex post értékelése</i>)	Jelöltekről (a „jó típus” kiválasztása)
Friedrich-törvény jelentése	Mandátum rezponzivitás	Output elszámoltathatóság	Vezetők „előadásának” értékelése
Elite típusa	Funkcionális elit	Felelős elit	Hatalmi / uralkodó elit
Szavazók	Racionálisak és tökéletesen informáltak	ésszerűek (<i>reasonable</i>) és jól informáltak	Nem-racionálisak és rosszul informáltak
Előfeltevések a világról	Racionális és kiszámítható	Ésszerű és többé-kevésbé kiszámítható	Szeszélyes, kiszámíthatatlan

JEGYZETEK

- ¹ Az alábbi írás a 2007. június 15–16-án a Jéna melletti Dornburgban megtartott *Democratic Elitism Reconsidered* című konferencián elhangzott előadás átdolgozott, magyar nyelvű változata. A kutatást az OTKA (T 049132) támogatta. Az első változathoz fűzött megjegyzésekért köszönettel tartozom John Higley-nek és Mándi Tibornak, valamint a Politikatudományi Szemle két anonim bírálójának.
- ² Ha a szavazók nem rendelkeznek azokkal az információkkal, tudással, amivel a politikusok, és nem veszik észre azokat a dolgokat amiket a politikusok igen, akkor ez aláássa a demokratikus választások kormányzatot ellenőrző, szankcionáló jellegét. A kormány választási „elszámoltathatósága” így nem hoz létre valódi képviseleti kormányzatot.
- ³ Ha ugyanis a szavazók a külső körülmények kedvezőtlen alakulását figyelmen kívül hagyva például túlságosan magasra emelik a mércét, azaz az újraválasztás küszöbértékét irreálisan magasra húzzák meg, akkor bármennyire is a közérdeket követő és eredményes politikát folytat is a kormány, elbukja a következő választásokat. Vagyis a választók éppen a közérdeknek

megfelelő politikát folytató kormányt csapják el. Ha viszont túlságosan alacsonyra helyezik a léctet, ez kedvező külső körülmények mellett gyengébb teljesítmény (illetve például nagymértékű hivatali korrupció) esetén is a kormány újráválasztásához vezet. A szavazók így nem képesek egy hatékony újráválasztási kritérium felállítására; a kormány hatékony választói elszámoltatása mindkét esetben meghiusul. A szavazók hiányos - és a politikusokkal szembeni aszimmetrikus - informáltsága aláássa a kormány választások útján történő elszámoltathatóságát (Manin et al., 1999: 16–17; Maravall, 1999).

- ⁴ Lásd a „framing” és a „priming” technikáit (Jacobs–Shapiro, 2000: 49–52, 176–78).
- ⁵ A Friedrich-törvény mellett Emilio Santoro (1993: 127) még egy további követelményt állít fel, hogy a választások pozitív hatásai érvényesüljenek: ez a pártok közötti „összebeszélés” kizárása. A valóságban azonban, mint megjegyzi, a pártok gyakran megegyeznek egymással, például abban, hogy bizonyos kérdéseket kizárnak a versenyből.
- ⁶ A következőképpen fogalmazhatjuk meg: „a kormányon levő, újráválasztásukért küzdő politikusok megpróbálják az állampolgárok színészi teljesítményükre adott reakcióit anticipálni, s azt ennek megfelelően alakítani”.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baehr, Peter – Richter, Melvin (eds.) 2004: *Dictatorship in History and Theory: Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism*. Cambridge U.P.
- Blondel, Jean (2005): The Links Between Western European Parties and Their Supporters. The Role of personalization. In *Occasional Papers N. 16/2005. CIRCaP, University of Siena*. pp. 1–27.
- Dahl, Robert (1956): *A Preface to Democratic Theory*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Dahl, Robert (1971): *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven – London, Yale U.P.
- Dahl, Robert (1989): *Democracy and its Critics*. New Haven – London, Yale University Press.
- Dahl, Robert – Libblom, Charles E. (1953): *Politics, Economics & Welfare*. New Brunswick – London, Transaction Publishers.
- Downs, Anthony (1957): *An Economic Theory of Democracy*. New York, Harper.
- Fearon, James D. (1999): Electoral Accountability and the Control of Politicians: Selecting Good Types versus Sanctioning Poor Performances. In Przeworski et al., 55–97.
- Femia, Joseph (2001): *Against the Masses*. Oxford U. P.
- Friedrich, Carl Joachim (1937): *Constitutional Government and Politics*. New York, Harper.
- Friedrich, Carl Joachim (1963): *Man and His Government: An Empirical Theory of Politics*. New-York – San Francisco – Toronto – London, McGraw-Hill Book.
- Higley, John – Pakulski, Jan (2007): Elite Leadership Change in Liberal Democracies. In *Comparative Sociology*. Vol. 6. 6–26.
- Hirschman, A. O. (1991): *The Rhetoric of Reaction*. Cambridge, Mass., Harvard U. P.
- Jacobs, R. Lawrence – Shapiro, Y. Robert (2000): *Politicians Don't Pander. Political Manipulation and the Loss of Democratic Responsiveness*. Chicago–London, The University of Chicago Press.

- Körösenyi, András (2005): Political Representation in Leader Democracy. In *Government and Opposition*, Vol 40. No. 3. (Summer 2005.) 358–378.
- Körösenyi András (2005a): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Körösenyi, András (2006): Elszámoltatható-e a kormány? Képviselő, demokrácia és a 2006. évi választások. In Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamentari választás 2006. Elemzés és adatok*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány – Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, 253–292.
- Manin, Bernard (1997): *The principles of representative government*. Cambridge U. P.
- Manin–Przeworski–Stokes (1999): Elections and Representation. In Przeworski et al. (eds.): *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge U. P. 29–54.
- Maravall, José Maria (1999): Accountability and Manipulation. In Przeworski et al. 154–196.
- Mény, Yves – Surel, Yves (eds.) (2002): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave.
- Miller, David (1983): The competitive model of democracy. In G. Duncan (ed.): *Democratic Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge U.P. 133–155.
- Pateman, Carole (1970): *Participation and Democratic Theory*. Cambridge U. P.
- Philp, Mark (2007): *Political Conduct*. Harvard U. P.
- Pitkin, Hannah (1967): *The Concept of Representation*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- Plamenatz, John (1973): *Democracy and Illusion*. London, Longman.
- Poguntke, Thomas – Paul Webb (eds.) (2005): *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford U. P.
- Przeworski, Adam – Stokes, Susan – Manin, Bernard (eds.) (1999): *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge U. P.
- Przeworski, Adam (1999): Minimalist conception of democracy: a defence. In Ian Shapiro – Casiano Hacker-Cordón (eds.) (1999): *Democracy's Value*, Cambridge U. P., 23–55.
- Riker, H. William (1982): *Liberalism Against Populism*. W. H. Freeman and Company.
- Riker, H. William (1983): Political Theory and the Art of Heresthetics. In Ada W. Finifter (ed.): *Political Science: The State of the Discipline*. Washington, D. C.: The American Political Science Association. 47–67.
- Royed, Terry J. (1996). Testing the Mandate Model in Britain and the United States: Evidence from the Reagan and Thatcher Eras. In *British Journal of Political Science*. Vol. 26, No. 1. (Jan., 1996), 45–80.
- Santoro, Emilio (1993): Democratic theory and individual autonomy. An interpretation of Schumpeter's doctrine of democracy. In *European Journal of Political Research*. Vol. 23. 121–143.
- Sartori, Giovanni (1987): *The Theory of Democracy Revisited*. Vol 1-2. Chatham, New Jersey.
- Sartori (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Saward, Michael (2003): *Democracy*. Polity Press.
- Schumpeter, A. Joseph (1987): *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, Unwin.
- Shepsle, Kenneth A. – Mark S. Bonchek (1997): *Analyzing Politics. Rationality, Behavior, and Institutions*. W. W. Norton & Company, New York – London.

Stokes, Susan (1999): What Do Policy Switches Tell us about Democracy? In Przeworski et al, 131–153.

Stokes, C. Susan (2001): *Mandates and Democracy. Neoliberalism by Surprise in Latin-America*. Cambridge U. P.

Zolo, Danilo (1992): *Complexity and Democracy*. Cambridge, Polity Press.

PÁRTRENDSZER ÉS KONCENTRÁCIÓ

Kozma Viktória
(egyetemi hallgató, BCE)

ÖSSZEFOGLALÓ

Lánczi András szerint a pártok és pártrendszerek az elmúlt évtized politológiai irodalmának egyik legmeghatározóbb témaköre (Lánczi, 2000: 155). A magyar pártrendszer koncentrálódásáról, blokkosodásáról már sok munka született, ezért is nehéz vállalkozás újat írni a témában. Ám én mégis arra vállalkozom, hogy egy újfajta nézőpontból közelítsem meg az 1990-es évek óta, de különösen 1998 óta megfigyelhető változásokat. Elemzésem során a legismertebb statisztikai mutatókat használom a koncentráció mértékének meghatározásakor: a Lorenz-görbét, a koncentrációs arányszámot (CR), a Herfindahl-indexet (HI) és az entrópiát; tehát a matematikai, elsősorban a statisztikai módszereket, mutatókat helyezem előtérbe.

A tanulmányban két fő kérdésre keresem a választ: „Mi koncentrálódik Magyarországon?” és „Miért koncentrálódik a magyar pártrendszer?” Egyfajta ok-okozati lánc felírására vállalkozom, összevetve a szakirodalomban található véleményeket, melyek alapján a magyar pártrendszerre igaz „többváltozós egyenlet” elemeit keresem. Kiemelten azonban a lánc talán legfontosabb elemét, a választási rendszerünk pártrendszerre gyakorolt hatását vizsgálom, részletesen csupán ez utóbbival foglalkozom.

KULCSSZAVAK ■ pártrendszer ■ pártok ■ választási rendszer ■ koncentráció ■ fragmentáció
■ területi listás szavazatarány ■ parlamenti mandátumarány

BEVEZETÉS

A fragmentáció, koncentráció a politikai rendszer egyik fontos dimenziója, hiszen a választók azon akaratnyilvánítását fejezi ki, hogy akarják-e a kis pártok számának növekedését vagy csökkenését, kívánnak-e rájuk szavazni (Coleman, 1995: 141).

A pártrendszer a pártok közötti viszonyok mintázata, amin egy ország pártjainak egymáshoz fűződő viszonyát, a pártok politikai folyamatra gyakorolt hatását értjük (Enyedi-Körösi, 2001: 141). A koncentráció jelentheti a parlamenti pártok számának csökkenését, a releváns pártok számának csökkenését, a parlamenti pártok súlyának növekedését a parlamenten kívüli pártokkal szemben – ezt fejezi ki a „parlamentbe bejutott pártok szavazatarányának” változása –, valamint a parlamenti pártok közötti erőviszonyok átrendeződését oly módon, hogy az erősebb pártok tovább erősödnek, a gyengébbek tovább

gyengülnek – legtisztábban ezt a két vagy három legnagyobb pártra leadott szavazatarány változása tükrözi (Tóth, 2001: 82).

1. táblázat. A magyar pártrendszert jellemző adatok

	1990	1994	1998	2002	2006
Effektív pártok száma	6,7	5,5	4,5	2,8	2,7
Országos listát állító pártok száma	12	15	12	8	10
Parlamentbe bejutott pártok szavazataránya	84,2	87,6	88,5	88,7	96,8
Két legnagyobb párt szavazataránya	46,1	52,7	62,3	83,1	85,2
5% feletti pártok száma	6	6	5	3	4

Forrás: Karácsony (2006), 66.

A koncentráció szintje 1990 óta növekszik, a folyamat azonban 1998 óta egyértelmű: az MSZP és Fidesz folyamatosan növeli befolyását, miközben a középpártok eltűntek, a szakadék a nagy és kis pártok között egyre nő (Tóth, 2001: 98).

Az 1990-ben kialakult sokpártrendszer 2002-re elmozdult a kvázi kétpártrendszer felé, így 2006-ban a kérdés az volt, hogy a már amúgy is nagy mértékű koncentráció vajon tovább nő-e. Enyedi Zsolt szerint bár a kétpártrendszer távolabbra került a választások révén, fontos leszögezni, hogy 2002-höz képest is tovább folytatódott a koncentrálódás folyamata (Enyedi, 2006: 208). Török Gábor is hasonlóan vélekedik. A 2006-os választási eredmények világosan mutatják, hogy a rendszerváltás óta még soha nem volt olyan koncentrált a magyar pártrendszer, mint az áprilisi voksolás időszakában. A már 2002-ben is három alatt mért effektív pártszám (ami azt jelenti, hogy a két nagy párton kívül az összes többi pártra leadott voks nem tett volna ki egy, a két naggyal egyenlő nagyságú politikai erőt!) tovább csökkent (Török 2007, 89).

Mit mutatnak a statisztikai indexek? A 2002-es szinthez képest valóban tovább nőtt vagy esetleg csökkent a pártrendszerünk koncentrációja? A politikatudományi elemzésekben kimutatott koncentrálódás folyamatát alátámasztják vagy cáfolják a statisztikában használt mutatók eredményei? Mire következtethetünk a kapott eredményekből?

Dolgozatom egyik célja a magyar pártrendszerben megfigyelhető dinamika vizsgálata a politikatudományban eddig még nem használt új módszertan segítségével.

A tanulmány második részében már arra a kérdésre keresem a választ, hogy miért nő vagy csökken egy országban a fragmentáció szintje. Egyes vizsgálatok a pártfragmentációt az adott ország választási rendszerével hozzák összefüggésbe, s Duverger hipotézisével egyetértve arra a megállapításra ju-

tottak, hogy a koncentráció ott a legkisebb, ahol arányos a választási rendszer (Coleman, 1995: 141).

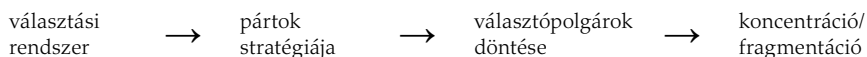
A pártrendszerek vizsgálatánál a koncentrációval kapcsolatban szerintem két dolgot érdemes megkülönböztetni: egyrészt a koncentrálttság vagy fragmentálttság *fokát, mértékét, másrészt* azt a *dinamikát*, amely a pártrendszerünket koncentrálttabbá vagy fragmentálttabbá teszi. A koncentrálttság fokáért a választási rendszerünk a felelős Duverger tételének megfelelően, miszerint a választási rendszer hatást gyakorol a pártok számára: ahol arányos a rendszer, ott általában több párt versenyez, ahol többségi, ott kevesebb. Ebből következik, hogy az arányos rendszereknél a koncentráció kiinduló szintje alacsonyabb, a többségi rendszereknél, értelemszerűen a kevesebb párt miatt, magasabb.

Duverger szerint két faktort érdemes vizsgálni: a „mechanikus” és a pszichológiai faktort. Az első azon eljárások, szabályok összességét jelenti, ami úgy mond törvényileg határozza meg, esetleg korlátozza a pártok számát. Ezen belül kiemelkedik a választási rendszer, az eljárás, ahogyan a szavazatokból mandátumok lesznek. A másik, úgynevezett pszichológiai faktor a választói akaratot jelenti, a választói stratégiát. Néhányan bizonyos esetekben azt gondolják, hogy az általuk legjobban kedvelt párt nem esélyes a győzelemre, így az esélyesebb második legjobban kedveltre adják le szavazatukat (taktikai szavazó). Ez a stratégia – különösen a többségi vagy kevésbé arányos rendszerekben – visszafogja a kisebb pártok esélyeit, így koncentráltabb pártrendszert eredményez (Coleman, 1995: 141). A pszichológiai faktor azonban már nem a koncentráció szintjéért, hanem a *dinamikáért* felel. Downs szerint minden szereplő – legyen az egyén vagy párt – mindig racionálisan viselkedik. Az állampolgárok tanulnak az előző választási eredményekből, s ennek megfelelően hozzák meg döntéseiket a pártok ígéretei alapján figyelembe véve a közvélemény-kutatók eredményeit is. A downsi logikából következően az állampolgárok végül arra a pártra szavaznak, amelyiknek leendő kormányzati tevékenységéből a legtöbb haszonra számíthatnak (Downs, 1990: 996). Ez a „modell” azonban semmiképpen sem statikus, sőt, érdekes dinamika figyelhető meg benne Coleman 1995-ös tanulmánya szerint. Coleman azt állítja, hogy a pártrendszer koncentrációjának foka a pártok és a választók stratégiája közötti interakció eredménye, amit a választási rendszer szorít korlátok közé (Coleman, 1995: 142). Tehát a pártrendszer vizsgálatakor minimum három szereplő viselkedését, egymásra hatását kell mindenképpen megnézni: miért felel a választási rendszer, s miért a pártok és a választók?

Véleményem szerint a magyar pártrendszerben megfigyelhető nagy mértékű koncentrációért, a *dinamikáért nem a választási rendszerünk a fő felelős*. Szoboszlai György is azon a véleményen van, hogy egy arányos rendszer is eredményezhet egypárti túlsúlyt, ha a választói akarat így jut kifejezésre. A választói magatartás könnyen visszafordíthatja azokat a szándékokat, amelyek a rendszer megválasztásával bizonyos politikai célokat szolgálnának (Szoboszlai, 1992: 26).

Erre nagyon jó példa Omar Sanchez elemzése az olasz választási rendszer 1993-as reformjának hatásairól (Sanchez, 2002).

A választási rendszer minden ország esetében tehát csak egy jogi korlát, jogi keret, amit a pártok és a választók töltenek meg tartalommal. A választási rendszer természetesen hat a magyar pártrendszerre, a koncentrálttság kiinduló szintjére, de nem a koncentráció folyamatának fő előidézője, a dinamika motorja. Úgy gondolom, hogy a fragmentáció csökkenését vagy növekedését több tényező, aktor egymásra hatása okozza:

A választási rendszerünk hat a pártok viselkedésére, a pártok hatnak a választókra, hiszen ők alakítják a választásokon résztvevő tömeget politikailag strukturált alakzattá (Bihari, 1999: 191).

Véleményem szerint a választási rendszerünknek szerepe van a koncentrációban, annak kiinduló *szintjét* határozza meg, ami tehát arányos rendszereknél alacsonyabb, többségi rendszereknél magasabb mértékű. A *dinamikáért* azonban nem ő felel elsősorban. A kérdés tehát már csak a következő: hogyan lehet ezt az érvelést alátámasztani?

A választói akarat négyévente a magyar választási rendszerben a területi listás szavazatarányokban¹ fejeződik ki leginkább. Szoboszlai György a tökéletes választási rendszert keresve arra a megállapításra jut, hogy a legarányosabb eredményt nyilvánvalóan az országos, küszöb nélküli módszer szolgáltatja. Az országos listás arányos választási rendszer tehát igen közel esik a tökéleteshez, ahol a szavazatarányok pontosan megfelelnek a mandátumarányoknak (Szoboszlai, 1992: 28). Ezért elemzem először ezt az ágot, majd megvizsgálom a statisztikai mutatók segítségével, hogy a szavazók által a területi listás szavazatokban kifejezett koncentrációs mértéket, szintet vajon tovább növeli vagy csökkenti az eljárás, ahogyan a leadott szavazatokból parlamenti mandátum lesz. Ezzel már áttérek részben annak vizsgálatára, hogy valóban a választási rendszerünk okozza-e a dinamikát, valóban ő felel-e elsősorban a koncentráció növekedéséért.

Az a célom, hogy kimutassam, a pártok által befolyásolt választói akarat választási évről választási évre folyamatosan növekvő koncentrációt mutat; ezzel szemben a parlamenti mandátumarányok esetén már nem ilyen egyértelmű a kép, ott nem mutatható ki ez a folyamatos koncentráció, bizonyos években megtörik a folyamat. Ebből arra következtethetünk, hogy a szavazók által kifejezett koncentrációs mértéket hol növeli, hol csökkenti a választási rendszerünk. Ha ez igaz, akkor a felelős nem csupán az eljárás, ahogyan a szavazatokból

mandátumok lesznek, hanem újabb befolyásoló tényezők keresésének igénye is felmerül.

Hipotéziseim a következők:

H0: A magyar pártrendszerben megfigyelhető *dinamikáért* elsősorban a választási rendszer a felelős.

Vagy

H1: A magyar pártrendszerben megfigyelhető *dinamikáért* nem a választási rendszer, hanem döntő mértékben a „pszichológiai faktor”, azaz a pártok és a választók stratégiája közötti interakció eredménye, a felelős.

A „Miért koncentrálódik a magyar pártrendszer?” kérdés megválaszolása részletesebb kutatást, így hosszabb terjedelmű dolgot követelne, ezért az inverz bizonyítás módszerét alkalmazom, azaz csupán a választási rendszerünket vizsgálom, nem célom a pártstratégiák és a választói magatartás elemzése – a téma terjedelme miatt erre most nincs is lehetőségem. Ha sikerül kimutatnom, hogy a koncentráció növekedéséért, a dinamikáért nem a választási rendszerünk felel elsősorban, akkor a matematikában és a statisztikában gyakran használt inverz bizonyítás logikájából adódik, hogy a H1 hipotézis az igaz. Célom ennek bebizonyítása.

A munkám induktív jellegű, az öt választási év adatait vizsgálom. Ezek az adatok a www.vokscentrum.hu és www.visionconsulting.hu oldalakról származnak, úgynevezett „primer” adatok, ezekkel számolok a továbbiakban.

A PÁRTRENDSZERBEN MEGFIGYELHETŐ DINAMIKA VIZSGÁLATA STATISZTIKAI MUTATÓKKAL

A statisztikában koncentrációnak a sokasághoz tartozó teljes értékösszeg jelentős részének vagy egészének kevés egységre történő összpontosulását nevezzük (Hunyadi-Vita 2002, 109). Még a számítások előtt elengedhetetlen annak meghatározása, hogy mit tekintünk értékösszegnek, s mi a vizsgálati egységünk. Úgy gondolom, hogy értékösszegnek érdemes először a területi listás szavazatarányokat² tekinteni, majd a parlamenti mandátumarányokat.³

Az értékösszeg meghatározása után még egy fogalmat kell tisztázni. A statisztikában a koncentrációnak kétféle megjelenési formája van: az abszolút és a relatív koncentráció. Abszolút koncentráció esetén a sokasági értékösszeg kevés egységre összpontosul, így az elemek száma (N), a kis sokaság már önmagában információt hordoz számunkra.⁴ A relatív esetben az értékösszeg egyenetlenül oszlik el a nagyobb sokaság egységeire.⁵ A két forma megkülönböztetését főképp mérési szempontok indokolják, azonban nem lehet őket mereven elválasztani, számos esetben mindkét típus jelen van. Úgy gondolom, hogy az általam vizsgált sokaságra is ez igaz, így nem foglalkozom a továbbiakban a két megjelenési forma merev megkülönböztetésével.

Dolgozatomban négyféle statisztikai mutató segítségével – úgynevezett kemény módszer⁶ alkalmazásával – számolom ki az egyes választási évekre a koncentráció mértékét:⁷

- Lorenz-görbe
- Koncentrációs arányszám (CR)
- Herfindahl-index (HI)
- Entrópia

Lorenz-görbe

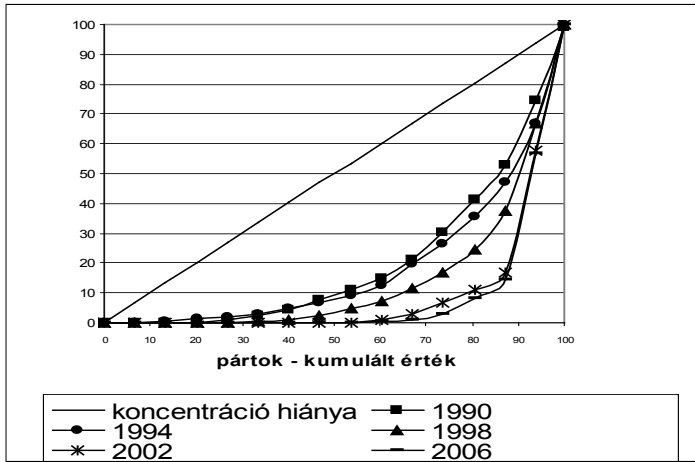
A Lorenz-görbe x tengelyén a kumulált relatív gyakoriságot, míg az y tengelyén a kumulált relatív értékösszeget ábrázoljuk. Ez egy olyan egységnyi oldalú négyzetben elhelyezett vonaldiagram, melynek függőleges és vízszintes tengelye 0-tól 1-ig vagy 0-tól 100%-ig terjedő egyenletes skálabeosztással van ellátva. A „görbe” annál nagyobb fokú koncentrációt jelez, minél jobban megközelíti a négyzet oldalát. A Lorenz-görbe és a négyzet átlójának egybeesése viszont a koncentráció hiányát jelzi. Ki lehet számolni a görbe és az átló által bezárt terület nagyságát, amit koncentrációs területnek nevezünk. Minél nagyobb ez a terület, annál nagyobb mértékű a koncentráció. A továbbiakban grafikusán ábrázoltam az egyes választási évekhöz tartozó görbéket, mivel ez sokkal szemléletesebb.

Tehát az x tengelyen a növekvő sorrendbe állított pártokat relatív értékben, míg az y tengelyen a pártokhoz tartozó szavazat-, majd mandátumarányokat ábrázoltam. Mindkét esetben kumulált értékeket kell használni, ami azt jelenti, hogy a görbék első pontja az első – így legkisebb – párthoz tartozó szavazat- vagy mandátumarányt fejezi ki. A második pontja az első két legkisebb párthoz tartozó arányt, a harmadik pontja az első három párthoz tartozót, és így tovább.

1990-hez képest 2006-ban kevesebb országos listát állító pártot találhatunk, így az egyes választási évek összehasonlíthatósága érdekében a pártokat nem abszolút, hanem relatív értékben ábrázoltam az x tengelyen. Tehát a Lorenz-görbe pontosabban azt fejezi ki ebben az esetben, hogy a pártok adott százalékhöz mekkora szavazatarány – vagy mandátumarány – tartozik.

Először a területi listás szavazatarányokkal számoltam, eredményeimet egy összesített ábrán, és indokolt esetben külön-külön, az egyes választási évekre is megjelenítettem. Ugyanezt természetesen a parlamenti mandátumarányok esetében is elvégeztem.

1. ábra. A területi listás szavazatok koncentrálódása 1990 és 2006 között

Forrás: saját készítés

Az 1. ábrából világosan kiolvasható, hogy 1990 és 2006 között folyamatosan nőtt a koncentráció a területi listás szavazatarányok esetében. Ahogy azt korábban már említettem, minél inkább megközelíti egy görbe a négyzet oldalát, annál nagyobb a koncentráció. Jelöltem a négyzet átlóját is, ami azt az állapotot jelentené, ha minden párt ugyanakkora szavazataránnyal rendelkezne, tehát a pártok 10%-ára a szavazatok 10%-a, a pártok 20%-ára a szavazatok 20%-a jutna, és így tovább. Ez lenne a tökéletesen fragmentált pártrendszer képe. Azt látjuk, hogy 1990-ben – az átló utáni első görbén – körülbelül közepes mértékű a koncentráció. A területi listás szavazatarányokban a folyamat szépen látszik, választási évről választási évre folyamatosan nő a koncentráció, hiszen a görbék egyre jobban közelítenek a négyzet oldalához, egyre nagyobb az átló és a görbék által bezárt terület nagysága.

A Lorenz-görbe logikája hűen mutatja a szavazatarányokban megfigyelhető dinamikát. Egy görbe az előzőhöz képest akkor mutat nagyobb koncentrációt, ha adott évben az előző választási évhez képest a pártok ugyanakkora százaléka a szavazatok kisebb százalékára jut. Ez két okból adódhat: ha a kisebb pártok választási évről választási évre egyre kevesebb szavazatot kapnak, míg az így elveszített szavazatokat a nagyobbak szerzik meg – ez logikusan következik a koncentráció fogalmából –, s mindeközben az is nagyon fontos tényező, hogy hogyan alakul a területi listás szavazatokat kapó pártok száma.

1990 és 1994 között a kapott eredményeket elemezve a koncentráció több tényező együttes hatásának következtében nőtt annak ellenére, hogy az or-

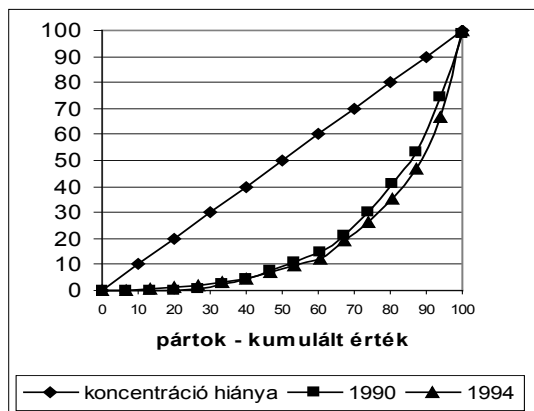
szágos listát állító pártok száma 1994-re hárommal, 12-ről 15-re nőtt. Először is – ahogy az a 2. táblázatból is jól látható – 1994-ben a kisebb pártok 1990-hez képest kisebb szavazatarányokat kaptak. Ez az oka annak, hogy az 1994-hez tartozó görbe a 2. ábrán – a négyzet első negyedében – az 1990-hez tartozó görbe alatt maradt. Másodszor megnőtt a 3-7%-ot kapó pártok száma – a középmezőny –, ami lefelé húzta a görbe „hasát”, így a szavazatok elaprózódása miatt a pártok ugyanakkora százaléka az előző választási évhez képest a szavazatok kisebb százalékával rendelkezik.

2. táblázat. A területi listás szavazatarányok 1990-ben és 1994-ben

	1990		1994	Rangsorban az 1990-es adatok	Rangsorban az 1994-es adatok
MSZP	10,89%	MSZP	32,99%	0,75%	0,02%
Fidesz	8,95%	Fidesz	7,02%	1,87%	0,05%
KDNP	6,46%	KDNP	7,03%	1,89%	0,62%
SZDSZ	21,39%	SZDSZ	19,74%	3,13%	0,82%
MDF	24,73%	MDF	11,74%	3,55%	0,95%
FKgP	11,73%	FKgP	8,82%	3,68%	1,59%
MSZMP	3,68%	MP	3,19%	6,46%	2,10%
MSZDP	3,55%	MSZDP	0,95%	8,95%	2,55%
ASZ	3,13%	ASZ	2,10%	10,89%	3,19%
VP	1,89%	KP	2,55%	11,73%	7,02%
HVK	1,87%	MIÉP	1,59%	21,39%	7,03%
MNP	0,75%	LPSZ-VP	0,62%	24,73%	8,82%
összesen	99,02%	EKGP	0,82%		11,74%
		NDSZ	0,05%		19,74%
		MZP	0,02%		32,99%
		összesen	99,23%		

Forrás: www.valasztas.hu és saját számítások.

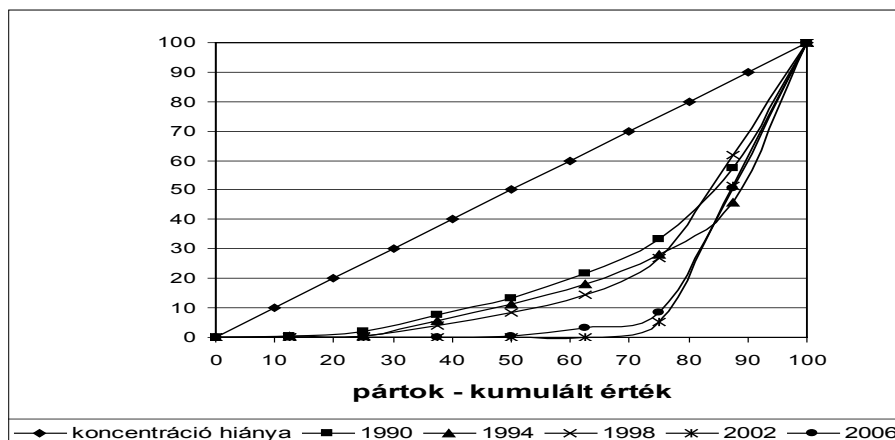
2. ábra. A területi listás szavazatok koncentrálódása 1990 és 1994 között

Forrás: saját számítások

1994 és 1998 között is folytatódott a koncentráció folyamata, ám ennek fő oka most a pártok létszámának csökkenése – míg 1994-ben 15, addig 1998-ban 12 párt állított országos listát –, 1998 és 2002 között szintén tovább csökkent a pártok száma – 12-ről 8-ra –, miközben a kisebb pártok egyre kevesebb, a nagyok viszont egyre több szavazatot kaptak. Ez utóbbi folyamat folytatódott tovább 2006-ban, a szakadék a kicsik és a nagyok között még nagyobb méreteket öltött. Fontosnak tartom még egyszer kiemelni, hogy ebben a részben a területi listás szavazatarányokat elemeztem.

3. ábra. A parlamenti mandátumok koncentrálódása 1990 és 2006 között

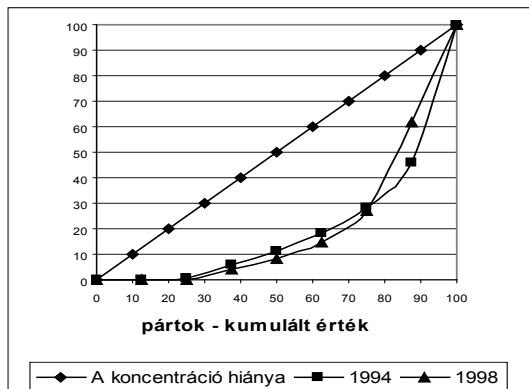

Forrás: saját számítások

Ha megnézzük a *mandátumarányokkal* számolt összesített ábrát, már nem olyan

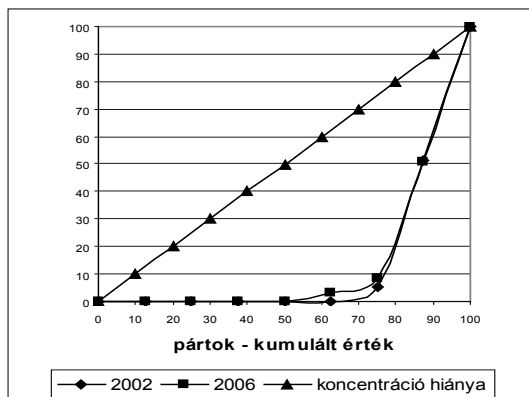
tiszta a kép, mint a területi listás szavazatarányokkal számolt esetben, hiszen 1998-ban (4. ábra) és 2006-ban (5. ábra) kisebb mértékű koncentrációt mutat az ábra az előző választási évhez képest.

4. ábra. A parlamenti mandátumok koncentrálódása 1994 és 1998 között

Forrás: saját számítások

5. ábra. A parlamenti mandátumok koncentrálódása 2002 és 2006 között

Forrás: saját számítások

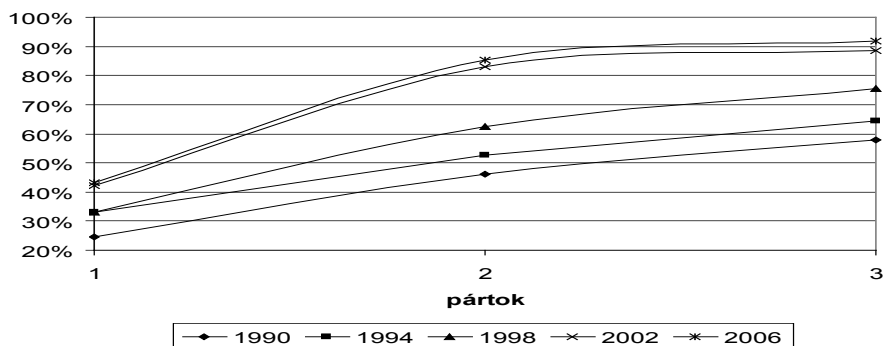
Dolgozatom célja annak vizsgálata, hogy mi koncentrálódik Magyarországon. Annak ellenére, hogy a területi listára leadott szavazatarányok esetén dinamikus koncentrálódásról beszélhetünk, a mandátumarányok a folyamat megtörését mutatják egyes években. A következtetések levonása előtt azonban érdemes megvizsgálni, hogy a többi statisztikai index is ugyanezt mutatja-e.

Koncentrációs arányszám (CR)

Egyszerű adatigénye, számítása és könnyű értelmezhetősége miatt a leggyakrabban használt koncentrációs mérőszámok közé tartozik. A koncentrációs arányszám a k számú legnagyobb egységnek – amelynek nagyságát önkényesen mi határozzuk meg – az értékösszezből való részesedését fejezi ki. Maximális értéket akkor vesz fel, ha a kiemelt k számú egységhez tartozik az értékösszeg egésze, minimális értéket pedig az adott N számú egység egyenletes megoszlása mellett mutat. A koncentrációs együttható a „kevés egység viszonylag egyenletes megoszlása” esetében is és a „sok egység, nagyfokú egyenlőtlensége” esetében is alkalmas a koncentráció mérésére.

A CR mérőszám az eloszlásnak egy kiemelt részéről, a felső pólusról ad jellemzést. A k megválasztása meglehetősen önkényes, így ha kis értéket választunk, az csak a legnagyobbakra összpontosít, nem jellemzi a teljes sokaságot. Ez utóbbi tulajdonsága a politikatudomány számára különösen hasznos, így mindenképpen fontosnak tartom kiszámítását. (Ezt a mutatót a politikai elemzések is alkalmazzák, csak nem koncentrációs arányszámnak, hanem 'az első párt szavazataránya', 'az első két párt szavazataránya' és 'az első három párt szavazataránya' mutatóknak nevezik.)

6. ábra. A koncentrációs arányszám 1990 és 2006 között – területi listás szavazatarányokkal számolva

Forrás: saját számítások

3. táblázat. A koncentrációs arányszám 1990 és 2006 között – területi listás szavazatarányokkal számolva

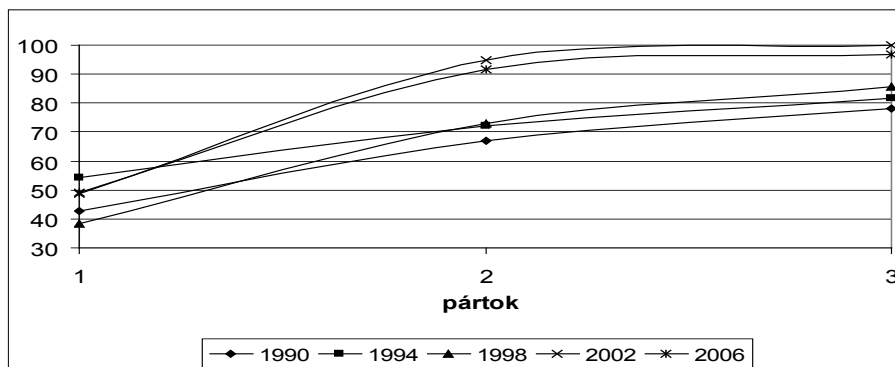
	ha $k=1$	ha $k=2$	ha $k=3$
CR(1990)=	24,7%	46,1%	57,9%
CR(1994)=	32,9%	52,7%	64,5%
CR(1998)=	32,9%	62,4%	75,6%
CR(2002)=	42,1%	83,1%	88,7%
CR(2006)=	43,2%	85,2%	91,7%

Forrás: saját számítások és www.valasztas.hu

Mind a táblázat, mind az ábra önmagáért beszél, a területi listás szavazatarányokban egyértelműen kimutatható a koncentráció. Ha $k=1$, akkor a legnagyobb párt szavazatarányát nézzük csak, ha $k=2$, a két legnagyobb párt szavazatarányainak összegét, s ha $k=3$, a három legnagyobb pártét.

Jól látszik, hogy 1990-ben volt a legkisebb mindhárom esetben a mutató értéke, tehát a legnagyobb, a két legnagyobb és végül a három legnagyobb párt szavazatarányainak összege még alacsony szintű volt. Ám az értékek évről évre nőnek, a legnagyobb pártok 2006-ig folyamatosan növelték szavazatarányaik nagyságát a kisebb pártok rovására.

7. ábra. A koncentrációs arányszám 1990 és 2006 között – parlamenti mandátumarányokkal számolva

Forrás: saját számítások

4. táblázat. A koncentrációs arányszám a mandátumarányokkal számolva

Mandátumarányokkal számolva			
	ha $k=1$	ha $k=2$	ha $k=3$
CR(1990)=	42,75%	66,84%	78,24%
CR(1994)=	54,15%	72,02%	81,87%
CR(1998)=	38,34% 8	73,06%	85,49%
CR(2002)=	48,70%	94,81%	100,0%
CR(2006)=	49,22%	91,71%	96,89%

Forrás: saját számítások és www.valasztas.hu

5. táblázat. A koncentrációs arányszám a szavazatarányokkal számolva

Szavazatarányokkal számolva			
	ha k=1	ha k=2	ha k=3
CR(1990)=	24,7%	46,1%	57,9%
CR(1994)=	32,9%	52,7%	64,5%
CR(1998)=	32,9%	62,4%	75,6%
CR(2002)=	42,1%	83,1%	88,7%
CR(2006)=	43,2%	85,2%	91,7%

Forrás: saját számítások és www.valasztas.hu

A mandátumarányokkal számolt koncentrációs arányszámokat tartalmazó 7. ábra már nem mutatja azt a tiszta folyamatot, amit az előző esetben láthatunk. A két kritikus időszak 1998 és 2006.⁹ Tehát újra előjött a már korábban is felfedezett érdekesség.

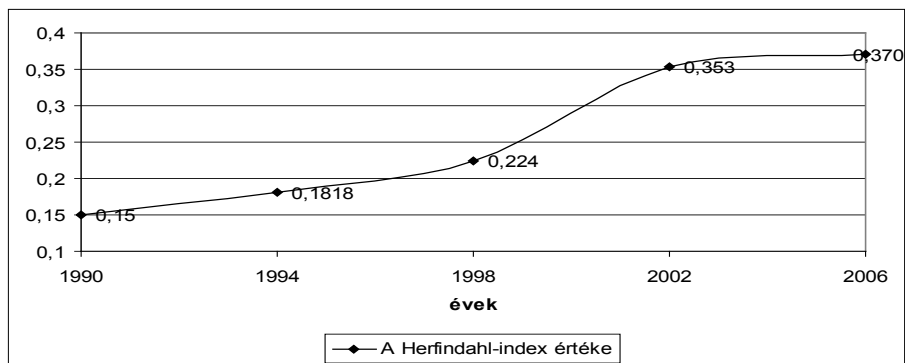
Herfindahl-mutató (HI)

A HI mérőszámot az egységeknek az értékösszegeből való részesedései négyzetösszegeként definiáljuk. Maximális értéke 1, amely a teljes koncentráció esetének felel meg. Adott N esetén – pártok száma adott választási évben – a minimum $1/N$, amit akkor vesz fel, ha minden egység részesedése egyenlő. Nagyon fontos tulajdonsága – ami rendkívül hasznos a politikatudományi elemzés során –, hogy a mérőszám az egységek számát is figyelembe veszi. Ha például az értékösszeg – esetünkben a szavazatarányok –100 egység között oszlik meg egyenlő arányban, ez alacsonyabb koncentrációs fokot jelent, mint 10 egység esetén.

A HI mérőszám a részesedésnek önmagukkal súlyozott számtani átlaga. Súlyozási rendszeréből következik, hogy a kis egységek kisebb, a nagy egységek pedig nagyobb súlyt kapnak, a mérőszám tehát a nagy egységekre fokozottan érzékeny. Ez a pártrendszer koncentrálódásának vizsgálatakor egy újabb nagyon fontos tulajdonság.¹⁰

A Herfindahl-index képlete: $\sum p_i^2$, ami pont a Laakso-Taagepera-féle effektív pártok számának reciproka, hiszen ez utóbbi kiszámítási módja: $\sum 1/p_i^2$. A politikatudományban valószínűleg azért az effektív pártok száma a gyakrabban használt mutató, mert sokkal egyszerűbben értelmezhető, informatívabb a Herfindahl-indexnél. Azonban a nemzetközi politikatudományi elemzésekben mindkét mutatót használják, a koncentráció mérőszámának ezek az úgynevezett *sum of shares squared* alapú – szavazatarányok négyzetösszegét alapul vevő – mutatói többek között a Rae-index mellett (Laakso-Taagepera, 1979: 23).

8. ábra. A Herfindahl-index értéke 1990 és 2006 között – területi listás szavazatokkal számolva

Forrás: saját számítás

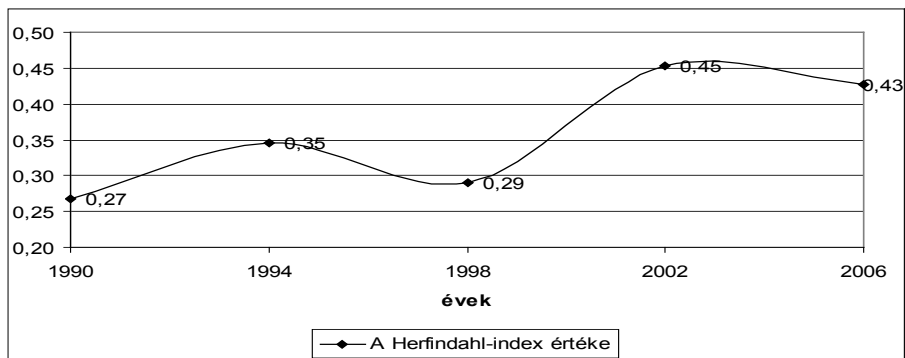
6. táblázat. A Herfindahl-index értéke 1990 és 2006 között – területi listás szavazatokkal számolva

		Maximális érték
HI(1990)=	0,15	1
HI(1994)=	0,1818	1
HI(1998)=	0,224	1
HI(2002)=	0,353	1
HI(2006)=	0,37	1

Forrás: saját számítás és www.valasztas.hu

A HI mutató – ami tehát fokozottan érzékeny mind a pártok számára, mind a szavazatarányaik között lévő távolságra – 1990 és 2006 között a területi listás szavazatarányok dinamikus koncentrálódását jelzi.

9. ábra. A Herfindahl-index értéke 1990 és 2006 között – parlamenti mandátumarányokkal számolva

Forrás: saját számítás

1998-ban és 2006-ban – a két kritikus évben – míg a területi listás szavazatarányok dinamikus koncentrációkat mutatnak, addig ugyanez nem igaz a parlamenti mandátumarányokra.

Entrópia

Az entrópia a koncentráció úgynevezett fordított mutatója, hiszen minél nagyobb, annál kisebb a koncentráció foka. Képlete: $H = -\sum p_i \log_2(1/p_i)$. Éppen ezért a fragmentáció mutatójának nevezhetjük. Az értelmezése pont az eddigi logika ellenkezője: ha adott N esetén egyenlő a részesedés, akkor a mutató értéke maximális, azaz $\log_2 N$.¹¹ Ha az adott értékösszeg egyetlen egységhez tartozik – tehát a szavazatok 100%-át egy párt birtokolja –, akkor a minimális értéket, azaz a nullát veszi fel. Az entrópia inkább egyenlőtleniséget mér, a nemzetközi politikatudományi irodalomban¹² gyakran használt mutató.

A koncentráció vizsgálatokor az entrópiából származtatott redundancia mutatót is szokták alkalmazni, ami épp az entrópia ellentettje, tehát ahogy nő a redundancia értéke, úgy nő a koncentráció is. Én azonban feleslegesnek tartom ennek kiszámítását, ugyanis ugyanazt mutatja, amit az entrópia.

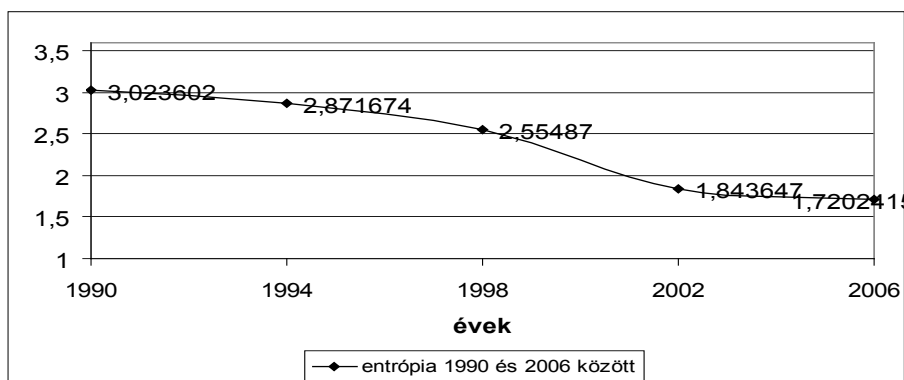
Az entrópiát és a hozzá hasonló mutatókat már évek óta használják a pártrendszerek vizsgálatánál, Coleman és Midlarsky például a pártrendszerekben megfigyelhető dinamikus változás vizsgálatára használta (Coleman, 1995: 143). Az entrópia mást mutat, mint a Rae, illetve a Laakso–Taagepera index, ami a pártok effektív számát jelzi – melyeket gyakran használják a pártrendszerek vizsgálatokor –, ezeknél sokkal érzékenyebb mutató. „Rae nevezetes frakcionálizáltsági indexe ($F = 1/\sum p_i^2$), ahol p az i -edik párt aránya, illetve a Taagepera könnyebben értelmezhető mérőszáma, a pártok effektív száma ($N = 1/\sum p_i^2$) azt mutatja, hogy hol helyezkedik el az adott parlament a egypárti dominancia – teljes koncentráció – és az egyenlő erejű sok kis párt által jelzett két véglet között” (Enyedi–Körösi, 2001: 143). Az $1/\sum p_i^2$ képlet következtében ha 4 párt egyenlő arányban osztozik a szavazatokon, akkor az index értéke 4,¹³ ha 2, akkor értéke 2, és így tovább. Ha minden párt egy kivételével 0 szavazataránnyal rendelkezik, akkor lesz a mutató 1.¹⁴

Az előző két indexszel ellentétben az entrópiát más tudományágakban is széles körben használják. Az entrópia értéke nő, ha nő a pártok száma, de maximális értéke $\log_2 N$ – tökéletesen fragmentált pártrendszer esetén –, azaz 4 párt esetén 2,¹⁵ 5 párt esetén 2,32; 8 pártnál 3. Az egyes p_i szavazatarányok a p_i reciprokának kettes alapú logaritmusával vannak súlyozva. A mutató érdekessége tehát, hogy $1/p_i$ -nek veszi a kettes alapú logaritmusát, így minél kisebb pártról van szó, annál nagyobb az $1/p_i$ érték: 1990-ben a Magyar Néppárt 0,75%-ot kapott területi listán, így az $1/p_i$ érték 133,33, míg az MDF 24,73%-a esetén 4,04. Minél kisebb tehát egy párt, annál nagyobb az $1/p_i$

érték, s annál nagyobb ennek a kettes alapú logaritmus, annál nagyobb a súly, amivel megszorozzuk. A $\text{pix} \times \log_2(1/\text{pi})$ szorzat persze már a megszokott logikát mutatja: nagy pártok esetén nagyobb az érték, kicsiknél kisebb, ám az így kapott eredmények közötti szakadék lényegesen kisebb, mint az eredeti szavazatarányok között. Például: Magyar Néppárt 0,75%-a (0,0075) esetén a $\text{pix} \times \log_2(1/\text{pi})$ értéke 0,053, míg az MDF 24,73%-nál (0,2473) 0,5.

A mutató gyorsabb ütemben változik, ha új kisebb pártok jelennek meg vagy tűnnek el. Ezzel szavazatok vesznek el a legnagyobb pártoktól, illetve adnak nekik. Az entrópia tehát nagyon érzékeny a fragmentációra, így rendkívül fontos mutatónak tartom a politikatudományi elemzések során.

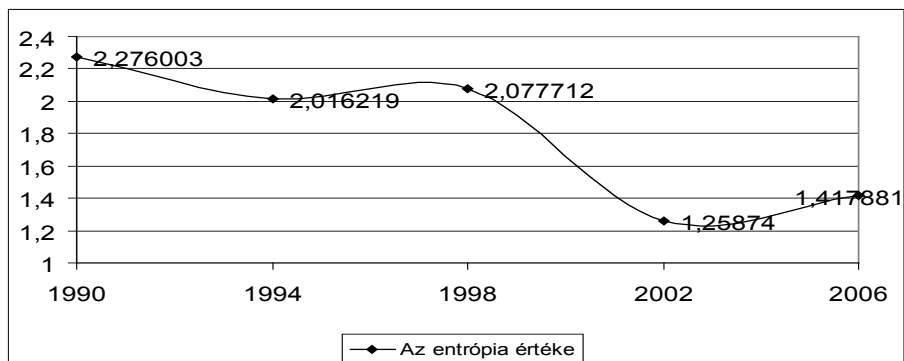
10. ábra. Az entrópia 1990 és 2006 között – területi listás szavazatarányokkal számolva

Forrás: saját számítás

Az entrópiamutató is alátámasztja az eddigi eredményeket. Értéke választási évről választási évre csökken, így egyre nagyobb mértékű koncentrációt mutat.

11. ábra. Az entrópia 1990 és 2006 között – parlamenti mandátumarányokkal számolva

Forrás: saját számítás

A mandátumarányokkal számolt entrópia is az eddigi eredményeket támasztja alá. Újra két esetben törik meg a folyamat: 1998-ban és 2006-ban.

A statisztikai mutatók tanulsága

A statisztikai mutatók segítségével hívásával az volt a célom, hogy a politikatudományi elemzések során már bizonyított folyamat létét – miszerint a magyar pártrendszer jellemző vonása a koncentrálódás – a magyar pártrendszer vizsgálatára nem jellemző, bár más tudományokban gyakran alkalmazott módszerekkel megerősítem vagy cáfoljam. Ha a statisztikai indexek ugyanazt a tendenciát mutatják, amelyek már ismertek, akkor továbbléphetünk az elemzésben, s feltehetjük a kérdést: mi okozza a koncentrálódást? Ezzel a kérdéssel a tanulmány második részében foglalkozom.

A fentiekben négyféle statisztikai mutatót használtam, mind a 4 esetben kiszámoltam értéküket mind a területi listás szavazatarányokra, mind a parlamenti mandátumarányokra vonatkozóan.

Fontos hangsúlyozni, hogy mind a négy mutató ugyanazt a dinamikát mutatta ki. A „Mi koncentrálódik Magyarországon?” kérdésre a válasz tehát: a területi listás szavazatarányok esetén választási évről választási évre folyamatosan növekvő koncentrációról beszélhetünk, míg a parlamenti mandátumarányok esetén a folyamat nem ilyen egyértelmű, kétszer is megtörik, 1998-ban és 2006-ban.¹⁶

Dolgozatom igazi célja és specifikuma az, hogy úgynevezett kemény (statisztikai és matematikai) módszerekkel vizsgáljam a pártrendszerünkben megfigyelhető dinamikát. Az általam használt mutatók mind ugyanazt a tendenciát mutatták, amelyek már ismertek a politikatudományi elemzésekből, tehát a magyar pártrendszer koncentrálódik. Azonban nem mindegy, hogy számításaink során milyen adatokat használunk. Úgy vélem, hogy a tanulmány első része kiindulópontja lehet egy további elemzésnek, amely azzal foglalkozik, hogy mi okozza a pártrendszerünkben megfigyelhető dinamikát. *Ha a szavazói oldalt akarjuk elemezni, akkor érdemes a területi listás szavazatarányokat vizsgálni. Ha pedig a választási rendszer hatását, akkor természetesen a parlamenti mandátumarányokat.*

Dolgozatom első részében nem csupán a már ismert tendenciát igazoltam új módszerekkel, hanem részben már arra is választ kaptunk, hogy valóban igaz-e az a feltételezett állítás, hogy a magyar választási rendszer – az eljárás, ahogyan a szavazatokból mandátum lesz – minden esetben tovább koncentrálja a szavazatarányokat. Azt láttuk, hogy míg a területi listás szavazatarányok minden statisztikai mutató esetében választási évről választási évre növekvő koncentrációt mutattak, addig a parlamenti mandátumarányokban már nem volt megfigyelhető ez az egyértelmű folyamat. Tehát a választási rendszerünk

hol tovább növeli a koncentrációt, hol csökkenti azt a választási eredménynek megfelelően. Szoboszlai a választási rendszerünket elemezve a következőket mondja: „Nem fölösleges hangsúlyozni, hogy a mai rendszer is eredményezhet akár teljesen arányos mandátummegosztást, ha bizonyos feltételek megvalósulnak” (Szoboszlai, 1996: 3). A dinamika fő felelősét, illetve további felelőseit szerintem máshol kell keresni.

A PÁRTRENDSZERBEN MEGFIGYELHETŐ DINAMIKA KIMUTATÁSA A POLITIKATUDOMÁNYBAN HASZNÁLT ESZKÖZÖKKEL

A választási rendszerünk módosítása

Mindenekelőtt annak vizsgálatát tartom fontosnak, hogy választási rendszerünkben történt-e érdemi módosítás a rendszerváltás óta. Ha erre igen a válasz, tehát a fontosabb elemek megváltoztak, akkor a változást követő választásnál ennek hatását is figyelembe kell venni, hiszen lehetséges, hogy a magasabb vagy alacsonyabb fragmentáltsági szint emiatt következett be. Ha viszont erre nemleges a válasz, tehát a választási rendszerünk elemei egyáltalán nem vagy nem jelentős mértékben változtak, akkor nem lehet a dinamika *fő* okozója. Azért nem, mert ez utóbbi esetben ugyanaz a szabály eredményezte a különböző koncentrációs szinteket, hol magasabbat, hol alacsonyabbat. Ebben az esetben a dinamika okát máshol kell keresni.

Az egyes ciklusok áttekintésekor a hangsúlyt a jelentősebb változtatásokra helyeztem, így nem vizsgálom a kisebb reformokat.

Az 1990 és 1994-es ciklusban az 1990. évi XLV. törvény a szavazatszámoló bizottságok összetételével és a belügyminiszter feladatkörével foglalkozik, az 1992. évi LXVI. törvény kiegészítette a választási törvénynek a választók nyilvántartásáról szóló fejezetét, az 1994. évi XXV. törvény a második fordulóval összefüggésben szabályozta a hatásköröket és az igazolással történő szavazást és az 1994. évi III. törvény, mely a 4%-os parlamentbe jutási küszöböt 5%-ra emelte, nevezhetők jelentősebb módosításnak (Kukorelli, 2000: 23).

Annak ellenére, hogy a ma hatályos rendszert átmenetinek tekintették, a politika csúcán mozgó csoportokban csak elvéve merült fel a rendszer reformjának igénye (Szoboszlai, 1996: 3). Az 1994-es módosítás¹⁷ a választójogi szabályozás alapjait nem érintette, de a bejutási küszöb 4-ről 5%-ra történő emelése egyértelműen az 1990-ben parlamentbe került pártok számára volt kedvezőbb, ezzel megnehezült a szélsőséges pártok bekerülésének valószínűsége. Sérült a reprezentativitás igénye, viszont ezzel a másik cél, a kormánystabilitás felé tolták el a hangsúlyt (Kukorelli, 2000: 23).

Az 1994-1998-as ciklusban az 1994. évi LXIII. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról szól, az 1997. évi XCVI. törvény a

közös jelölésről, közös listákról, listakapcsolásról ad részletesebb szabályozást. Ennek értelmében a közös lista, illetőleg a kapcsolásban részt vevő listák nem kapnak mandátumot, ha az országosan összesített érvényes szavazatoknak legalább 10%-át, kettőnél több párt, illetve kapcsolt lista esetében a bejutási minimum legalább 15%-át el nem érik. E törvény szabályozza a közös egyéni választókerületi jelölt, valamint a közös és kapcsolt területi listák töredék-szavazatainak számolási módját is (Kukorelli, 2000: 23-24). 1997. évi C. törvény a parlamenti és az önkormányzati képviselőválasztás, valamint a népszavazás és népi kezdeményezés eljárási szabályait rögzítette és foglalta egységes keretbe. Az itt szabályozott eljárások kikerültek az országgyűlési képviselőválasztásról szóló törvényből.

A választójogi szabályozás tehát gyakorlatilag nem változott. A bekövetkezett változások érdemben nem érintették a parlamenti képviselőválasztásokat.¹⁸

1998-2002-es és 2002-2006-os időszakban a választójogi szabályozás az előző ciklushoz képest továbbra sem változott jelentős mértékben.¹⁹ Az országgyűlési képviselőválasztást továbbra is az 1993. december 20-án módosított 1989. évi XXXIV. törvény szabályozza, míg a választás eljárási szabályait az 1997. évi XCVIII. törvény tartalmazza.

Áttekintve a választási rendszerünk módosításait arra a következtetésre juthatunk, hogy mindössze a pártlistán való parlamentbe jutáshoz szükséges küszöböt emelték fel az összes leadott szavazat 4 százalékaról 5 százalékra. A választási rendszerünk „pártok által lakott” politikai intézmény (Tóka, 2005: 312), amelynek jelentős megváltoztatására nem került sor 1990 után, hiszen nincs meg a hozzá szükséges konszenzus. Mivel azonban a módosítások nem érintették érdemben választási rendszerünket, így *nem mondhatjuk, hogy az eljárás módosítása*, ami a szavazatokat mandátummá alakítja, *a felelős a dinamikáért*. Ennek okát máshol kell keresnünk.

Coleman elemzése a pártrendszerek fragmentációs szintjében megfigyelhető dinamikáról

A választási rendszerünk módosításának rövid vizsgálata után, és az első rész statisztikai elemzésének eredményeiből levonva a tanulságot arra a következtetésre juthatunk, hogy bár a magyar választási rendszer felelős a magas koncentrációs *szintért*, de nem közvetlenül felel a dinamikáért. Ha nem a választási rendszer, akkor mi okozhatja a dinamikát? Erre a kérdésre keresi a választ Coleman is.

Coleman 1995-ös *Dynamics in the fragmentation of political party systems* című munkájában arra vállalkozott, hogy kimutassa, választási rendszertől függetlenül számos országban állandó, következetes dinamika figyelhető meg, amely a pártrendszer fragmentációs szintjét hol növeli, hol csökkenti, egyfajta

ingadozás ez egy úgynevezett egyensúlyi pont körül. Tanulmányában kimutatta, hogy 22 országból²⁰ 17-ben a fragmentáció mértéke, az *entrópia mutató egyfajta egyensúlyi pont körül ingadozik a választási rendszer típusától függetlenül*, ezzel sikerült megcáfolnia Lijphart következtetését, miszerint az arányos rendszerek között a különbség látszólag nem elég nagy ahhoz, hogy a stratégiai viselkedésben összemérhető eltéréseket találjunk (Lijphart, 1990, 493-494). Ugyanis az könnyen belátható, hogy a többségi rendszert többek között az különbözteti meg az arányostól, hogy az előbbiben a stratégiai szavazás sokkal jellemzőbb, hiszen ha a legkedveltebb kis pártra adjuk le szavazatunkat, az a többségi logika miatt biztosan elvesz, ezért arra kényszerül a szavazó, hogy az esélyesebb nagy pártra voksoljon. Az arányos rendszereknél kevesebb a bizonyíték a stratégiai szavazásra, ezért mondta Lijphart, hogy az arányos rendszereken belül ő nem talált összemérhető különbséget. Ebben az esetben azonban felmerül a kérdés, hogy mi mozgatja, mi korlátozza a pártfragmentáció szintjét az arányos rendszerekben.

Coleman kibővíti a pártverseny tanulási és fejlődési modelljét. Feltétele a következő: a szavazók és a pártok figyelembe veszik az előző választási eredményeket, s ezek alapján módosítják a viselkedésüket a következő választáson. Először egy matematikai modellt tesztel, ahol feltételezhető, hogy a fragmentáció minden választásnál részben a megelőző választásnál kialakult fragmentációs mérték eredménye, és megvizsgálja, vajon az alkalmazkodó szavazói viselkedés a pártrendszert az egyensúly felé mozgatja-e.²¹

24 országot – ezek közé tartozik a legtöbb nyugat-európai ország, valamint Ausztrália, Új-Zéland, Japán, Izrael és Kanada is – és több mint 500 választást vizsgált, az időkeret az 1800-as évektől a késő 1980-as évekig terjed, országoktól függően. Így tehát vizsgál arányos és többségi választási rendszerű országokat is. Ott, ahol mind parlamenti, mind elnöki választást tartanak, csak az előbbit elemzi.

A pártrendszer fragmentációjának mérését a statisztikai elmélet entrópia-mutatójával végzi. Coleman azért választotta ezt az eljárást, mert azt más tudományágak is alkalmazzák. Négy jelentősebb szociológia-politikai elméletre²² is hivatkozik, ami az entrópia eljárással foglalkozik. Ezek alapján azt állítja, hogy össze lehet hasonlítani a pártrendszer fragmentációjának megfigyelt határait az emberi információ-feldolgozás pszichológiai határaival.

Az entrópia mutató logikáját már ismertettem, s ott azért használtam kettes-alapú logaritmust, mert Coleman is ezt választotta. Az egyes entrópiák kiszámítása után a szerző modellezi a pártrendszerben megfigyelhető fragmentáció változását úgy, hogy megvizsgálja az entrópia alakulását az egyes választások során.²³ Azt állítja, hogy a szavazók és a pártok annak megfelelően változtatják magatartásukat, hogy milyen volt az előző választási eredmény. Számos esetben a kapcsolat lineáris, egyéb esetekben nemlineáris. Ez a matematikai modell jól alkalmazható a tanulás és az alkalmazkodás vizsgálatakor, amikor

emberi viselkedést elemzünk, ráadásul az entrópia nagyon érzékeny mutató, nagyon kis szavazatarány-változást is jelez.²⁴

Ez a modell az egyensúly két interpretációját fogadja el. Az egyik szerint az egyensúly az a pont, ahol azok az erők, amelyek a pártrendszer fragmentációjának növekedését okozzák, egyensúlyban vannak azokkal az erőkkel, melyek a fragmentáció csökkenését. Az egyensúly a fragmentáció egyfajta speciális szintjeként értelmezhető ebben az esetben, amit a szavazók igyekeznek megtartani, illetve visszatérni oda, ha eltértek attól.²⁵

Az egyensúlyi pont stabilitása azt jelenti, hogy ha egy rendszer kissé elmozdul az egyensúlyból, akkor vissza fog oda térni. A stabilitás tehát nem azt jelenti, hogy a politikai rendszer nem fog változni, hiszen figyelembe kell venni, hogy egy valódi pártrendszerben különböző szociális és politikai trendek érik a szavazókat, melynek következtében a szavazó stratégiája, motivációja változik.

A modell paramétereit a legkisebb négyzetek regressziós módszerével számolja az egyes választásokhoz tartozó entrópiákból, azokra illesztve a függvényt.²⁶

Coleman szerint a szavazói viselkedés és a pszichológiai entrópia közötti párhuzam nem kerülheti el a figyelmünket. A Miller által készített nagyszabású pszichológiai kutatás arra a következtetésre jutott, hogy az embereknél van egy határ, hogy mennyi információt tudnak feldolgozni egy bizonyos idő alatt, ami a csoportok, emberek döntéshozatalára is igaz (Miller, 1956). Ez a határ – az entrópiával mérve – megegyezik azzal a képességgel, hogy különbséget tegyünk egyenlő valószínűségű események 7 vagy 9 alternatívája vagy kategóriája között. Ezeket az alternatívákat az embernek fejben kell tartania, meg kell fontolnia és döntést kell hoznia.

Az egyén dönteni tud 7 vagy 9 lehetőség közül, ha néhánynak nagyobb a valószínűsége, mint a többinek; ebben az esetben az entrópia még a határ alatt van. A pszichológiai határ vonatkozhat politikai választásra is, ha a releváns kategóriák politikai pártok és a valószínűségek a szavazatok várható megoszlásának felelnek meg. Egyenlő valószínűségű 8 párt esetén a maximum entrópia 3,²⁷ 9 alternatíva esetén 3,17 – ezek nagyjából megegyeznek a megfigyelt pártrendszer fragmentációs határával – a maximum korábban bizonyított módon $\log_2 N$. A párhuzam a pszichológiai entrópia és a pártrendszer entrópiája között – bár spekulatív jellegű –, de további vizsgálódásra ad lehetőséget.

7. táblázat. A lineáris és nemlineáris egyenletek együttthatóit, az R2-eket és az egyensúlyi pontokat összesítő táblázat

Ország	Választások	N	Lineáris modell		Nemlineáris modell			R2	Egyensúlyi pont	
			$xn+1=a \cdot xn+b$		$xn+1=a \cdot x^{2n}+b \cdot xn+c$					
			a	b	a	b	C			
Ausztália	1901-1987	34	0,64	0,61				0,41	1,69	
Ausztria	1949-1986	11	0,67	0,46				0,48	1,39	
Belgium	1919-1987	21	0,96	0,16				0,84	4	
Kanada	1896-1988	26	0,6	0,66				0,36	1,65	
Dánia	1947-1988	17			-2,18	12,3	-14,4	0,86	2,27	2,91
Finnország	1948-1987	11			-6,58	35,2	-44,2	0,65	2,43	2,78
Franciaország	1876-1988	29			-0,54	2,79	-1,06	0,84	0,77	2,56
Németország	1971-1987	32	0,87	0,32				0,73	2,46	
Olaszország	1985-1987	18			-0,53	2,76	-1,1	0,88	0,83	2,48
Írország	1922-1989	23	0,51	0,94					0,26	1,92
Japán	1928-1986	21	0,64	0,75					0,42	2,08
Hollandia	1888-1986	26	0,6	1,08					0,44	2,73
Új-Zéland	1943-1987	15	0,6	0,56					0,37	1,42
Norvégia	1882-1985	29	0,86	0,31					0,83	2,21
Svédország	1887-1988	34	0,84	0,33					0,78	2,06
Svájc	1919-1987	18	0,91	0,27					0,61	3,09
Egyesült Királyság	1918-1987	19	0,64	0,57					0,6	1,58

Forrás: Coleman (1995), 149.

Coleman az entrópia változásának analizését mutatja be ezek után minden korábban tisztázott országos választás esetén, kivéve Portugáliát és Spanyolországot, amelyeknél túl kevés választás volt még ahhoz, hogy az elemzés elvégezhető legyen. A táblázat azt mutatja, hogy 13 országnál lineáris a kapcsolat az egymást követő entrópia-szintek között, 4 esetben a kapcsolat viszont nemlineáris.²⁸ Az 7. táblázat foglalja össze a kapott eredményeket, erre még később visszatérek.²⁹

Coleman kutatásának legizgalmasabb eredménye, hogy a legtöbb vizsgált ország esetében hasonló dinamikát mutat ki – 22 országból 17-ben. Az eredmény független attól, hogy az adott országban arányos, többségi vagy vegyes rendszer van. Természetesen a modellek azon országokra is vonatkoznak, amelyeknél a pártrendszer fragmentációs szintjei nagyon eltérőek. *Tehát a dinamika az összes választási rendszer-típusnál megfigyelhető.*

A kapott eredmények összhangban állnak a korábbi tanulmányok követke-

tetéseivel, amelyek a pártrendszer fragmentációjának a különböző választási rendszerek miatti különbségeit vizsgálták. Nagy-Britanniában, Kanadában és Új-Zélandon, ahol többségi rendszer van, kisebb az entrópia szintje – tehát magasabb a koncentráció –, és az egyensúlyi pont is alacsonyabb szinten helyezkedik el azokhoz az országokhoz képest, ahol arányos a rendszer, úgymint a skandináv országok, Belgium és Hollandia. Tehát igaz, hogy a többségi rendszernél kisebb a fragmentáció, így nagyobb a koncentráció, s az arányos rendszereknél ennek ellenkezője tapasztalható.³⁰

Az elemzés tehát figyelemre méltó összefüggést mutat számos pártrendszer dinamikájában. *A közös vonás, hogy az egymást követő választások entrópia-szintjei az egyes országokban egy egyensúlyi fragmentációs-szint körül ingadoznak.*

A dinamikai modell konzisztens azzal a gondolattal, hogy a szavazók és a pártok tanulnak az elmúlt választás tapasztalataiból, és alkalmazkodnak egy bizonyos fragmentációs szinthez. Nem tudjuk megmondani, hogy melyik az a bizonyos fragmentációs pont, ami kívánatos vagy elkerülendő, ugyanis az országok entrópia-szintjei nagyon eltérőek. A modell túlhaladja Duverger elméletét, sőt, egyetlen szavazási elmélet sem tudta hasonlóképpen kimutatni az itt talált dinamikát. A fragmentációs szint eltérő lehet választási rendszerenként, ahogy azt Duverger is állítja, de a változás modellje minden ország esetében ugyanolyan. *A szavazói viselkedés, ahogy az a modellben látható, nem függ attól, hogy arányos vagy többségi a rendszer.*

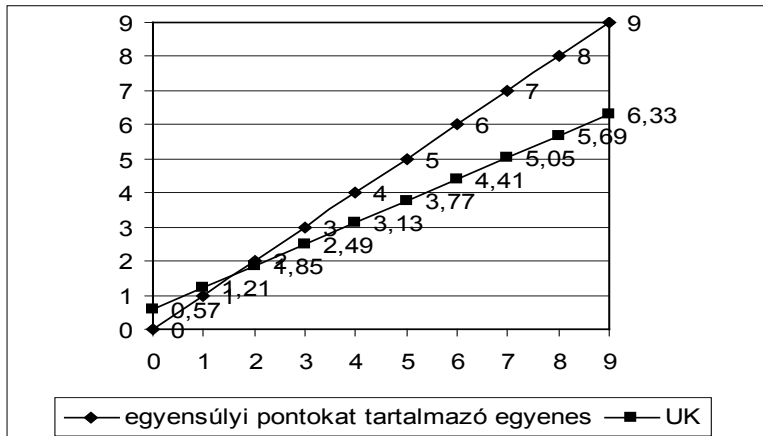
Az egyensúly dinamikájának legalább két alternatív magyarázata lehetséges. Egy egyensúlyi pont egyensúly lehet aközött a két erő között, amelyek a fragmentációt csökkentik és növelik. Vagy az egyensúlyi pont néhány választónak azon erőfeszítéséből származhat, hogy a fragmentációt egy adott szinten tartásák. Például ha a kis pártok száma nő, néhány szavazó úgy gondolhatja, hogy ő inkább a nagyobb pártokra adja le szavazatát, vagy fordítva, ha a pártrendszert néhány nagy kezdi eluralni, néhány szavazó úgy gondolhatja, hogy inkább kisebb pártokra szavaz. Az elemzés nem dönti el, hogy a két elmélet közül melyik a helyes.

Coleman tehát azt állítja, hogy a legtöbb demokratikus országban egy stabil egyensúlyi pont figyelhető meg a pártrendszerekben, ami optimizmusra ad okot a demokrácia állóképességével kapcsolatban, miszerint a pártrendszerek képesek arra, hogy egyensúlyt alakítsanak ki egy nem-demokratikus korszak után is. Korábban Laakso és Taagepera Colemanhoz hasonlóan arra a megállapításra jut, hogy az effektív pártok száma³¹ hol csökken, hol nő, ám ennél tovább nem megy el elemzésében (Laakso-Taagepera, 1979: 24). Sőt, végkövetkeztetése épp Coleman állításának mond ellent, miszerint ha fluktuál az effektív pártok száma, akkor instabil a pártrendszer. Nem gondolom, hogy ez utóbbi állítás minden esetben igaz. Az entrópia vagy az effektív pártok száma csupán a változó választói akarat, a különböző választási eredmények miatt ingadozik, amiből nem az következik, hogy instabil a pártrendszer.

Hogy miért tartom fontosnak Coleman elemzésének részletes ismertetését? Két szempontból is izgalmas a tanulmány. Először is azért, mert *statisztikai módszerekkel* (1) – kemény eszközökkel – sikerült kimutatnia azt, hogy *a társadalmi jelenségek* (2) *vizsgálata mennyire fontos az intézményi adottságok, a választási rendszer hatásának elemzése mellett.*

A Coleman kutatásainak eredményeit összegző 7. táblázat kérdést is felvett, ezért kicsit részletesebben vizsgáltam meg a függvényeket, mit is mutatnak a számok. Első felvetésem az volt, hogy hogyan kapta meg az egyensúlyi entrópia-értékeket. A fentiekben az egyensúly definíciójánál kifejtettem, hogy grafikusan ezeket a pontokat úgy lehetne ábrázolni, mint egy origóból kiinduló egyenest, melynek meredeksége 1, azaz az x tengellyel 45° -ot bezáró egyenes.³² Nem kívánom itt hosszan taglalni az eredményeket, példaképpen az Egyesült Királyság esetében mutatom be a kapott összefüggést.

12. ábra. Az egyensúlyi pontokat tartalmazó egyenes az Egyesült Királyság esetében

Forrás: saját számítás

A két egyenes metszéspontja könnyen kiszámítható³³, ebben az esetben ennek értéke 1,58; amely megegyezik a Coleman-féle táblázat értékével. Mit mutat ez a szám? Ez az az entrópia-szint, amely körül a többi entrópia ingadozik, tehát ez az a határ, amelyet meghaladva csökkennek az értékek, s amely alatt növekednek azok. Így az 1,58 egyenlő a $\log_2 N$ -nel, ahogy azt már korábban meghatároztuk, ez a maximális érték. Az N így 3,03. És mit jelent az N ? Az N az a pártszám, az az egyensúlyi pont, amely néhány választónak azon erőfeszítéséből származhat, hogy a fragmentációt egy adott szinten tartsák. Tehát ha a kis pártok száma nő, néhány szavazó úgy gondolhatja, hogy ő inkább a nagyobb pártokra adja le szavazatát, vagy fordítva, ha a pártrendszert néhány nagy kezd eluralni, a szavazó úgy gondolhatja, hogy inkább kisebb pártokra szavaz. Ebből számomra

az következik, hogy az N az effektív pártok száma. Így viszont már sokkal többet mond Coleman kutatása, aki azt állítja, hogy a szavazói akarat ezt a pártszámot „lebegteti”. Az Egyesült Királyság példája mutatja, hogy valóban a három párt az az érték, ami megfelel az effektív pártok számának is, és ezek szerint az egyensúlyi pontnak is. Az arányos rendszereknél nem látszana ilyen egyértelműen az eredmény, hiszen ott az effektív pártok száma nagyobb mértékben ingadozik a colemani logikának megfelelően. Az összes ország esetében kiszámolható ez az N érték, ami például Írországnál 3,78,³⁴ Ausztriánál 2,6.³⁵ Megvizsgálva például az osztrák választások eredményeit 1987-ig, valóban azt látjuk, hogy mindig úgymond 2,6 releváns párt volt: az SPÖ, ÖVP és FPÖ.³⁶ A colemani elemzés tehát szerintem azért figyelemre méltó, mert mindezt az entrópiákból számolta ki statisztikai módszerrel.³⁷

Azért mutattam be ilyen részletesen a Coleman-féle elemzést, mert nemcsak az általa használt statisztikai módszertant tartom rendkívül fontosnak, hanem azt is, ahogy *a szavazói viselkedést modellezi, tehát azt a folyamatot, ahogyan a választók alkalmazkodnak az intézményi környezethez.*

Omar Sanchez elemzése az olasz választási rendszer reformjának hatásairól

Omar Sanchez tanulmánya (Sanchez, 2002) az *1993-as* olasz választási rendszer reformjának hatását elemzi. A háború után átlagosan 11 hónapos kormányok, rövid életű, sok pártot tartalmazó koalíciók voltak jellemzőek, ezért vált szükségzerűvé a kormányozhatóság követelményének erősítése, így az 1993-as választási reform, mely többségi elemei révén stabilabb kormányokat kívánt létrehozni. A tanulmány ezen reform hatását vizsgálja: ha többségi irányba módosítják a választási rendszert, az valóban a reformerek akaratának megfelelően koncentráltabb pártrendszert eredményez?

A módosítás fő célja az volt, hogy a parlamenti helyek 75%-át a többségi elv alapján osszák szét, míg a 25%-át az arányosság elve szerint, amiből egyértelműen látszik a koncentráló szándék, de természetesen az is, hogy nem tiszta többségi rendszer jött létre. Ám az 1994, 1996 és 2001-es választási eredményeket megvizsgálva azt láthatjuk, hogy az 'új' választási rendszer nem tükrözi a reformerek szándékait, nem hozta meg a kívánt eredményt.³⁸ Miért nem?³⁹ Valóban a választási rendszer a döntő változó, az egyetlen ok a pártrendszerek koncentrációs szintjének alakításakor?

Erre nemleges a válasz. Sanchez ugyanis arra a következtetésre jut, hogy a választási törvény valóban fontos tényező a politikai rendszer alakulásában, de nem az egyetlen.

Ha a pártrendszer vizsgálatával foglalkozunk, a kiindulási pont mindig Duverger. Első törvénye szerint minél inkább többségi egy választási rendszer, a pártrendszer annál inkább a kétpártrendszer felé mozdul. Második

törvénye szerint az arányos rendszerek esetében viszont a sokpártrendszer a jellemzőbb. Ezt az 1954-ben megfogalmazott formulát már többen kétségbe vonták. A bírások arra hívták fel a figyelmet, hogy nem tett különbséget ok és okozat között, s számos kivétel hozható fel, ahol nem a törvények szerint alakult a folyamat.

Ahogy Sartori is megjegyzi, az elemzők jelentős többsége sajnos csupán elégedetten ecsetelte Duverger hibáit, de ehhez nem tett hozzá semmit. Duverger azonban nem tévedett nagyot, csupán nem vette figyelembe a meghatározó társadalmi jelenségeket – például a törésvonalakat –, ugyanakkor persze a társadalmi megközelítést sem kell túlbecsülni. *A vita megoldása végül a két állítás szintézise lett.*

Ezt már eddig is tudtuk. De mit mutat az olasz példa? A választási rendszer többségivé tétele valóban koncentráltabb pártrendszert eredményez minden esetben? Melyik a fontosabb tényező: a mechanikus vagy a pszichológiai faktor, melyik hatása az erősebb: a választói akaraté vagy a választási szabályoké?

Az 1993-as reform természetesen jelentős mértékben hatott az olasz pártrendszerre, bár nem olyan mértékben, mint amilyenben a választási reformok valószínűleg reménykedtek. Talán az idő sem ért még meg arra (a három választást követően), hogy felmérjük annak mértékét, hogy a kilencvenes évek választási reformja vajon elmozdította-e Olaszországot az 1993 előtti politikai viszonyokhoz képest.

Először is érdemes megnézni, hogy a törvénynek mit nem sikerült megvalósítania. Olaszország még most is messze van attól, hogy egy igazi, a britekéhez hasonló kétpólusú rendszerre emlékeztessen⁴⁰ –, persze nem szabad elfelejteni, hogy nem tisztán többségi rendszer lett bevezetve. A 2001-es év megerősítette a bipoláris rendszer felé vezető egyenletes mozgást, hiszen a pártok szövetségeseiket kerestek a szavazatok maximalizálása érdekében – megtanulták, hogy ha sikeresek akarnak lenni, szövetségest kell keresni –, illetve a választók nagyfokú gyakorlatiasságról tettek tanúbizonyságot, amikor megbüntették az egyedül induló pártokat.

A fragmentáció nem csökkent azonban jelentős mértékben 1994 óta, és talán továbbra is ez az olasz politikai rendszer Achilles-sarka. A politikai pártok nagy száma aláássa a koalíciók kohézióját, amelyek a hatalomra kerülés miatt azonban elengedhetetlenek.

Az 1993-as választási törvénynek azonban pozitív következményei is vannak. A legfontosabb pozitív hatás a következő: ebben a rendszerben lezajlott három választás azt bizonyítja, hogy a kormánystabilitás (amely olyan sokáig hiányzott az olasz politikából) lehetőségessé vált. Világosan látszik, hogy az 1993-as választási rendszer vezetett a változások kialakulásához. A 2001-es verseny egyértelmű győztest és erős mandátumot eredményezett. A három választás tapasztalatait leszűrve elmondhatjuk, hogy a győzelem azonban nem valószínűsíthető meg, ha a pártok nem alakítanak ki egy fegyvelmezett és átfogó választási

szövetséget. *A jóslat szerint minél több választást tartanak az új többségi szabályok szerint, annál nagyobb lesz a koalíciós fegyelmezettség, annál jobban megtanulják a pártok, hogy enélkül nem megy.*

A többségi rendszerek célja, hogy egyfajta „fekete dobozként” működjenek, amely felnagyítja az apró különbségeket a politikai támogatottságban (szavazatokban) azért, hogy világos győztesek legyenek a parlamentben, és így stabil kormányokat tegyen lehetővé. Az átalakulás azonban, melynek következtében Olaszország politikai rendszeréből egy világos és stabil jellemzőkkel rendelkező Második Köztársaság lesz, még nem teljes. *Sartori általános állítását - amely szerint a többségi rendszerek önmagukban nem képesek kétpárti formát kialakítani - alátámasztja az olasz példa. A reformerek azzal védenék a választási változások által kiváltott hiányos hatásokat, hogy az átalakulás (egy brit típusú modellel összevetve) még nem teljes, hiszen a változás sem teljes. Éppen ezért szerintük Olaszországnak egy tiszta többségi rendszer felé kell kapaszkodnia, ahol a parlamenti helyeket mindkét házban az egyszerű többségi rendszer alapján osztják ki, ez meghozná a kívánt stabilitást.*⁴¹

Így felmerül a kérdés: elegendők-e további intézményes változások egy westminsteri jellegű modell kialakítására, amint azt a reformerek is szerették volna, vagy esetleg valami más is kell még?

Duverger helyesen érvelt akkor, mikor azt mondta, hogy a többségi szavazás az egyfordulós rendszerben útjában áll a többpártrendszer kialakulásának. De mihelyest a többpártrendszer belekerül a politikai látómezőbe, az egyszerű többségi választási törvények vajon a kétpártrendszert favorizálják? A helyzet sokkal ellentmondásosabb, mivel a 14 évvel ezelőtt elfogadott reform nem egy politikai vákuumban jött létre. *Olaszországban a pártok jól beágyazódtak. Még ha nevet is változtattak, gyökereik mélyen futnak az olasz társadalomban. Ezek a pártok nagyban tükrözik az olasz társadalmi, területi és ideológiai szakadékokat, amelyek átszövik a társadalmat. Más szóval, a választási törvények nem fogják radikálisan megváltoztatni a pártrendszer természetét, hacsak nem indulnak tiszta lappal.*

„A fragmentációt nem lehet egyedül a választási törvény számlájára írni, mivel politikai, társadalmi és kulturális törésvonalak is ugyanennyire fontos tényezők az olasz társadalomban.” (Sanchez, 2002: 279). A régi szociális törések már eltűnőben vannak Olaszországban, viszont helyükbe újak léptek a politika színterére.

Világosan látszik, hogy csaknem 50 évnyi erősen stabil háború utáni párt-politizálás után az 1993-as változások egy jól körülbástyázott társadalmi, politikai és kulturális környezetben másképp hatottak, mint hatott volna 'egy tiszta lappal induló' demokráciában.

Mit bizonyít tehát az olasz példa? Szerintem négy dolgot mindenképpen:

1. A pártrendszerek vizsgálatakor a mechanikus faktor elemzése mellett ugyanannyira fontos a választói magatartás, a törésvonalak figyelembe vétele is, hiszen e kettő együttes hatása alakítja a pártrendszerünket.

2. Nem az intézményi tényező, a választási rendszer az egyetlen, a *döntő* ok a pártrendszer alakulásában. Az olasz példa azt bizonyítja – Sartori is ezen az állásponton van –, hogy egy többségi rendszer is eredményezhet fragmentált pártrendszert, ha a szavazók ezt úgy akarják. Tehát újabb bizonyíték ez arra, hogy a választási rendszer csak egy jogi keret, amit a választók töltenek meg tartalommal. A magyar eset pedig ennek pont az ellenkezőjét példázza: egy vegyes rendszer is eredményezhet kvázi kétpártrendszert, ha a szavazók többsége a két nagyra adja le szavazatát.

3. Azt is bizonyítja a tanulmány, hogy a választók és a pártok valóban tanulnak, alkalmazkodnak az intézményi környezethez. Tehát a *dinamikát* ők okozzák. A választási rendszer csupán a fragmentáltság kiindulási szintjére van nagy hatással, de a dinamikát nem a választási rendszer okozza elsősorban, hanem az a tanulási folyamat, ami a választókat és a pártokat jellemzi.

4. Azt is érdemes megemlíteni, hogy nem mindegy, hogy a választási rendszert milyen időpontban változtatják meg. Mint láthattuk, ha kialakult pártpreferenciák vannak, sokkal nehezebb a kívánt hatás elérése. Ugyanez lenne a helyzet, ha Magyarországon arányosabb rendszert vezetnének be most, 2007 környékén. Vélelmezhetően a koncentráció szintje nem csökkenne radikális mértékben, hiszen a pártpreferenciák a választási rendszer megváltoztatásától még ugyanúgy szilárdak maradnának a biztos szavazók esetében.

Érdemes kicsit a váratlan 2005-ös olasz választási reformról is beszélni. 2005 decemberében parlamenti többségére támaszkodva Silvio Berlusconi miniszterelnök újfent megváltoztatta a választási rendszert. Az instabil olasz kormányzati struktúra stabilitásának növelése érdekében az 1993-ban megváltoztatott vegyes, de többségi dominanciájú választási rendszert ismét arányos választási rendszerrel váltotta fel. A reformjavaslat – amellet, hogy a demokráciákban szokatlan módon röviddel a választás előtt kívánta a választási szabályokat megváltoztatni – egyértelműen rövidtávú politikai célokot szolgált, szemben állt az olasz társadalom népszavazáson kifejezett korábbi akaratával; a választási rendszer indokolatlan megváltoztatását eredményezte. A hatalmon lévő pártok pálfordulásának oka az arányos rendszer felé az volt, hogy az előrejelzések szerinti vereséget elkerüljék, vagy arányát csökkentsék. Az új rendszer egy többségi prémiummal ellátott arányos szisztéma. Az arányos rendszer nem torzítja el olyan mértékben az eredményeket a győztes javára, mint a többségi, ami az adott pillanatban a vesztesre álló jobboldali koalíció számára volt előnyösebb. De számításaik nem jöttek be. A balközép koalíció mindössze 24 755 szavazattal kapott többet, mint a jobbközép, tehát kormányváltás következett be, folytatódott az 1994 óta tartó tendencia, a szabályos parlamenti váltógazdálkodás, a minden választáson bekövetkező változás tendenciája (Fábián, 2006: 113–114).

A 2005-ös olasz reform újabb bizonyíték arra, hogy a választók határozott akarata sokkal erősebb lehet a választási rendszernél. Hiába próbálta a jobb-

oldal saját győzelmét elősegítve megváltoztatni a választási szabályokat, végül mégis a választók akarata érvényesült, folytatódott a váltógazdálkodás. Mindez megerősíteti azt az állítást, hogy a választási törvény ugyan fontos tényező a politikai rendszer alakulásában, de nem az egyetlen. Arra a kérdésre tehát, hogy melyik az erősebb: a mechanikus vagy a pszichológiai faktor, az olasz példa egyértelműen az utóbbi erejét bizonyítja.

KONKLÚZIÓ

Elemzésem igazi célja annak vizsgálata, hogy milyen tényezők felelősek a magyar pártrendszerben megfigyelhető dinamikáért. Két szélsőséges álláspont állítható egymással szembe: a dinamikát vagy a választási rendszer okozza vagy a szavazók stratégiája – ahogy azt a Coleman-féle elemzésben láthattuk. Ha a szavazói oldalt akarjuk elemezni, akkor érdemes a területi listás szavazatarányokat vizsgálni. Ha pedig a választási rendszer hatását, akkor természetesen a parlamenti mandátumarányokat. Úgy gondolom, nyilvánvaló, hogy az igazság a két szélsőséges álláspont között helyezkedik el valahol, tehát a koncentrálódásért vagy fragmentálódásért mind a mechanikus, mind a pszichológiai faktor *együtt* felelős. A kérdés ezek után, hogy melyik miért és milyen mértékben.

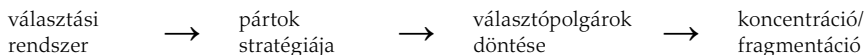
A dinamika fő felelőse szerintem nem a választási rendszerünk, tanulmányom célja ennek bizonyítása. Coleman állítása szerint a fő felelős a racionális választó, aki ha azt látja, hogy a kis pártok száma túlságosan megnő, akkor úgy dönt, hogy ő inkább a nagyobb pártokra adja le szavazatát, vagy fordítva, ha a pártrendszert néhány nagy kezdi eluralni, úgy dönt, hogy inkább a kisebb pártokra szavaz. Ez igaz lehet olyan szavazókra, akik nem rendelkeznek biztos pártpreferenciával, ám a biztos szavazók logikája ettől teljesen eltér. Valamint a 'bizonytalan' szavazók esetében sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy mindenki tudatosan elemzi az előző választási eredményeket, s minden szükséges információ begyűjtése után hozza meg racionális döntését.

Tehát ha nem a választási rendszer és nem a választók, akkor kik a dinamika fő felelősei? Szerintem ebben az 'egyenletben' az igazán racionális, önérdékkövető, az előző választások eredményeiből tanuló 'befolyásoló' változók a pártok. Enyedi 1998-as tanulmánya végén a következő megállapítást teszi: a pártok még nem urai a szavazói viselkedésnek (Enyedi, 1998: 30). Ezzel szemben 2004-es írásában már arra vállalkozik, hogy kitapogassa, meddig terjed a pártok hatalma. Az esettanulmányában megmutatja, hogy a pártok képesek a pártrendszer társadalmi és attitűdinális alapjait átformálni, megmutatja az átstrukturálás néhány mechanizmusát, de egyben jelzi a voluntarista magyarázatok határait is (Enyedi, 2004: 21). A pártok célja természetesen a hatalomra jutás, így mindig úgy cselekszenek, hogy maximalizálják a következő

választásokon a rájuk leadandó szavazatok számát (Downs, 1990: 997). Akikre tehát 100%-ig igaz, hogy tanulnak az előző választási eredményekből, s komoly elemzések után összegzik, mit rontottak el vagy mit csináltak jól a múltban, s mit kell másképp tenni a jövőben, azok a pártok.

Az 1990 és 2006 között a magyar pártrendszer jelentős átalakuláson ment keresztül. Kialakult a két nagy blokk közötti versengés, így az egyre nagyobb mértékű koncentráció. Téves lenne azonban pusztán a választási rendszernek tulajdonítani azt, hogy az Országgyűlés összetétele egyre inkább kétpártivá vált. A választási rendszer még nem magyarázza meg a szavazók szembeszökő készségét arra, hogy a két nagy blokk vezető pártjaira koncentrálják szavazataikat. Másrészt a magyar választási rendszerben az arányos képviselő elvének számos eleme megfigyelhető, hasonló választási rendszerek sokkal fragmentáltabb pártrendszerek kialakulását szokták eredményezni, mint ami Magyarországon létrejött (Tóka, 2005: 314).

Pippa Norris *Electoral Engineering, Voting Rules and Political Behavior* című könyvének is ez a témája, mely hosszan és rendkívül részletesen elemzi a választási rendszerek hatásait (Norris, 2004). A könyv elején a következő oksági láncot írja le: *a formai szabályok a független változók, ezek befolyásolják, alakítják a politikai szereplők - mind a pártok, mind a politikusok stratégiáját -, azaz a beavatkozó változók magatartását, majd a politikai szereplők magatartása befolyásolja a választói döntéseket, akik pedig a függő változók* (Norris, 2004: 7).

Elemzésemben végig azt bizonyítottam, hogy természetesen a választási rendszernek fontos szerepe van a pártrendszerek alakulásában, hiszen a koncentrációs szint meghatározója, de nem ő a dinamika fő okozója. Az igazi beavatkozók Magyarország esetében a pártok, amelyek képesek befolyással lenni a szavazók döntésére. Tehát arra a kérdésre, hogy ki vagy mi a magyar pártrendszerben megfigyelhető dinamika fő okozója, a válasz: nem a választási rendszer, ahogy Duverger állította, nem csupán a szavazói magatartás, ahogy Coleman bizonyította, hanem a pártok.

Nem volt céлом a teljes 'okági viszony' feltárása, én csupán arra vállalkoztam, hogy bemutassam: *a magyar pártrendszerben megfigyelhető dinamikáért, amely választási évről választási évre növeli a koncentrációs szintet, nem a választási rendszer a fő felelős. A választási rendszernek is jelentős hatása van természetesen, de elsősorban a kiinduló koncentrációs szintre.* Ebből viszont a statisztika logikáját követve az következik, hogy a H0 hipotézisem nem igaz, az inverz bizonyításból adódóan tehát a H1 az igaz: a fő felelősök sokkal inkább a pártok, s mi választók, akik a nagy pártokra szavazunk.

JEGYZETEK

- ¹ Az országos listát állító pártokra leadott területi listás szavazatarányokra gondolok, ha csupán a területi listás szavazatarányokat említem.
- ² Az országos listát állító pártokra leadott területi listás szavazatokkal számoltam. 1990: MSZP=10,89; Fidesz=8,95; KDNP=6,46; SZDSZ=21,39; MDF=24,73; FKgP=11,73; MSZMP=3,68; MSZDP=3,55; Agrárszövetség=3,13; Vállalkozók Pártja=1,89; Hazafias VK=1,87; Magyar Néppárt=0,75. 1994: MSZP=32,99; Fidesz=7,02; KDNP=7,03; SZDSZ=19,74; MDF=11,74; FKgP=8,82; MP=3,19; MSZDP=0,95; ASZ=2,1; KP=2,55; MIÉP=1,59; VP=0,62; EKGP=0,82; NDSZ=0,52; MZP=0,16. 1998: MSZP=32,92; Fidesz=29,48; KDNP=2,31; SZDSZ=7,57; MDF=2,8; FKgP=13,15; MP=3,95; MDNP=1,34; MIÉP=5,47; EMU=0,2; NF=0,13; ÚSZM=0,59. 2002: Fidesz-MDF=41,07; MSZP=42,05; SZDSZ=5,57; MIÉP=4,37; Centrum=3,9; MP=2,16; FKgP=0,75; Újbal=0,06. 2006: Fidesz-KDNP=42,03; MSZP=43,21; SZDSZ=6,5; MDF=5,04; MIÉP-Jobbik=2,2; Centrum=0,32; MKMP=0,41; KDP=0,04; MVPP=0,05; MCP RÖP=0,08.
- ³ 1990: MSZP=8,55; Fidesz=5,7; SZDSZ=24,09; MDF=42,75; FKgP=11,4; függetlenek=1,55; ASZ=0,52. 1994: MSZP=54,145; Fidesz=5,181; KDNP=5,699; SZDSZ=17,875; MDF=9,845; FKgP=6,736; VK=0,259; ASZ=0,259. 1998: MSZP=34,715; Fidesz-MPP=38,342; SZDSZ=6,218; MDF=4,4; MIÉP=3,627; FKgP=12,435; független=0,259. 2002: Fidesz-MDP=48,705; MSZP=46,114; SZDSZ=5,181. 2006: MSZP=49,22; Fidesz-KDNP=42,49; SZDSZ=5,18; MDF=2,85; függetlenek=0,26. A parlamenti mandátumarányok esetén fontosnak tartom kiemelni, hogy a közös listával induló pártok esetén a parlamenti mandátumarányokat is *egy* pártként, tehát együtt kezeltem, nehogy felmerüljön az a vád, hogy mesterségesen generáltam a fragmentálódást azáltal, hogy külön-külön vizsgáltam őket.
- ⁴ Például ha csak 4 párt versenyez a szavazatokért, a rájuk leadott szavazatok önmagukban rengeteg információt hordoznak, nincs olyan nagy szükség a statisztikai mutatók kiszámítására. Ebben az esetben beszélünk abszolút koncentrációról, leggyakrabban a koncentrációs arányszámot használjuk.
- ⁵ Relatív koncentráció esetén a hangsúly a nagy sokaságon van. Olyan sok párt verseng tehát a szavazatokért, hogy szükséges a statisztikai mutatók alkalmazása a koncentráció szintjének meghatározására. Leggyakrabban a Lorenz-görbét használjuk.
- ⁶ Láncki András [2000]: A politikatudomány helyzetéről és állapotáról. Századvég, 18; 159. oldal
- ⁷ Nem használom a koncentráció vizsgálatakor gyakran alkalmazott Gini és koncentrációs együttható mutatókat, hiszen mivel érzéketlenek az elemszámra, nem tartom indokoltnak a politikatudományi elemzések során alkalmazni őket.
- ⁸ Felmerülhet a kérdés, hogy a Fidesz és MDF mandátumarányait vajon külön-külön vagy együtt érdemes-e kezelni 1998-ba. Én külön pártként számoltam ki a koncentrációs arányszámot. Ha azonban a közöttük született, közös jelöltekre vonatkozó megállapodásra hivatkozva egy pártként számolnám a mandátumarányukat, akkor a következő eredmény születne a Fidesz-MDF=38,342+4,4=42,74; MSZP=34,72; FKgP=12,44 adatok esetén: ha $k=1$ $CR(1998)=42,74$; ha $k=2$ $CR(1998)=77,46$; ha $k=3$ $CR(1998)=89,9$. A mutatók értékei az új adatok esetén ugyan eltérnek az általam számolt értékektől, de a megfigyelhető tendencia ugyanaz, azon nem változtat.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy az MSZP 1994-es „túlgyerése” valóban a választási rendszerünk hatása volt. Dolgozatomban azonban nem azt állítom, hogy a választási rendszernek csupán a koncentráció kiinduló szintjére van hatása. Véleményem szerint a dinamikára is hat, de nem ő a fő felelős érte. A folyamat 1998 óta egyértelmű: a koncentráció szintjének növekedéséért sokkal nagyobb mértékben felelősek a választókat befolyásoló pártok és a média. A média szerepének tanulmányozása még részletesebb munkát igényelne, erre azonban ebben a dolgozatban nincs lehetőségem. A média hatásával diplomamunkámban foglalkozom.

⁹ Az MSZP esetében közel azonos területi listás eredmény (1994=32,99%, 1998=32,92%) 3 területi listás mandátumkülönbséget eredményezett 1994-ről 1998-ra. Erre az érdekességre számos politikatudományi elemzés felhívja a figyelmet, részletesen taglalják. Dolgozatom szempontjából ez azért fontos, mert azt mutatja, hogy a választási rendszerünk bizonyos esetekben koncentráltabb mandátumarányt eredményez, bizonyos esetekben viszont annak ellenkezőjét.

¹⁰ A Herfindahl mutató alapgondolata már korábban megjelent, Hirschman a HI mérőszám négyzetgyökét javasolta a koncentráció mérésére. A szakirodalomban szokás akár a Hirschman, akár a Herfindahl mérőszámot mindkét szerző nevével (Hirschman-Herfindahl) megnevezni.

¹¹ A logaritmus alapját mi választhatjuk meg, én kettes-alapú logaritmussal számoltam.

¹² Néhányat említve: Coleman [1993], Darcy, R. and Aigner, Hans [1980], Kesselman, Mark [1966], Midlarsky, Manus I. [1984]

¹³ $1/[0,252 \times 4] = 4$

¹⁴ Részletesebben: Laasko, Markku – Taagepera, Rein [1979]

¹⁵ Ha 4 pártunk van, akkor $N=4$, a képletbe behelyettesítve, ami tehát $\log_2 N$, kettőt kapunk, a négy kettes-alapú logaritmus 2.

¹⁶ A statisztikai elemzéshez felhasznált források: Hunyadi László – Vita László [2002], Kendall, M.G. and Stuart [1969], Theil, H. [1970], Theil, H. [1972], Kerékgyártó Györgyné [é.n.]

¹⁷ Az 1994. évi III. törvény további módosításokat is tartalmaz, például: A nem állandó lakóhelyükön szavazók ezután az adott egyéni választókerület jelöltjeire is szavazhatnak. A területi és az országos listákon háromszor annyi jelölt indítható, mint ahány képviselői hely az adott lajstromon összesen kiosztásra kerül. Nem indulhat jelöltként, aki a társadalombiztosítási önkormányzatok megválasztott képviselője, stb. Ezek azonban a dolgozatom szempontjából nem döntő változtatások, így az ilyen kisebb módosításokkal nem foglalkozom.

¹⁸ Azonban talán érdemes kitérni az 1994-es önkormányzati törvény módosítására. Két ponton történt változtatás, ám ami itt igazán érdekes, az csupán az egyik, miszerint a két forduló helyett csak egy fordulósá alakították, megnehezítve a kisebb pártok helyzetét, hiszen azok a bizonytalan légkörben arra kényszerülnek, hogy még a választás előtt megkössék megállapodásaikat a nagyobb pártokkal. Vélelmezhetően ez kihat az országgyűlési választásokra, tovább erősítve az emberekben azt a hitet, hogy „ha nem nagy pártra adod a szavazatot, akkor az elvész”. Például a 2006-os 55-3-as MSZP-SZDSZ megállapodás értelmében az SZDSZ 55 harmadik helyen álló képviselőjelöltjét léptette vissza a koalíció győzelme érdekében, az MSZP pedig 3 helyen léptette vissza jelöltjeit a liberálisok javára. Ennek hátterében valószínűleg mindig az áll, hogy a visszalépő párt polgármester-jelöltjei majd az önkormányzati választásokon kapnak cserébe támogatást. Az egyfordulós választás vélelmezhetően a nagy pártokra

- szavazást erősítette az emberekben, ami kihathat az országgyűlési választásokra is, s ez tovább csökkenti a kis pártok esélyeit.
- ¹⁹ Meg kell említeni azonban a 2005-ös módosításokat. Az egyik fontos újdonság az országgyűlési választáson a választói névjegyzék első forduló előtti lezárása volt, egy másik intézményesen lehetővé tette jogorvoslati eljárás keretében a szavazatok újraszámolását, a 2004-es alkotmánymódosítás óta pedig lehetőség nyílik a külföldön történő szavazásra is (Rytko Emília, 2007: 917).
- ²⁰ Kivéve például Portugáliát és Spanyolországot, itt ugyanis még túl kevés választás volt ahhoz, hogy bármiféle dinamikát lehessen kimutatni. Sajnos ez a helyzet Magyarországgal is. A bizonyított állítást nem tudom a mi esetünkben kiszámolni, hiszen még csak 5 választás volt a rendszerváltás óta.
- ²¹ Ezután megmutatja, hogy az alkalmazkodás rátája, sebessége természetesen függ attól, hogy milyen közel van a fragmentációs szint az egyensúlyi ponthoz, tehát attól, hogy többségi vagy arányos rendszerről van-e szó. Ezt a részt dolgozatomban szempontjából nem tartom kiemelkedően fontosnak, így nem foglalkozom vele részletesen.
- ²² Geiger, Siegfried [1970], Coleman, Stephen [1975], Forsé, Michel [1989], Bailey Kenneth D. [1990].
- ²³ A modell paramétereit a legkisebb négyzetek módszerével számolja ki, aminek eredményeképpen lineáris vagy nemlineáris egyenletet kapott. A statisztikában ez egy gyakran alkalmazott módszer. Az a pontosabb függvény, ahol a trendtől való átlagos eltérés kisebb. Vélelmezem, hogy Coleman is ennek megfelelően választotta ki a jobban illeszkedő függvényt.
- ²⁴ A mutató gyorsabb ütemben változik, ha új kisebb pártok jelennek meg vagy tűnnek el, elvéve vagy odaadva a szavazatokat a legnagyobb pártoknak ahhoz képest, mintha marad a pártok száma, s a szavazatarányok nagyságán belül történik változás. Például mindkét választási évben ugyanúgy 10 párt kap szavazatot, de tételezzük fel, hogy a két nagy 1%-kal növelni tudja szavazatarányát a kisebbek rovására. Ebben az esetben kisebb fragmentációs szintet jelez az entrópia, mint abban az esetben, ha két új 1%-os párt jelenik meg a versenyben elvéve ezt a két 2%-ot két nagyobb párttól. Ezzel csupán azt szeretném érzékeltetni, hogy az entrópia nagyon érzékeny a fragmentációra.
- ²⁵ Az egyensúlyi pontok – ha léteznek – azok a becsült értékek, ahol $x_n = x_{n+1}$, amikor nem változik a viselkedés a következő választásokhoz képest. Grafikusan ábrázolva az egyensúlyi „f” az a pont, ahol a regresszió-analízis eredményeképpen kapott egyenes metszi az origóból kiinduló 45 fokos egyenest. A lineáris modellnek legfeljebb egy egyensúlya van, a nemlineáris modellnek lehet két vagy több egyensúlyi pontja is. Ez a dolgozatomban szempontjából fontos megállapítás, később még felhasználom.
- ²⁶ Ostrom javaslatát követve, amelyet ő Durbintól kölcsönzött, a közvetlen regresszió-analízissel számolt reziduális hibáikat is megnézték autokorrelációs szempontból, ugyanis fontos az autokorreláció jelenlétének kizárása. „Az autokorreláció általában egy változónak a saját maga időben vagy térben késleltetett értékeivel vett korrelációját jelenti. Tehát korreláció azonos változók máskor vagy máshol megfigyelt értékei között. Az autokorreláció leggyakoribb előfordulása az idősorokban figyelhető meg, ahol egy változó saját késleltetett értékeivel vett összefüggéseit méri. Az időbeli autokorreláció hiánya azt jelenti, hogy a vizsgált változó időbeli

- alakulása nem magyarázható saját korábbi értékeivel, azaz ebben az értelemben a változó egy-fajta időbeli függetlenségének kifejezője.” (lásd Hunyadi, 2002: 615. oldal) Az autokorreláció jelenléte a maradékokban súlyos következményekkel jár. Ausztriát kivéve azonban nem volt statisztikailag szignifikáns autokorrelációs hiba, nem volt pozitív autokorreláció.
- ²⁷ Hiszen kettő a harmadikon egyenlő nyolc, tehát a nyolc kettes-alapú logaritmus 3. A dolgozatom elején már említettem, hogy a maximális entrópia értéke $\log_2 N$.
- ²⁸ Az $N+1$ -edik választás az N -edik választás négyzetétől, illetve az entrópia szintjétől függ.
- ²⁹ Minden lineáris modell egyensúlyi pontja stabil. A nemlineárisoknak két egyensúlyi pontja is van, mindkettőnek van értelme, de csak a magasabb stabil, kivéve Finnországot, ahol mindkettő instabil. A lineáris modellekben a regressziós analízis azt mutatja, hogy a pártrendszerek entrópiája csökken az egyensúlyi pont felé, amikor az entrópia az egyensúlyi pont fölött van, de nő, amikor alatta van. A nemlineáris modellek komplexebbek. A rendszerek a két egyensúlyi pont között valószínűleg a felső egyensúlyi pont felé nőnek vagy csökkennek. Valójában az országok majdnem mindig az alacsonyabb egyensúlyi pont felett vannak, tehát nem lehetünk biztosak abban, hogy mi történik az entrópia szintekkel az alacsonyabb egyensúlyi pont alatt.
- ³⁰ Erős továbbá a kapcsolat a lineáris modellek meredeksége és az egyensúlyi érték között ($r=0,7$). Ez azt jelenti, hogy a választási rendszertől függetlenül a magas entrópia-szinttel rendelkező országok – ahol sok párt van, így fragmentált a pártrendszer - általában lassabban haladnak az egyensúlyi pont felé, mint a többi ország. Minél kisebb vagy minél távolabb van az egyensúlyi ponttól az entrópia szintje, annál gyorsabban halad a rendszer az egyensúlyi pont felé. Meglepő eredménynek találták azokat az arányokat, hogy melyik ország halad gyorsabban az egyensúlyi pont felé a két csoport (arányos vagy többségi) esetében. 6 országra nézve a koefficiens 0,6 és 0,64 közé esett. Ez a 6 ország Japán, Ausztrália, Kanada, Új-Zéland, az Egyesült Királyság és Hollandia, ahol az első 5-nél többségi rendszer van. Az 5 európai országból álló csoport esetén ez az érték 0,84 és 0,96 között volt, ezek az országok Belgium, Németország, Norvégia, Svédország és Svájc – mindegyik arányos rendszerrel. Tehát az arányos rendszerek lassabban mennek az egyensúlyi pont felé, mint a többségiek, néhány kivételtől eltekintve.
- ³¹ Tehát ő nem az entrópia mutatóval, hanem az effektív pártok számával számol.
- ³² A paraméterek kiszámítása is egyszerű, hiszen Excellel az adott entrópia-szintekre illesztett egyenes paraméterei könnyen megadhatóak.
- ³³ $0,64 \cdot x + 0,57 = x$ egyenletet kell megoldani, ahol $x=1,58$.
- ³⁴ 1922 és 1989 között vizsgálva az entrópia értékeit.
- ³⁵ 1901 és 1987 között vizsgálva az entrópia értékeit.
- ³⁶ Újra kiemelném, hogy Ausztria esetében az elemzés véget ér 1987-ben, amikor még valóban az említett pártok voltak a meghatározóak.
- ³⁷ Arról nem is beszélve, hogy ez az N érték megkapható az effektív pártok számának azon számítási módszerével is, miszerint $N=eH$, ahol a H maga az entrópia mutató. Újabb bizonyíték arra, hogy Colemannak igaza van, helyes a számítási módszere. Lásd: Laasko, Markku – Taagepera, Rein [1979]
- ³⁸ A 2006-os voksolás előtt azonban a többségi dominanciájú választási rendszert felváltotta ismét egy arányos választási rendszer. Ezzel a fejezet végén foglalkozom.

- ³⁹ Omar elemzése ennél részletesebb, én azonban csupán a kapott eredmények értékelését tartom érdekesnek elemzésem szempontjából.
- ⁴⁰ Az igaz, hogy a kilencvenes évek reformjának következtében kétpólusú politikai rendszer alakult ki, de mindkét pólust igen sok párt alkotja.
- ⁴¹ A jelen tanulmány sok szempontból dicséri a tisztán többségi rendszert, s azt állítja, hogy a vegyes választási törvény a baj forrása, hiszen az nem képes csökkenteni a parlamenti pártok számát, ezzel magyarázták a kormányzati instabilitást Olaszországban az 1990-es években. Maga Sartori ad hitelt ennek az álláspontnak, amikor is általában veti el, kritizálja a hibrid rendszereket: Azt hiszem, hogy ezek a többségi PR-párosítások (arányos képviseleti) önmagukban kudarcra vannak ítélve, mivel egészségtelen és kontra-produktív elrendezések... Az elv a következő: a választási rendszereknek egyfajta logikája kell, hogy legyen, amely igazodik a célokhoz... Talán a többségi PR hibridek hirdetői úgy gondolják, hogy mindkét világból a legjobbat veszik ki és teszik egybe, de ehelyett valószínűleg csak egy „korcsot” eredményező hibridet hoznak létre, amelyben a hiányosságai adódnak össze (Sartori, Giovanni [1994]). Sartori érvelése a következő: az arányos képviselet őszinte szavazást kíván (első preferencia szerint történő döntés), míg az egyszerű többségi rendszer stratégiai szavazást, a választókat nem lehet arra kérni, hogy egyszerre többségi és őszinte döntéseket is hozzanak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert [1999]: A választói erőtér blokkosodása, 1994–1998. In Kurtán Sándor-Sándor Péter-Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány; 619–636.
- Bihari Mihály [1999]: Politikai pártok és szakszervezetek. In Gyurgyák János (szerk): *Mi a politika?* Osiris Kiadó, Budapest. 183–201.
- Coleman, Stephen [1993]: Cycles and chaos in political party voting. In *Journal of Mathematical Sociology*. 18. 47–61.
- Coleman, Stephen [1995]: Dynamics and the fragmentation of political party systems. In *Quality and Quantity*. 29. 141–155.
- Darcy, R. and Aigner, Hans [1980]: The uses of entropy in the multivariate analysis of categorical variables. In *American Journal of Political Science*. 24. 155–174.
- Downs, Anthony [1990]: Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*. 9. 993–1011.
- Enyedi Zsolt [1998]: Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*. (IV), 3. 5–33.
- Enyedi Zsolt [2004]: A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak formálásában. In *Századvég*. 2004. 3. 3–27.
- Enyedi Zsolt-Körösényi András [2001]: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris.
- Fábián György [2006]: Két választás Európában. A magyar választási rendszer a 2006-os magyar és olasz választás tükrében. In *Politikatudományi Szemle*. 2006. 2-3. szám, 109–131.

- Fricz Tamás [1999]: Kétpártrendszer vagy két fő pártrendszer Magyarországon? A politikai tagolódás iránya az 1998-as választásokat követően. In Kurtán Sándor-Sándor Péter-Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány; 70–77.
- Geiger, Siegfried [1970]: *Erkennen und Wahlen*. Berlin; Coleman, Stephen [1975]: *Measurement and Analysis of Political Systems*. New York, Wiley-Interscience.; Forsé, Michel [1989]: *L'Ordre Improbable. Entropie et Processus Sociaux*. Paris, Presses Universitaires de France; Bailey Kenneth D. [1990]: *Social Entropy Theory*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Hunyadi László – Vita László [2002]: Statisztika közgazdászoknak. In *Központi Statisztikai Hivatal*. Budapest.
- Karácsony Gergely [2006]: Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In Karácsony Gergely: *Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok*. DKMKKA, BCE Politikatudományi Intézet, 59–103.
- Kendall, M.G. and Stuart [1969]: *The advanced theory of statistics*. Vol. 1. London. 46–51.
- Kerékgyártó Györgyné [é.n.]: A koncentrációról. Kiegészítés a jegyzet anyagához. Demonstrátorknak készített részletesebb anyag.
- Kesselman, Mark [1966]: French local politics: a statistical examination of gross roots consensus. In *American Political Science Review*. 60. 963–973.
- Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor [2005]: *A magyar politikai rendszer*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kukorelli István [2000]: Az országgyűlési képviselők választásáról szóló normák állandósága és változásai. In Böhm Antal – Gász Ferenc – Stumpf István – Szoboszlai György (szerk.): *Parlamenti választások 1998. Politikai szociológiai körkép*. MTA Politikai Tudományok Intézete – Századvég Kiadó, Budapest. 18–27.
- Laasko, Markku – Taagepera, Rein [1979]: Effective Number of Parties: A Measure with Application to Western-Europe. In *Comparative Political Studies*, 12. 3–27.
- Lánczi András [2000]: A politikatudomány helyzetéről és állapotáról. In *Századvég*. 18; 141–162.
- Lijphart, Arend [1990]: The Political Consequences of Electoral Laws, 1945–1985. In *The American Political Science Review*. Vol. 84, No. 2. 481–496.
- Midlarsky, Manus I. [1984]: Political stability of two-party systems: probabilistic bases for the comparison of party systems. In *American Political Science Review*. 78. 929–951.
- Miller, George [1956]: The magical number seven, plus or minus two: some limits on our capacity for processing information. In *The Psychological Review*. 63, 81–97.
- Norris, Pippa [2004]: *Electoral Engineering, Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge University Press, 7.
- Rae, Douglas [1995]: Using District Magnitude to Regulate Political Party Competition. In *The Journal of Economic Perspectives*. Vol. 9, No. 1. 65–75.
- Ryto Emilia [2007]: 2006 – A választások éve. In Sándor-Vass-Tolnai (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2007*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Sanchez, Omar [2002]: An Open-Ended Transition, The Effects of Electoral Reform in Italy. In *Journal of European Area Studies*. Vol. 10. No. 2. 259–279.

- Sartori, Giovanni [1994]: *Comparative Constitutional Engineering: An inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. New York, NY University Press.
- Szoboszlai György [1992]: A választási rendszer és a választási eredmények összefüggései. In *INFO-Társadalomtudomány/Választások*, 22. szám (október). 25–32.
- Szoboszlai György [1996]: *A parlamenti választási rendszer átalakításának kérdései / Modellek és alternatívák*. Budapest: MTA-PTI.
- Theil, H. [1970]: *Közgazdaságtan és információelmélet*. KJK.
- Theil, H. [1972]: *Statistical decomposition analysis*. Vol. 14. Amsterdam–London.
- Tóka Gábor [2005]: A törésvonalak, a pártok és az intézményrendszer. In Angelusz-Tardos (szerk.): *Törések, hidak, hálók*. Budapest, DKMKA. 243–316.
- Tóth Csaba: A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. In *Politikatudományi Szemle*. 2001. 3. szám, 81–102.
- Tóth Csaba: A magyar választási rendszer működése. In Garai Borbála – Takács Péter (szerk.) [2002]: *Multa Rogae, rogata tenere, retenta docere. Tudományos diákköri dolgozatok*. 2001. II. 125–187. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.
- Török Gábor [2002]: A magyar választási rendszerről: több, mint technika. In *Élet és Irodalom*. 2002. március 15. (46. évfolyam, 11. szám.)
- Török Gábor [2007]: Politikai napirend, 2006: tendenciák és határok. In Sándor, Vass, Tolnai (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. 2007, Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. 89-103
- Wiener György [2000]: A választási törvény keletkezéstörténete (1989). *Múltunk*, 2. szám. 92–153.

MIÉRT KELLENÉK POLIBLOGOK?

AZ INTERNETES NAPLÓ ÉS A POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ HÁLÓZATELMÉLETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Kitta Gergely

(a Századvég Alapítvány tudományos munkatársa)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány az USA-ban és Nyugat-Európában elterjedt politikai blogok politikai kommunikációban és politikai marketingben megfigyelhető szerepnövekedésére kísérel meg magyarázatot adni a hálózatelmélet szempontjainak vizsgálatán keresztül. A tanulmány másodlagos célkitűzése, hogy ismeretet terjesszen, egyben vitát generáljon az új internet-alapú politikai marketingeszközök hatékonyságával és használatuk szükségességével kapcsolatban.

A dolgozat a választókat összekapcsoló gyenge és erős kötések elemzésén, illetve a „kis világ” és a társadalmi híd koncepcióján keresztül veti össze a virtuális bloghálózat és a fizikai térben elhelyezkedő társadalmi hálózatok mobilizáló, aktivizáló képességeit. Az írás foglalkozik a bloghálózatok felépítésével, bővítésük technikai lehetőségeivel. A tanulmány kitér arra, hogy az összekapcsolt internetes naplók milyen minőségi változásokat hoznak a választók médián keresztüli elérésében, tájékoztatásában és involváltságuk megerősítésében. Ebben a vonatkozásban a tanulmány érinti a hosszúfarok-hatás, a hiperlokális, alternatív tartalomszolgáltatás, a peer to peer elv, az üzenet járványszerű terjesztésének kérdésköreit is. A tanulmány rávilágít arra, hogy a politikai blogok összekapcsolása lehetővé teszi a választók minden eddiginél hatékonyabb – akár személyre szabott – szegmértalálását, és segít a kampányüzenetek precíz allokációjában. A tanulmány következtetése szerint a blogközösségek hozzájárulnak a különböző választói csoportok álláspontjainak ütköztetéséhez, a politikai választási kérdések racionális megvitatásához, összességében pedig a közéleti viták kultiválásához.

KULCSSZAVAK ■ hálózatelmélet ■ politikai kommunikáció ■ kampány
■ weblog ■ közösségi média

BEVEZETÉS

Ha nem is valamilyen ördögtől való dolog, de egyelőre olyan nehezen kanonizálható jelenség, amivel csak a múlt hóbortok vagy tiszavirág életű társadalmi divatok szintjén érdemes foglalkozni – ma ezt jelenti a politikatudomány számára a blog. A dolgozat ennek a formálható, de mindenképpen merev álláspontnak a felpuhítására törekszik, sőt ennek a célnak az elérésében olyan interdiszciplináris megközelítést alkalmaz, ami a bloghoz hasonlóan – néhány kivételtől eltérően (pl. Csizmadia, 2003; Angelusz–Tardos, 1988) – szintén nem

nyert teljes polgárjogot a magyar politikatudományban. A vállalkozás annyiban kockázatos, hogy az a politológia tradicionális magyarázataitól látszólag elrugaskodott, de legalábbis nem megszokott szemlélet, a matematika és a közgazdaságtan eszközeivel egyaránt operáló, gyorsan fejlődő és folyamatosan érlelődő tudományterület: a *hálózatelmélet* szempontjain keresztül igyekszik szemügyre venni az internetes naplók politikai kommunikációban, kampányban és marketingben betöltött szerepének növekedését. A tanulmány célja elsősorban a blogok politikai kommunikációs jelentőségére való figyelemfelhívás, illetve az azzal kapcsolatos ismeretterjesztés.

A dolgozat közvetlen célkitűzése mellett ugyanakkor létezik egy közvetett és provokatívabb felvetés is, aminek tárgyalásához igyekszem fontos adalékokkal szolgálni. Az írás azzal kapcsolatban akar vitát generálni, hogy a hagyományos médiastruktúrában a választók közügyekbe való beleszólásának a joga, és az azok megvitatásában történő aktív és nyilvános részvétel lehetősége napjainkban minimálisra csökkent.¹ A tanulmányban kísérletet teszek annak megvilágítására, hogy egy olyan új internetes formanyelv, mint a blog segíthet a szavazók involváltságának keretfeltételeit megteremteni, és az állampolgárokat a közügyekkel kapcsolatos véleménynyilvánításra sarkallni. Nem a technokrata utópiákat akarom hitelesíteni, de egyetértek azokkal, akik szerint a blog – ha nem is képes a habermasi nyilvánosság megteremtésére – alulról építkező kezdeményezésként a közügyek nyilvános, konzultatív és deliberatív típusú lefolytatáshoz járul hozzá. A blog – a passzív befogadás erőltetése helyett – társadalmi részvételre sarkall (Rheinghold 1993; Kling, 1996; Blanchard–Horan, 1998: 293–307; Bakardijeva–Feenberg: 2002, 181–192). A politikai blogok hálózatát olyan dinamikus erőternek gondolom, ahol szélesedik a személyes kifejezés tere, megtörik az állampolgárok közéleti rejtettsége, és ami felülírja a politika- és kultúrafogyasztás individualizációs mintáit (Schuler 1996; Wellman–Guilia, 1999; Kline, 2005: 246; Blood, 2000: 30).

MÉG NÉHÁNY KIKÖTÉS

A téma specifikussága lehet, hogy megkívánná, terjedelmi okok azonban nem teszik lehetővé, hogy a dolgozatban a blogok definíciójával, műfaji sajátosságaival, illetve célcsoportjával részletesen foglalkozzam.² Hasonló magyarázata van annak is, hogy a dolgozat miért nem tér ki az online kommunikáció olyan „hagyományosabb” formáira, mint a chat, a vitafórum vagy a honlap. Fontos megjegyezni, hogy a következő oldalakon a politikai blogok, más néven *poliblogok*³ vizsgálatára összpontosítok. Ebbe a kategóriába sorolom azokat az internetes naplókat, amelyek képi vagy verbális politikai tartalmat hordoznak, és/vagy politikai természetű motivációk, vélemények, választói attitűdök hártozzák meg a rajtuk terjesztett üzeneteket.

Szintén fontos tisztázni, hogy a blogok esetében milyen értelemben beszélhetünk hálózatról. A *hipertextualitás*, ami a világháló általános technológiai jellemzője, a blogkommunikációt hatványozottan jellemzi. Ennek magyarázata, hogy az internetes naplók egymáshoz kötöttségének egyszerre több forrása ismert. A blogok kapcsolódhatnak egymáshoz:

1) az úgynevezett *blogroll*okon keresztül. A blognak ez a része összesíti a hasonló, gyakran szemlézett vagy ajánlott blogok listáját;

2) a blogok készítőjének (*blogger*) aktuális napi bejegyzéseiben megjelenített hivatkozásokon keresztül;

3) a kommentálók bejegyzéseiben, véleményében megjelölt URL-címek segítségével.

A kapcsolódás módjainak sokrétűsége folytán a hálózatba rendezettség a blogok sajátosságává vált. A kutatások szerint a bloggerek mindössze 3 százaléka nem tünteti fel több másik blog elérhetőségét netnaplójában (Adar–Adamic, é. n.). A sűrűn szövött kapcsolati szisztéma eredménye a matematikában tranzitivitásnak, a blogok világában reciprocitásnak hívott jelenség. Eszerint, ha *A* blog kapcsolódik *B* bloghoz, és *B* internetes napló összeköttetésben van *C* webloggal, akkor valószínű (15-20%), hogy *A* blognak *C* bloggal is lesz kapcsolata (uo.).

A blogkutatók arra figyelmeztetnek, hogy a világ különböző társadalmi és gazdasági adottságokkal rendelkező részein az internetkommunikációs technikák penetrációja, s így politikai kommunikációs értelemben vett befolyásolási képessége igen eltérő lehet. Nem kétséges, hogy a választók közötti technológiai ismereti egyenlőtlenség, amit a szakirodalom előszeretettel *digitális írástudatlanságnak* és *digitális szakadéknak* nevez (pl. Davis, 1999: 179–182; Homoki, 2002: 79–101; Angelusz–Tardos, 2005: 3–24), hazánkban is tetten érhető. Mindezek mellett világosan látszik, hogy a háztartások internettel való ellátottságát és az internetes műfajok használoinak számát mutató adatok növekvő tendenciát írnak le. Ezt a két egymással ellentétes tényezőt figyelembe véve levonhatjuk azt a következtetést: ma Magyarországon a blogok formanyelvi előnye és kommunikációs jelentősége ugyanabban rejlik, mint ami a műfaj erőtlenségében tetten érhető. Vagyis, mivel a magyar netnaplók kampánykommunikációban történő alkalmazása ma még nagyon kezdetleges, ezért szinte borítékolható, hogy egyben szükségszerűen robbanásszerű fejlődés előtt is áll.

TÁRSADALMI HÁLÓZATOK ÉS POLIBLOGOK

A „milyen kicsi a világ” kezdetű felkiáltások távolról sem csupán szimbolikus értelemben igazak, a hálózati kapcsolatokat tekintve a világ valójában kisebb, mint azt gondolnánk. A társadalmi összefüggések rejtett hálózatára többek között Erdős Pál és Rényi Alfréd véletlenszerű gráfokkal foglalkozó tanulmányai

világítottak rá az 1960-as években. A magyar tudósok bebizonyították, hogy egy hálózat csomópontjait összekötő összes lehetséges kapcsolat számához képest már elenyésző mennyiségű összekötés kiépítése is elég ahhoz, hogy a network tagjai egymással közvetett kontaktusban legyenek. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy háromszáz pontból álló hálózat maximálisan létező 50 ezer kapcsolatának például két százaléka is elegendő ahhoz, hogy a rendszer bármely csomópontja összeköttetésben legyen a többi kétszázkilencvenkilencel. Erdőséknek köszönhetően kiderült az is, hogy ennek a szabályszerűségnek az analógiájára épülnek fel társadalmi, kapcsolati hálózataink is. Mindössze hat „kézfogáson keresztül” a föld 6,5 milliárd lakosának bármely két tagja között közvetett ismertségi viszony fedezhető fel.⁴

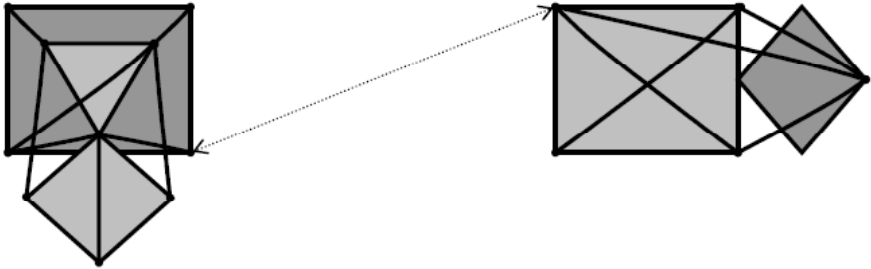
Ha a választók úgy is ismerik egymást, és közvetett kapcsolatban állnak egymással, akár azt is gondolhatnánk, hogy egy politikai üzenet terjesztéséhez, a szavazók sokaságának eléréséhez elméletileg nincs is szükség közvetítő eszközökre. Ez a felvetés persze nem felel meg a valóságnak.

Szellemi kapacitásunk végeessége miatt ugyanis egyszerűen képtelenek vagyunk szerteágazó kapcsolataink működtetésére. Mivel kapcsolati rendszerünknek már a teljes körű feltérképezése is meghaladja erőnket, társas viszonyaink közül csak az úgynevezett *primer köröket*, vagy más néven, *erős kötések*et gondozzuk nagy buzgalommal. Ebbe az egyén által még folyamatosan megfigyelhető csoportba tartoznak például a közvetlen munkatársak, barátok, rokonok, mindazok, akikkel sok időt töltünk vagy akikkel vérségi szálak fűznek.

Kapcsolataink másik, úgynevezett *gyenge kötések*et adó szintjét (pl. futó ismeretségeinket) azonban szükségszerűen szem elől tévesztjük. Sokszor már maguknak az erős kötéseknek a fenntartása is kitölti szabadidőnket, így az erős kötések keretein belül áramló és ott reprodukált közéleti információ bizonyos határok között marad, tulajdonképpen megreked az egyén politikai gondolkodását befolyásoló tradicionális és közvetlen szocializációs térben (család, iskola, munkahely stb.).

Ezt a beszűkült mikrokörnyezetet képes ellensúlyozni a laza kapcsolatokon, gyenge társadalmi kötésekön keresztül szerveződő politikaiblog-hálózat. A polibloghálózat kiszélesíti a vitában részt vevő szavazók körét, új szempontokkal, csoportálláspontokkal gazdagítja az aktív véleménycserére irányuló diskurzív tevékenységet. Buchanan (2003: 43) szerint a blogok olyan kapcsolatot építenek ki az emberek között, amit korábban Granovetter (1988) a gyenge kötések kapcsán a 'társadalmi híd' fogalmával jellemezett. A 'társadalmi híd' megnevezés olyan értékes kapcsolatot jelent, amely döntő jelentőségű a szociális értelemben egymástól elkülönülő közösségek, csoportok összeköttetésének megteremtésében, így a választók széles tömegeinek elérésében is.

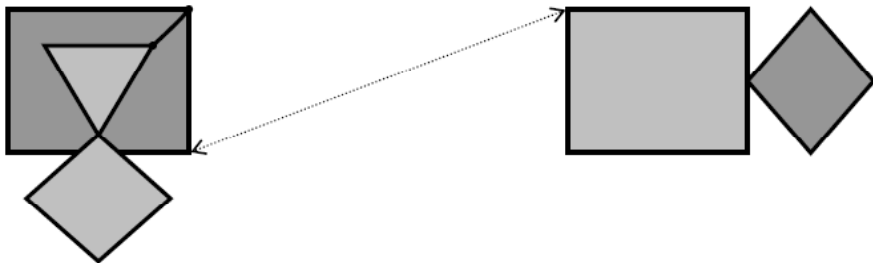
1. ábra. Gyenge és erős kötések egy kapcsolati hálózatban (a szerző illusztrációja)

A fenti ábrán két választói kisközösséget látunk. A két csoport tagjait a szürke alakzatok csúcspontjai, míg a közöttük lévő kapcsolatot az azokat összekötő vastag vonalak jelzik. A két alakzathalmaz vastagított élei a csoporton belüli erős kötéseket jelzik, míg a pontozott szakasz a két kisközösség közötti gyenge kötést szimbolizálja. A gyenge kötés, mely esetünkben egy poliblog, biztosítja a két véleményközösség közötti interakciót, és áthidalja a két csoport közötti szociális értelemben vett távolságot. A politikai netnapló nagy szerepet játszhat abban, hogy a választói kisközösségek információkat, tapasztalatokat osszának meg egymással, és fórumot nyerjenek álláspontjaik ütköztetésére vagy összehangolására.

A kampányüzenet minél szélesebb körben való terjesztésében nem az erős, hanem a gyenge kötések játsszák a főszerepet. A következő ábrán látható, hogy a gyenge kötéssel összekötött hálózatban adott információ még azután is eljut mindenkire, hogy az erős kötéseket jelentős részét töröltük. Ha viszont a poliblogot iktatjuk ki, a hálózat értéke azonnal és drasztikusan csökken, a rendszer két külön csoportra esik szét, a társadalmi híd összeomlik, emiatt a terjeszteni kívánt üzenet nem jut el mindenkire.

2. ábra. Erős kötések felbomlása a hálózati érték stabilitása mellett (a szerző illusztrációja)

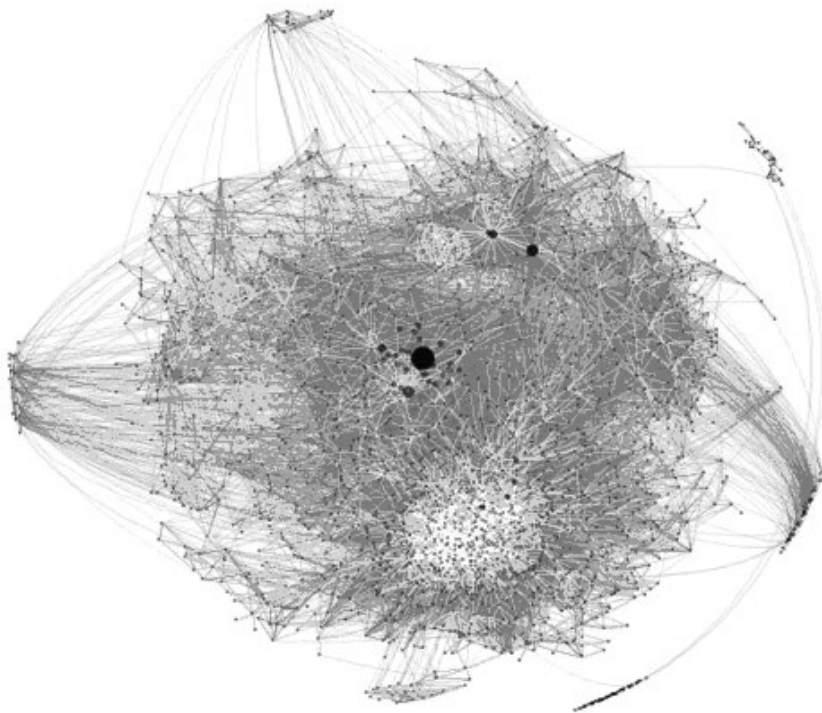
A szellemi kapacitással kapcsolatos tényezőkön túl, az Erdősék által leírt össztársadalmi hálózat politikai kiaknázását komoly *technikai és fizikai* akadályok is ellehetetlenítik. Nem számít, hogy a választók pusztán pár kézfogásnyira vannak egymástól. Még ha ki is lehetne deríteni, hogy egy párt szavazójától milyen kapcsolati láncon keresztül juthatunk el egy másik választóhoz, a köztük lévő földrajzi távolság, valamint a kapcsolat fenntartásának magas költségei gyorsan megbontanák a működtetni kívánt relációkat. Hiába ismer ugyanis egy budapesti bróker egy debreceni bolti eladót egy miskolci tanáron keresztül, a köztük lévő tranzakcionális kapcsolat állandó karbantartása csaknem lehetetlen volna.

A hálózatba szerveződő poliblogok azonban ennek a problémának a megoldásában is segítenek. A blogoszféra csomópontjai közötti tranzakcionális viszony egyszerű, könnyen nyomon követhető, bármikor átalakítható, költségkímélő, így összességében rendkívül hatékony. Igaza van Papacharissinak (2002, 9–27), amikor azt állítja: noha az internet nem feleltethető meg teljesen annak a nyilvános térnek, amit Habermas a közügyek racionális megvitatásának optimális színtereként képzel el, a blogok hipertextualitásból adódó láncolata, illetve a földrajzi határok elmosódása kiszélesítik a politikai diskurzus résztvevőinek számát a virtuális térben. A blogokon keresztül a politika pedig új elérési utakat talál magának a választói kisközösségek elérésében.

A POLIBLOGHÁLÓZAT HIBATŰRÉSE ÉS SEBEZHETŐSÉGE

A választói közösségek nemcsak a kötések, hanem a hálózati csomópontok minősége alapján is megvizsgálhatók. A *politikai blogoszféra* a skálafüggetlen hálók mintájára terjeszkedik, azaz kapcsolódásukkor a blogok előnyben részesítik a többkapcsolatú csomópontokat. A növekedésnek és a *preferenciális* kapcsolódásnak köszönhetően kialakul néhány nagyszámú kapcsolattal rendelkező *középpont* vagy *központ* (Barabási, 2003). A politikai netnaplók világában egy ilyen sokkapcsolatos, angolszász terminológiával *hub*nak nevezett *központ* például az Instapundit.com vagy a DailyKos.com.⁵

3. ábra. A blogoszféra egyszerűsített, topologikus képe (hyperbolikus beállítás)

Forrás: <http://datamining.typepad.com/gallery/blog-map-gallery.html>⁶

A bloghuboknak a hálózati stabilitás és rendelkezésre állás fenntartásában van kulcsszerepe. A blogoszférára jellemző skálafüggetlenség előnye, hogy a hálózat összetettsége és sokrétősége folytán az esetleges lokális hibák nem okozzák a globális rendszer funkcióvesztését. A kapcsolatok *redundanciájának*, a hálózat *robosztusságának* köszönhetően, akkor sem szűnik meg a kapcsolat a bloghálózaton belül, ha az internetező számára egy vagy akár több internetes napló egyszerre válik elérhetetlenné. A kutatások bebizonyították, hogy a nagy skálafüggetlen hálózatok komplexitásának eredményeként a csomópontok még akkor is tudnak kommunikálni egymással, ha azok 80 százalékát előzőleg eltávolították (Barabási, 2006: 1298). Ennek a tulajdonságnak a politikai kommunikációra nézve az a haszna, hogy a jól szervezett és nagyszámú politikai blogközösség folyamatosan tudja biztosítani egy adott üzenet áramlását és felszínen tartását. Valamint, hogy az online választói közösség tagjai közötti

kapcsolat még akkor sem szakad meg, ha a virtuális hálózat egyszerre több komponense nem a rendeltetésének megfelelően működik, például a bloggerek nem frissítik netnaplójukat.

A politikai blogok skálafüggetlen hálózatba fűzőtségének ugyanakkor van egy másik, első látásra kedvezőtlen, hosszabb távon mégis előnyös sajátossága. A politikai bloghálózat – magas hibatűrése ellenére – rendkívül sebezhető. A nagyobb politikai hubok eltávolítása gyökeresen megváltoztatja a hálózat átmérőjét⁷ és az üzenet célba juttatásának esélyeit. Ha egy hálózatból elveszünk a középpontok 5 százalékát – kezdve a legnagyobbakkal –, a network átmérője duplájára növekszik.

Kérdés persze, hogy van-e értelme támadást intézni egy politikai bloghálózat zászlóshajói ellen, hiszen egy ilyen lépés könnyen politikai botrányba fulladhat, így az akció kockázatos, kimenetele pedig kétségessé válhat. A sebezhetőség inkább más rendszerek, például a nemzeti telekommunikációs hálózatok védelme kapcsán lehet kulcskérdés. Az itt tárgyalt kampánykommunikáció témakörén belül a sebezhetőség kérdése a politikai üzenet *járványszerű* elterjesztésében nyerhet új értelmet.

Mivel a középpontokból nagyszámú kapcsolat indul ki, és azok közvetve vagy közvetlenül más politikai bloghubokhoz is kapcsolódnak, a politikai üzenet pillanatok alatt átjárja a teljes hálózatot. Minél nagyobb a poliblogok száma és a benne lévő hubok aránya, annál valószínűbb, hogy egy hírt a hálózat csomópontjai felkapnak, és villámcsapásszerűen, egyik pillanatról a másikra „megfertőzik” vele a rendszert. A politikai bloghálózaton belüli fertőzéseffektus olyan gyors és átütő erejű lehet, hogy annak még az először immúnisnak hitt csomópontok is pillanatok alatt „áldozatul eshetnek”. Az epidemikus modellen alapuló politikai marketingtechnikák lehetővé teszik, hogy a virtuális térben még a kisebb hírértékű információk is gyorsan eljussanak a kiszemelt választói célcsoporthoz (Gladwell, 2000).

PARETO-ELOSZLÁS, HOSSZÚFAROK-HATÁS ÉS BLOGKOMMUNIKÁCIÓ

A preferenciális hálózatbővülési séma és a politikai hubok kapcsán megfigyelhettük, hogy a blogoszférában kisebb és nagyobb csomópontok egyaránt vannak. Emellett körvonalazódott az is, hogy a blogközpontoknak jóval több kapcsolatot sikerül maguk köré gyűjteniük, mint a kisebb csomópontoknak. Clay Shirky (2003) vizsgálatait pontos adatokkal is szolgálták az erőviszonyok ilyen irányú eltolódásának a feltérképezéséhez. Az internetkutató még 2003-ban a 433 legnagyobb amerikai blog kapcsolati rendszerét vette nagyító alá. Shirky megállapította, hogy a két legnagyobb internetes naplóhoz érkező linkek az összes blogra mutató internetes címnek mintegy 5 százalékát teszik ki. Ugyanakkor azt is észrevette, hogy a sorban az első 12 legnagyobb blog-

középpont az összes link 20 százalékát, az első 50 hub pedig azok 50 százalékát tudhatja magáénak.

Ez az előre megjósolható egyenlőtlenség a minket körülvevő világ számos területén megjelenik, amit a tudomány Pareto-eloszlásnak, 80/20-as szabálynak, fokeloszlásnak, „a győztes mindent visz” effektusnak – és még számos módon – nevez. A soknevű statisztikai fogalom egyetlen előre kalkulálható jelenséget ír le, leegyszerűsítve azt, hogy egy extrém paraméterekkel rendelkező entitás létezése kisebb valószínűséggel bír, mint egy átlagosé. A politikai kommunikáció szempontjából a Pareto-eloszlásnak abban van jelentősége, hogy rávilágít a pártok médiaköltéseinek hagyományos, de újragondolásra érdemes gyakorlatára.

4. ábra. Pareto-eloszlást ábrázoló függvény

y

x

(A szerző illusztrációja)

Ma a pártok kiválasztják az átlagostól eltérő, magas példányszámú, nézettségű, hallgatottságú mainstream orgánumokat, és miután szert tettek a számukra lehető legnagyobb választói lefedettséget biztosító médiafelületekre, azokon keresztül kezdik el sulykolni üzeneteiket. Az ilyen médiamix azonban több okból is problémás. Mindjárt az első gond, hogy a „sztárgánumok” (ezeket kivételes helyzetük miatt az ábrán csillaggal jelöltem) elérési potenciáljának megvásárlása a pártoktól jelentős *költségáldozatot* követel. Mivel minden párt igyekszik a nagymédián keresztül szót érteni választóival, a kereskedelmi médiacégek kényük-kedvük szerint verik fel hirdetési tarifáikat, így a kevésbé tőkeerős pártok eleve hátránnyal indulnak a választókért folytatott versenyben.

A politikus és közönsége közötti párbeszéd befolyásos médiaplatformokon

történi eredményes lefolytatásának másik kerékkötőjét a sztármédia *globalizált* narratívái jelentik. A magas reach és share mutatókkal büszkélkedő elektronikus és nyomtatott sajtótermékek fogyasztóit a széles tömegek biztosítják, emiatt a pártok képtelenek koncentráltan, precízen kommunikálni azokkal a választói csoportokkal, akikkel valójában szeretnének. Egy konkrét célcsoport megszólításakor a nagymédia esetében az elérési hibahatár óriási lehet.

A politikai blogok egymásba kapcsolt hálózata ebben a vonatkozásban is kreatív kitérés pontot jelenthet a pártok számára. Az üzenetek elhelyezésének jóval specifikusabb, úgynevezett *hiperlokális* módja a netnaplókön keresztüli kommunikáció. Ha egy poliblogokból álló alternatív médiahálózatot vetítünk a Pareto-görbére, és figyelembe vesszük, hogy a poliblogok ma Magyarországon az elsődleges tájékoztatási forrásokhoz képest jóval népszerűtlenebbek, akkor a network csomópontjait jelentő internetes naplók a függvény x tengelyhez közel eső szakaszába kell berajzolnunk. Mivel blogok, a nagy médiavállalkozásokkal szemben, igen könnyen és olcsón indíthatók, valószínűsíthető, hogy azok, legalábbis mennyiségi tekintetben, előbb-utóbb nagyságrendekkel felül fogják múlni a sztárgánumokat. Ezt a megemelkedett médiaszámot a görbén az x tengely meghosszabbításával lehet érzékeltetni.

5. ábra. A hosszúfarok- (*long tail*) hatás

y

HOSSZÚ FAROK

FEJ

x

(A szerző illusztrációja)

A görbe x tengely menti hossza megnövekedik, hosszú „farka” lesz.⁸ A hosszú farkban helyet kapott blogok popularitása és kampányban való hasznosíthatósága külön-külön nem jelentős, együttesen, hálózatba kapcsoltan azonban jóval nagyobb kommunikációs értéket képviselnek, mint a görbe fejrészében található sztárgánumok. A blogok említett preferenciális növekedése egyézersmind elkerülhetetlenné teszi, hogy a hálózat egyes csomópontjai egyre népszerűbbé váljanak, és magukhoz vonzzák a linkek jelentős részét. Így nem ritka (az Egyesült Államokban), hogy egyes blogok, sajátos célcsoportjuk,

hangvétellük feladása mellett, a mainstream média szerves részévé válnak. Az egyes hubok, megdrágulása és fősodorhoz csatlakozása azonban nem változtat azon a tényen, hogy a poliblogok hálózata összességében hatékonyabbá teszi a politikai kommunikációt, amit a rendkívüli költséghatékonyság, valamint a politikai üzenetek hiperlokális formálhatósága, személyre szabhatósága teremt meg. A globális narratívák sutba dobása, az üzenetek precíz allokációja, a kereslet és kínálat hajszálpontos összehangolása a politikai kommunikációs piacon a sikeres politikacsinalás zálogát jelentik. Mint Kiss és Boda (2005: 31) fogalmaz: „A posztmodern kampányban a politikusok nem a tömegnek, »az átlagnak« beszélnek, hanem a marketing módszerei szerint megpróbálják szegmentálni a politikai piacot, és a különböző választói rétegekhez más-más kommunikációs csatornákon más-más üzeneteket eljuttatni [...], mindez egyrészt újra megnöveli valamelyest a »lokálitás«, a helyi kommunikáció jelentőségét, másrészt növekszik a választók aktivitása a kampányban való részvétel során.”

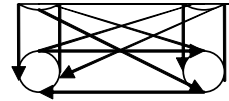
A POLIBLOGOK SZINERGIÁJA: REED ÉS MECALFE TÖRVÉNYE

A blogok folyamatos mennyiségi növekedését figyelve felmerülhet a kérdés, hogy a hálózatba kapcsolt netnaplók tömegei nem szipkásszák-e el egymás közönségét. A modern médiacsatákat látva azt gondolhatnánk, hogy a válasz csakis megerősítő lehet. Ez azonban közel sincs így. A polibloghálózat kommunikációs előnye, hogy a csomópontok számának emelkedésével együtt dinamikusan bővíthető a rendszerbe kerülő közönség nagysága, ezzel együtt pedig, a hálózat kommunikációs értéke. Hewitt (2005: 112) a szokatlan hatásmechanizmust konkrét esettel támasztja alá. Az ismert republikánuspartí publicista és blogszakértő az amerikai elnökválasztás közepén saját blogot indított, aminek a „miért szavazzunk George Bushra, és mi a gond John Kerryvel” címet adta. Hewitt magas forgalmú központi netnaplójára pár nap alatt több hasonló pártpreferenciájú szimpatizáns linkfelvételi kérelmét regisztrálták. Hewitt előzetes szűrést végzett a kérvényezők között, megnézte, hogy milyen tartalmi egyezés fedezhető fel a jelentkezők és saját blogja között, majd megvizsgálta, hogy azok mennyi ideje működnek. Ennek a két paraméternek az ismeretében Hewitt ki tudta zárni a potenciális „trójai falovak” hálózatba kapcsolását. A HughHewitt.comra egyre több privát blog internetes elérhetősége került fel. Hewitt egy idő után arra lett figyelmes, hogy minél több polibloggal alakít ki kapcsolatot, annál nagyobb ütemben gyarapszik saját netnaplójának látogatottsága. A közönségnövekedés közben a centrális, szervezői, koordinátori szerephez jutott Hewittnek arról számoltak be a csatlakozott polibloggerek, hogy addigi csekély forgalmuk örvendetes módon megsokszorozódott. A HughHewitt.comon végül közel háromezres, dinamikusan emelkedő forgalommal bíró internetes napló

elérhetősége volt megtalálható, a központi blog közönsége pedig meghaladta a napi százezer olvasót.

Hewitt leírja ugyan a történeteket, de az általa bemutatott folyamatokra nem tud tudományos magyarázatot adni. Az okok azonban több viszonylag egyszerű matematikai szabályszerűségből levezethetők; az egyik ilyen *Metcalfe törvényének* nevezik. Bob Metcalfe a telekommunikációs hálózatok elemzésekor megfigyelte, hogy a hálózatokon belüli kommunikációs érték (csomópont és az őket összekötő reciprokális kapcsolatok aránya) a belépő csomópontok számához képest négyzetes ütemben növekszik.

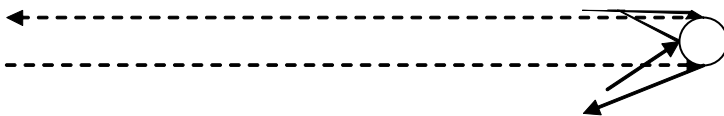
6. ábra. Hálózati érték négyzetes növekedése (Metcalfe törvénye)

Az ábra első példájában két poliblog közötti viszonyrendszert látunk. Ha a két csomópontot két egységértéknek és a rájuk ható kölcsönös kapcsolatokat is egy-egy egységértéknek könyveljük el, a mininetwork hálózati értéke 4 egység lesz. Ennek analógiájára a második, három poliblogos rendszer hálózati értéke 9, a négy csomópontosé pedig 16 egység lesz, azaz *négyzetesen* nő.

Még figyelemreméltóbb a hálózati kommunikációs értéknövekedés, ha olyan politikai blogokat akarunk integrálni egy hálózatba, amelyek már maguk is részét képezik egy létező online választói közösségnek. *David Reed törvénye* alapján a hálózatok közötti összeköttetések értéke a csomópontok számához képest nem négyzetesen, hanem már *hatványozottan* emelkedik. Ez azt jelenti, hogy a fenti ábra első két példájaként hozott két poliblogos és három poliblogos networkök összekapcsolásakor a hálózati érték nem a fent kiszámított értékek összege, $9 + 4$, azaz 13 – ahogy azt várnánk –, hanem 25 egység lesz.⁹

7. ábra. Exponenciális értéknövekedés összekapcsolt hálózatok között (Reed törvénye)

Metcalfe és Reed törvényének, Hewitt gyakorlati megfigyeléseinek igazolása mellett, a politikai kommunikációban számos egyéb hozadéka lehet. A jövőben különösen izgalmas vizsgálati terepét jelentheti a hálózati összefüggéseknek

a fizikai térben létező választói közösségek és az online szavazói közösségek tudatos és tervszerű, gyenge kötésekkel keresztüli rendszerintegrációja. Reed és Metcalfe megfigyelései alapján valószínűsíthető, hogy a „külvilág” és a virtuális hálózatának összehangolása gyarapíthatja a politikai diskurzusban részt vevők számát, ami – az álláspontok multiplikálása által – kedvező hatást gyakorolhat a kialakult vita színvonalára is.

A PEERELV ÉS A POLITIKAI MARKETING

A következő megválaszolásra váró, technikai jellegű kérdés, hogy a blogok sokaságával felduzzasztott kommunikációs network, a véges sáv szélesség-kapacitások miatt, nem terheli-e le véglegesen az internetalapú hálózatot. Ha egy hubbal, például egy párt hivatalos kampányblogjával, egyszerre poliblogok tömege szeretne kommunikálni, akkor a középpont szervere megbénulhat, ami végső soron kihatással lehet a teljes online kommunikáció hatékonyságára. Ennek a problémának a kiküszöbölését segítheti a blogoszférában könnyen alkalmazható úgynevezett *peer-* vagy *peer to peer* elv. A *peer* fogalma olyan hálózatba kapcsolt csomópontokat jelöl, amelyek az *együttes munkavégzés* során a többi csomóponttal *azonos funkciót* látnak el. Ebből kifolyólag az elnevezés egyben olyan státuszt jelent, ahol az egyes csomópontok teljesen *egyenrangú* félként működnek közre egy közös feladat teljesítésében. Az ilyen, a felek számára egyenlő jogokat és lehetőségeket biztosító szisztémában a csomópontok autonóm kiszolgálóként, erőforrásként vannak jelen.¹⁰

A *peer to peer* elv alkalmazására a blogalapú politikai kommunikáció területén belül is adódik lehetőség. Szükségszerűsége elsősorban egy konkrét, a sáv szélesség korlátozottságából adódó technikai akadály felszámolásában mutatkozik meg. A korábbi példánál maradva, ha egy párt hivatalos központi blogjáról egyszerre többen szeretnének egy kampányfilmet letölteni, a blog-hubról induló információcsere lelassulhat, vagy meg is szakadhat. Ha ilyen technikai probléma sorozatosan előfordul, az könnyen elveheti a választók kedvét attól, hogy a blogra látogassanak. Ebben az esetben a középpontot úgy lehet tehermentesíteni, ha a hubhoz kapcsolódó csomópontokat arra ösztönözzük, hogy töltsék le, és saját címük alatt egyúttal tegyék is elérhetővé az általunk kért információkat. Egy ilyen hálózatban a csomópontok az információ terjesztését illető közös munkában egyenrangú felekké, önálló szolgáltatókká lépnek elő.

Politikai kommunikációs szempontból a *peerelv*nek azonban van egy sokkal elvontabb alkalmazási lehetősége is. Ebben az esetben nem kell mást tenni, mint utánózni egyes intelligens szoftverek viselkedését, olyanokét, mint például a BitTorrent nevű fájlcserező program. Amikor ennek a programnak a segítségével akar valaki letölteni egy fájlt, a szoftver feltérképezi, hogy a hozzá kapcsolódó

felhasználók hálózatán belül megtalálhatók-e valahol a kérdéses adathalmaz egyes részletei. A BitTorrent, ha rátalált az adatok néhány részlemére, az egyes fájlkomponensek előfordulási helye felé irányítja a felhasználót, és egyszerre több lokációról segít letölteni a használni kívánt információt – így összességében az adatletöltés sokkal gyorsabb és hatékonyabb.

Hasonló *ellenőrzött decentralizációra* lenne szükség egy kampány levezénylésekor is. Akármilyen jó szakemberekből álljon is egy központi kampánystáb – kellő helyismeret nélkül – egyedül képtelen az események finomhangolására. Mindenhol megvannak a megfelelő emberek arra, hogy bizonyos speciális és hiperlokális tapasztalatok birtokában optimalizálni tudják a kampány tevékenységet. A BitTorrent mintájára tehát, a jól kiépített és folyamatosan gondozott polibloghálózat segít megkeresni azokat a kulcsszereplőket, akik a peerelv alapján egyenrangú félként közreműködhetnek online és offline kommunikációs és egyéb feladatok elvégzésében. A hálózatba tartozó poliblogok és közönségük segíthetnek a helyi kampányesemények szervezésében, anyagi támogatások gyűjtésében, egyes információk ellenőrzésében, figyelemmel kísérhetik a politikai ellenfél minden lépését, még időben figyelmeztethetik tagjaikat és a központot a hírértékű történésekre, de szerepet vállalhatnak azok több szempontú értelmezésében is. A beavatottság, a megszólíthatóság, a hasznosság érzése óriási motivációs erő, ami garantálja a rendszer homeosztatisz működését. A blognetwork voluntarista módon dolgozó csomópontjai által nyújtott részteljesítmények, részeredmények a peer to peer módszernek köszönhetően összeadódnak, és ezzel új lendületet adhatnak a kampánynak.

A POLIBLOGHÁLÓZAT ÉS A MAINSTREAM MÉDIA

Több olyan megvilágítás is létezik, amelyek alapján úgy tűnhet, a tradicionális médiaplatformok nem tudnak lépést tartani azokkal a gyorsan változó médiafogyasztási elvárásokkal, amelyek napjainkban válnak meghatározókká. Ami a hagyományos médiarendszer számára gyakran új kihívás vagy a túlélés biztosító, az egyes internetkommunikációs műfajok számára a mindennapos működés természetes velejárója. Ezek közül a szempontok közül most annak járunk utána, hogy a poliblogok hálózatba kapcsoltága milyen *argumentációs* és *diskurzív* előnyöket rejt a mainstream média politikai műsorainak közlési gyakorlatával szemben.¹¹

Ellentétben a hagyományos média *lineáris* tartalomsugárzási gyakorlatával, a peerelvnék és a hálózati összeköttetéseknek köszönhetően, a politikai blogoszféra csomópontjai többirányú, *transzverzális* közlési lehetőséggel vértéződhetnek fel. A hagyományos rendszerben működtetett hírműsorok csak költséges „trükkök” (SMS-ek, be- és kiszavazások, e-mailek, olvasói levelek stb.) alkalmazásával kaphatnak visszajelzést fogyasztóiktól, a poliblogok hálózatában az állandó

és átfogó visszacsatolás, a folyamatos interakció azonban rendszerjellemzővé vált. Amíg a hagyományos médiastruktúrában a célcsoportot az abszolút befogadás vagy elutasítás jellemezte passzív *közönség* jelenti, addig a bloghálózat *közösségét* a vitán és a nyitottságon alapuló, aktív, résztvevő csoportok alkotják. A nagymédia tömegközönségét globális műsorreceptekkel próbálja lenyűgözni, a blogok viszont alternatív, hiperlokális narratívákkal lépnek a választók elé. A kereskedelmi média tömegközönségének tagjai nem ismerik egymást, nincsenek összeköttetésben egymással, együttes cselekvéseikből, amit inkább véletlenszerű együttmozgásnak vagy konvergens viselkedésnek nevezhetünk, hiányoznak a tudatos önszerveződésre utaló jegyek.

A poliblogok ezzel szemben nem uniformizált tömegigényeket elégítenek ki, és – mint azt láttuk – nem orozzák el egymás közönségét. A poliblogok körül szerveződő *virtuális közösségeknél* megjelenik az önirányításra, a gondolati autonómia kialakítására való igény (Rheingold, 1993; Levy, 1997) – az ezzel kapcsolatos választói elvárás pedig folyamatosan növekszik. Christopher Lash médiakritikus gondolatát idézve: napjainkban egyre világosabbá kezd válni, hogy az embereknek nem információk tömkelegére, hanem a közügyek nyilvános megvitatásának lehetőségére van szüksége, ez a demokratikus, polgári társadalmak jövőbeni fennmaradásának alapfeltétele.¹²

A poliblogok közéleti diskurzus kiszélesítését és a szembenálló vélemények ütköztetését támogató tulajdonsága, hogy nem csak a hasonló orientációjú vagy azonos érdekcsoportba tartozó társaik elérését közlik, de – a nagymédiával ellentétben – „a másik oldalon álló” vagy ellenérdekelt poliblogok internetcímét is rendszeresen feltüntetik. Egy amerikai tanulmány a 2004-es elnökválasztási kampány vizsgálata során arra lett figyelmes, hogy a liberális és konzervatív beállítottságú blogok körülbelül egy tizede saját politikai közösségén kívül, a politikai ellenfél holdudvarához tartozó internetes naplókra is következetesen hivatkozott (Adamic–Glance, 2005). Ez a kooperációra épülő nexus a hagyományos médiapiacra teljesen elképzelhetetlen. A magyar választó egyszerűen nem hinne a szemének, ha egy jobboldali beállítottságú televízió a választási kampánycsaták forgatagában egy köztudottan baloldali médiumot tekintene releváns hivatkozási alapnak, vagy fordítva: egy baloldali orgánium, érvelésének kiegyensúlyozottságát bizonyítandó, hírműsorainak összeállításakor permanensen idézné a konkurens csatorna álláspontját.

Az interakcionalitás, a kiemelkedő szintű hálózatba ágyazottság, valamint az ellenkező állásponton lévő szereplőkkel szembeni magas tolerancia eredményeként olyan közéleti *telelogus* alakítható ki a blogoszférában, ami a mainstream médiától teljesen idegen (De Moor – Efimova, 2004). A poliblogok tartalomszolgáltatási dinamikáját a vitában résztvevő felek megnyilvánulásainak többszintűsége, multifunkcionalitása garantálja. A poliblogok között vannak *véleményvezérek*, az ő általuk elmondottakra reflektálnak a *reakciókésztők*. Az opponáló álláspontok megerősítése vagy elvetése általában már egy harmadik

fél, a *voksadó* feladata. Végül a vitában elhangzottak összefoglalását, értékelését és a megfelelő konklúziók levonását az *összegzésgyártók* végzik el. Az ekképpen szintetizált politikai vélemények ismételt átdolgozására később újabb reakciókészítők és voksadók vállalkozhatnak, így a kérdés boncolgatása olyan folyamattá alakul át, amelyben az álláspontok állandóan formálódnak, a körforgásszerű véleménycsere pedig újabb és újabb szempontokkal és vitapartnerekkel gazdagítja a politikai diskurzust (uo.).

ZÁRÓ GONDOLATOK

Csizmadia (2003: 254) szerint „a társadalmi cselekvés sikerét a mobilizálható erőforrások mennyisége határozza meg. A pártversenyben ez azt jelenti, hogy a pusztán saját ideológiai szimpatizánsaikra támaszkodó pártok nagy valószínűséggel lemaradnak azok mögött, amelyek sokfajta politikai erőforrást működtetnek az ideológián kívül”.

Ebben a csatározásban a poliblogok hálózata olyan kiegészítő erőforrás, járulékos muníció lehet, ami nemcsak a pártoknak hozhat hasznot, de egyúttal a politikai vita kultiválásához is hozzájárulhat. Az egymásba kapcsolt, függőségi viszonyban lévő netnaplók nemcsak a pártválasztók mennyiségét, de a közéleti vita minőségét is kedvezően befolyásolják. A poliblogok úgy tájékoztatnak a közélet eseményeiről, hogy közben meghívást adnak azok közös értelmezésére és alakítására. Az egymásba fűzött poliblogok olyan folyamatosan bővülő nyilvános teret képeznek, ahol elmosódnak a földrajzi határok és a vitapartnerek közötti státuszbeli különbségek, ezzel együtt pedig részben eltűnnek a társadalmi, gazdasági kérdések racionális megvitatásának korlátai is. A poliblogok, a személyes kifejezés terének megnyitásán keresztül, aktivitásra és együttes munkára sarkallják a választókat. Az internetes naplók fórumot biztosítanak a különböző választói közösségek, csoportok álláspontjainak ütköztetésére vagy összehangolására, így végső soron egy asztalhoz ültethetik a pártok elidegenedése miatt politikai árokásásba feledkező szavazókat. A poliblogokkal olyan stabil, magas hibátűrésű hálózat építhető ki, amely segít a választási üzenetek precíz, jól irányzott disztribúciójában. A poliblogok készítői és olvasói univerzális tartalomszolgáltatás és -fogyasztás helyett specifikált, alternatív, hiperlokális tájékoztatásban érdekeltek. A network diffúz viselkedése folytán még az alacsony hírértékű információk is villámgyorsan, szinte költsék nélkül, járványszerűen terjednek el és jutnak el a szavazókhoz.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd például: (Putnam, 2000; Peters, 1995; Barber, 2004).
- ² Ebben a tekintetben kiterjedt szakirodalom áll az érdeklődő olvasó rendelkezésre. Például Dobó (2006a: 13–25) és Dobó (2006b: 25–39).
- ³ A 'poliblog' szó szinte mindenütt jelen van a szakirodalomban, a megnevezést több neves szerző-szakértő is használja művében (pl. Hewitt, 2005), annak eredetére azonban nincsenek konkrét utalások.
- ⁴ A társadalmi összeköttetések vizsgálatának – habár arra a matematika adta a legadekvátabb válaszokat – természetesen társadalomszociológiai és szociálpszichológia irányai is kifejlődtek. Az egyik legismertebb szociológus, aki az úgynevezett „kicsi a világ” vagy „kis világ” hálózati jelenséget kutatta, Stanley Milgram. A Harvard Egyetem tanára az 1960-as években számos kísérlettel bizonyította az emberek hálózati közelségét. Barabási (2003) és Braun (2003) felvetik, hogy Milgram főbb tudományos megállapításai mennyire összecsengenek Karinthy Frigyes 1929-ben írt *Láncszemek* című művének egyes meglátásaival. A szakirodalom szerint Karinthy elsőként sejtette meg a társadalmi összeköttetések hálózati erejét.
- ⁵ A hubokra nem lehet igazán jó magyar példát hozni. Ennek az oka, hogy még az olyan ismert internetes naplók is, mint amilyen Gyurcsány Ferencé, izoláltan, egyfajta végpontként vannak jelen a magyar bloghálózatban. Azaz, nagyon sok blog van, ami hivatkozik a miniszterelnök blogjára, de a kormányfői blog már nem ad meg további elérési pontokat, blogcímeket.
- ⁶ Az ábrán a blogok hálózatának sematikus képe látható, ahol a fekete pontok a központi csomópontokat, a hubokat jelzik. (Minél kiterjedtebb a fekete folt, annál több kapcsolattal rendelkezik a blog, és annál előkelőbb helyet foglal el a hálózati erőterben).
- ⁷ Az átmérő megnevezés első hallásra „riasztó” hálózatelméleti fogalom, azonban nem jelent mást, mint két tetszőleges csomópont közötti átlagos távolságot. Mint azt korábban láttuk: a társadalmi „kis világ” átmérője (két ember közötti távolság) mindössze hat kézfogás. A világháló átmérője (két tetszőleges dokumentum közötti távolság) átlagosan 19 klikkelés.
- ⁸ A hosszú farok, azaz a long tail effektussal először Chris Anderson foglalkozott a Wired magazin hasábjain, mint a kulturális termékek forgalmazásakor megjelenő új üzleti modell alkalmazásának lehetőségével. Anderson az Amazon.com és a Netflix online eladásait vizsgálva megállapította, hogy a speciális olvasói igényeket kiszolgáló rétegkönyvek tömkelege, a hely- és költségkímélő internetes eladási módszernek köszönhetően, hosszú távon több profitot hajt az üzemeltetők számára, mint a szűkszámaú és agyonreklámozott bestsellerek. Bővebben: Anderson, Chris (2006).
- ⁹ Reed és Metcalfe törvényeiről lsd. Rheingold (2002: 56–63)
- ¹⁰ A hálózatelméletben közkedvelt példa a peer-elv érvényesülésére a Napster nevű fájlcsere- és letöltő program működése. A Napster zenekiadók által illegálisnak ítélt tevékenységét korábban azért nem lehetett az egyik napról a másikra (központilag) beszüntetni, mert az önálló szerverként működő peremfelhasználók még a központi hub kiiktatását követően is jó ideig csereberélhették egymás között fájljaikat. A másik sokat említett példa a SETI@home elnevezésű NASA projekt. Ebben a programban a világűrből érkező zajok szűrését végzik a feladatra vállalkozó, hálózatba kötött otthoni PC-k százezrei. A peer elv alapján működő

SETI@home az otthoni számítógépek processzorainak szabad kapacitását használják fel a gigantikus teljesítményt igénylő adathalmaz kiértékelésre.

- ¹¹ Egyéb műfaji, formanyelvi előnyökről, komparatív szempontokról, például a stíluscsábítás, a strukturális megkötések, az interakcionalitás, a költséghatékonyság, és a hitelesség kérdéséről, lásd részletesebben: Kitta (2007: 101–112).
- ¹² Idézi Kilne (2005: 11).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adamic, Lada – Glance, Natalie (2005): *The Political Blogosphere and the 2004 U. S. Election: Divided They Blog*. URL = <http://www.blogpulse.com/papers/2005/AdamicGlanceBlogWWW.pdf>. 2005. március 4. (Letöltés dátuma: 2007. 05. 10.)
- Adar, Eytan – Adamic A. Lada (é. n.): *Tracking Information Epidemics in Blogspace*. URL = <http://www.hpl.hp.com/research/idl/papers/blogs2/trackingblogepidemics.pdf>. (Letöltés dátuma: 2007. 06.20.)
- Anderson, Chris (2006): *The Long Tail: Why the Future of Business is Selling Less of More*. New York, Hyperion Books.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1988): Válogatása a kapcsolathálózati elemzés irodalmából. In *Szociológiai Figyelő*. 3. szám. 5–14.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Internet és egyenlőtlenség. Egy „digitális Máté-effektus” körvonalai? In *Jel-Kép*. 2. szám.
- Bakardjeva, Maria – Feenberg, Andrew (2002): Community Technology and Democratic Rationalization. In *Information Society*. 18 évf. 3. szám.
- Barabási Albert-László (2006): A hálózatok tudománya: a társadalomtól a webig. In *Magyar Tudomány*. 2006/11. szám.
- Barabási Albert-László (2003): *Behálózva – a hálózatok új tudománya*. Budapest. Magyar Könyvklub.
- Barber, Benjamin (2004): *Strong Democracy: Participatory Politics for the New Age*. Berkeley. University of California Press.
- Blanchard, Anita – Horan, Tom (1998): Social capital and virtual communities. In *Social Science Computer Review*. 16. szám.
- Blood, Rebecca (2002): *The Weblog Handbook: Practical advice on creating and maintaining your blog*. Massachusetts. Perseus Publishing.
- Braun Tibor (2003): Egyetemes lángelme. In *Magyar Tudomány*. 12. szám.
- Buchanan, Mark (2003): *Nexus – Small Worlds and the Groundbreaking Theory of Networks*. New York. W. W. Norton.
- Csizmadia Ervin (2003): *A politika és az értelmiség – Pártok, agytrösztök, hálózatok*. Budapest. Századvég.
- Davis, Richard (1999): *The web of politics: The Internet's impact on the American political system*. New York. Oxford University Press.

- De Moor, Aldo és Efimova, Lilia. (2004): *An Argumentation Analysis of Weblog Conversations*. URL = https://doc.telin.nl/dscgi/ds.py/Get/File-1656/lap2004_demoor_efimova.pdf. (Letöltés dátuma: 2007. 07. 20.)
- Dobó Mátyás (2006a): Mi a blog? In Bógel György (szerk.): *Blog-világ, egy műfaj születése*. Budapest. HVG Kiadó.
- Dobó Mátyás (2006b): Blogtörténelem In Bógel György (szerk.): *Blog-világ, egy műfaj születése*. Budapest. HVG Kiadó.
- Gladwell, Malcom (2000): *The Tipping point: How Little Things Can Make a Big Difference*. Boston. Little Brown.
- Granovetter, Mark (1988): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In *Szociológiai Figyelő*. 3. szám 39–60.
- Hewitt, Hugh (2005): *Blog – Understanding the Information Reformation That’s Changing Your World*. Nashville. Nelson Books.
- Homoki Máté (2002): Internethasználat tudáshátrányos társadalmi térben. In *Jel-Kép*. 2002. 2. szám.
- Kiss Balázs – Boda Zsolt (2005): *Politika az interneten*. Budapest. Századvég.
- Kitta Gergely (2007): Az internetes napló szerepe a politikai kommunikációban: a média Dávidja a mainstream Góliátok ellen. In *Kommunikáció, Média, Gazdaság*. V. évf. I. szám. 89–120.
- Kline, David (2005): Toward a More Participatory Democracy. In David Kline – Dan Burstein (szerk.): *blog!* CDS Books. New York.
- Kling, Rob (1996): Hopes and Horrors: Technological Utopianism and Anti-Utopianism in Narratives of Computerization. In Rob Kling (szerk.): *Computerization and Controversy*. Boston. MA: Academic Press.
- Levy, Pierre (1997): *Collective Intelligence: Mankind’s Emerging World in Cyberspace*. Cambridge. Perseus.
- Moore F. James (2003): *The Second Superpower Rears its Beautiful Head*. URL = <http://cyber.law.harvard.edu/people/jmoore/secondsuperpower.html>. (Letöltés dátuma: 2006. május 10.)
- Papacharissi, Zizi. (2002): The Virtual Sphere: The Internet as a Public Sphere. In *New Media & Society* 4. évf. I. szám.
- Peters, John. Durham. (1995): Historical Tensions in the Concept of Public Opinion. In T. L. Glasser (szerk.): *Public Opinion in the Communication of Consent*. New York. Guilford Press.
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York. Simon&Schuster.
- Rheingold, Howard (2002): *Smart Mobs – The next social revolution*. Cambridge. Basic Books.
- Rheingold, Howard (1993): *The Virtual Community*. Cambridge. Addison-Wesley.
- Schuler, Douglas (1996): *New Community Networks: Wired for Change*. New York. ACM Press.
- Shirky, Clay (2003): *Power Laws, Weblogs, and Inequality*. URL = http://shirky.com/writings/power-law_weblog.html. (Letöltés ideje: 2007. augusztus 11.)
- Wellman, Barry – Guilia, Milena (1999): Net Surfers Don’t Ride Alone: Virtual Communities as Communities. In Barry Wellman (szerk.): *Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities*. Westview.

INNOVÁCIÓ AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Pupek Emese

(PhD-aspiráns, ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola,
Adjunktus, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az Európai Unió számos tervet és célt fogalmazott meg, víziója végső soron három érték köré épül: versenyképesség, szabadság, szolidaritás. Ezekre az értékekre alapozva kívánja elérni célját, és a világ leginnovatívabb (megújulásra képes) rendszerét szándékozik megvalósítani. A tanulmányban az innováció társadalomtudományi értelmezésének bemutatása után vizsgálom az Európai Unió szándékait és céljainak elérése érdekében tett erőfeszítéseit. Először a funkcionális alrendszerek innovációját általánosságban, majd a tudományos innovációt mutatom be, hogy elősegítsem a társadalmi-politikai alrendszer innovációjának vizsgálatát és értelmezését. A kohéziós politika stratégiai dokumentumai (Lisszaboni Stratégia, Közösségi Stratégiai Iránymutatások, Nemzeti Stratégiai Referenciakeret stb.) egymás hatását erősítve kívánják elérni, hogy az Európai Unió a világ leginnovatívabb gazdaságává és társadalmává váljon. A tagállamok 2007–2013-as időszakra vonatkozó nemzeti stratégiai referenciakereteinek kulcsprioritása az innováció. A tervezetek arra mutatnak rá, hogy az innováció növekvő szerepet fog játszani a 2007–2013-as időszakban. Az Európai Unió stratégiai dokumentumaiban kulcsfogalomként jelenik meg az innováció, amin elsősorban a kutatási eredmények gazdaságba való sikeres átvezetését értik, és egyre gyakrabban tovább szélesítik a fogalom jelentését, amely szervezési és társadalmi aspektusokkal bővül. Az innováció jelentése az európai uniós szóhasználatban eltolódott a kezdeti gazdasági, versenyképességi jelentéstől a társadalomban zajló folyamatokra, társadalmi megújulást értve alatta..

KULCSSZAVAK ■ innováció ■ Európai Unió ■ kohéziós politika ■ stratégiai tervezés
■ Lisszaboni Stratégia ■ Közösségi Stratégiai Iránymutatások

Az Európai Unió számos tervet és célt fogalmazott meg, víziója végső soron három érték köré épül: versenyképesség, szabadság, szolidaritás. Ezekre az értékekre alapozva kívánja elérni célját, és a világ leginnovatívabb (megújulásra képes) rendszerét szándékozik megvalósítani.

A tanulmányban az innováció társadalomtudományi értelmezésének bemutatása után megvizsgálom az Európai Unió szándékait és céljainak elérése érdekében tett erőfeszítéseit. Először a funkcionális alrendszerek innovációját általánosságban, majd a tudományos innovációt mutatom be, hogy elősegítsem a társadalmi-politikai alrendszer innovációjának vizsgálatát és értelmezését.

FUNKCIONÁLIS ALRENDSZEREK INNOVÁCIÓJA

Az általános rendszerelmélet megalkotója (Ludwig von Bertalanffy) és képviselői szerint az egész több mint pusztán részei összessége; amiből az is következik, hogy nem elég a részeket megismerni, mert az elemek közötti kapcsolatok, hálózatok feltérképezése meghatározó a rendszer szempontjából.

A rendszerelmélet képviselői zártnak tekintik azt a rendszert, amelynek tagjai vagy elemei közötti különbségek feloldódnak, vagyis entrópia jön létre. Ezzel szemben a nyílt rendszerekben állandó a változás, olyan folyamatok zajlanak, amelyek a variációk megjelenésének kedveznek. A variációk szelektálódnak, ami struktúraváltozást idéz elő, és ez a változás stabilizálódik vagy újrasztabilizálódik. A Darwin-féle evolúcióelmélet mintájára zajlik a folyamat, ahol a fajok sokféleségének megfelelően a nyílt rendszerekben a variációk sokfélesége a kiindulópont.

A nyílt rendszerek kutatása az input–output elméletekhez vezetett, amelyek szerint a rendszer a környezetével és más rendszerekkel áll kapcsolatban. Ezek a kapcsolatok hatnak a rendszer működésére (input), amely hatások a rendszerben transzformálódnak (bementek kimenetekké), és a rendszer működésének eredményei visszahatnak (output) a környezetre és más rendszerekre. A fekete-doboz-elmélet szerint a rendszer belsejét, a transzformációt – mivel túl komplex és bonyolult – lehetetlen elemezni és megismerni, azonban az input–output relációban, ezek törvényszerűségeit vizsgálva tudunk strukturális elemzéseket végezni. Easton ültette át az input–output analízist a szociális rendszerekre, különösképpen pedig a politikai alrendszerre.

Az Európai Unió olyan nyílt rendszer, ami integráció útján jött létre. Az integrációt a szociológusok pozitívan értékelik, mert ezáltal látják biztosítva a jövőt, a kooperációt, az egyeztetést, a béke megvalósulását és a sort tovább lehetne folytatni egyéb pozitív értékekkel. A konfliktuselmélet képviselői – például Dahrendorf – szerint azonban az integráció azt is jelenti, hogy az integráció elemét alkotó komponensek szabadságfoka csorbul, hiszen a résztvevőknek sokkal kevesebb lehetőségük lesz az egymás elleni mozgástérben, és sokkal kisebb lesz az eszköztáruk a cselekvésre. A komponensek szabadságfoka olyan mértékben korlátozódik, amilyen mértékben integráltak a lehetőségek, állapotok vagy minőségek; a konfliktus pedig igen erősen integrál – véli Luhmann (2006: 319). A résztvevők lehetőségeik visszanyerése és bővítése érdekében további forrásokat igyekeznek bevonni az együttműködés keretébe. Ilyen forrás lehet például újabb szövetséges csatlakoztatása, újabb együttműködési szinterek kijelölése stb., mint például az európai integrációs folyamat során az Európai Szén- és Acélközösség szerződése, amellyel oldani kívánták a kezdeti német–francia konfliktust, majd további együttműködési szintér a közös mezőgazdasági politika, a bővítések, újabb szakpolitikák megjelenése, támogatáspolitikai kialakulása, regionalizmus, Alkotmányos Szerződés gondolata stb.

A társadalom, mint rendszer, funkcionális alrendszerekre bomlik. A strukturalista-funkcionalista gondolkodók (Parsons, Luhmann stb.) a társadalom alrendszereinek elkülönülését különböző funkciók mentén képzelik el. Minden alrendszer a másik alrendszertől eltérő funkcióval bír, meghatározott ellentétpárokkal (értékduál vagy bináris kód – Luhmann) jellemezhető. A tudomány értékduálja például az igaz/hamis, a politikai alrendszere a kormány/ellenzék, a jogé a jogos/jogtalan. Az alrendszerek funkciók szerinti elkülönülése feltételezi, hogy az egyes alrendszerek eltérő célok szerint működnek.

A nyílt rendszer, a transzformációk, az input–output hatások pedig arra a következtetésre vezetnek, hogy adott rendszer folyamatos mozgásban van. A kibernetika ilyen változó (dinamikus) rendszereket vizsgál, a rendszer struktúrájának, működésének törvényszerűségeit kutatja. A kibernetika modellje (Wiener) a negyvenes években alakult ki. A görög szó (kübertetés) jelentése kormányos. Egy hajó kormányosának több eszköz is rendelkezésére áll a hajó irányának befolyásolására, és a környezeti változók miatt (szél, hullámok) ezek közül mindig a megfelelő eszközt választva beavatkozik a hajó haladási irányába, annak érdekében, hogy a kitűzött célt elérje. A kibernetikamodell tehát feltételezi, hogy szükség van a céltől eltérítő hatások csökkentésére, korrigálásra; negatív visszacsatolásként jellemezve ezt a folyamatot. Az ötvenes, hatvanas években megszületett a „pozitív visszacsatolás” ellenfogalma (Maruyama), kifejezve azt az esetet, amikor ezeket a – céltől eltérítő – hatásokat tovább erősítik; vagyis növelik a különbséget az eredeti elképzeléstől. Ekkor a rendszer egy sajátos irányba való megváltoztatásáról beszélhetünk.

Luhmann felteszi a kérdést, hogy meddig fokozhatók az egyes változók anélkül, hogy a rendszer saját magát veszélyeztetné; illetve kedvezőtlen állapothoz jutna. Luhmann az ökoprobléma, a jóléti állam működése és az adózás példáján keresztül jut el arra az álláspontra, miszerint fontos kérdéssé válik ilyen esetekben, hogy vajon a rendszer rendelkezik-e fékező mechanizmusokkal.

Az eltérést felerősítő mechanizmusok vizsgálatával arra találhatunk magyarázatot, „hogy bizonyos kicsi, szinte véletlenszerű kezdetekből miként jönnek létre olyan nagy hatások, amelyek fokozatosan meghatározzák az adott rendszer struktúráját, és azután történetileg nemigen revidálhatók” – véli Luhmann (2006: 56). Ez a gondolatsor visszautal a fent tárgyalt evolúcióelméleti összefüggésekre is, és nem az előrejelzés a célja, „hanem csak arról ad felvilágosítást, hogy miként lehetséges az, hogy bizonyos fejlődési folyamatok egy önmagukat erősítő mechanizmusok révén mennek végbe” (Luhmann, 2006: 57).

A fenti gondolatsort alkalmazva vizsgálom az európai integráció fejlődési folyamatát és megjelenő, önmagukat erősítő mechanizmusokat, innovatív elemeket:

- 1) Milyen, társadalmi érdekeket szolgáló fejlesztési feladatokat tűz ki az Európai Unió? (programozás – támogatáspolitikai)
- 2) Milyen feltételeket tart elengedhetetlennek a fejlesztési feladatok el-

végzéséhez, és hogyan alakítja, vagy éppen építi ki azokat? (szubszidiaritás, regionalizmus – közigazgatás racionalizálása, Európai Közigazgatási Tér)

3) Az erőforrásokat miképp és mennyire képes mobilizálni?¹ (partnerség, szolidaritás, kohézió, diszkusszivitás, konfliktuskezelés)

Az Európai Unió deklarált célja a fejlődés előmozdítása és a világ leginnovatívabb térségének megvalósítása. Az innovációt a tanulmányban pozitív értelemben, értéként használok, megújulási képességet értve alatta. Az innováció fogalma nem azonos a fejlődésével, amitől komplexitása és sajátos jellemzői különböztetik meg. (A két fogalom részletes tárgyalására a következő fejezetben kerül sor.) Az innovációértelmezés pontosítása érdekében mutatom be először a tudományos innovációt, hogy szemléletemet alátámasszam.

TUDOMÁNY ALRENDSZERE ÉS A Tudományos INNOVÁCIÓ

A tudomány alrendszere a legfőbb innovációt hordozó társadalmi alrendszer, az innovációért jött létre. A tudomány alrendszere a szellemi központja az innovációnak, az új tudományos ismeretek, megoldások, eredmények, törvényszerűségek, összefüggések felfedezésével, kihatásainak kutatásával. Az igazi társadalmi innováció fokmérője a tudományos alrendszer működése és elért eredményei. A tudomány a modern társadalomban kiemelkedő szerepre tett szert.

Thomas Kuhn a tudomány fejlődésére kínál sajátos elméletet *A tudományos forradalmak szerkezete* című művében (1962), amit húsz nyelvre lefordítottak és a könyv eladott példányainak száma mára meghaladta az egymilliót. Kuhn „paradigmának” nevezi a tudós közösség által elfogadott szemléletmódot, módszertant, problémamegoldásokat. „Normál tudománynak” pedig azt, amikor már nincs vita a paradigmáról, a megoldás már létezik, csak rá kell lelni, megvannak a létező és felhasználható elemek, de még nincsenek a helyükön. Mint amikor egy puzzle kirakós képe még nem rajzolódik ki, de már tudjuk, milyen lesz végső állapotban, adott a forma és a kirajzolódó kép, és csak a rendelkezésre álló részeket lehet felhasználni az elvárt végeredmény elkészítéséhez. Ezt a folyamatot nevezi Kuhn „rejtvényfejtésnek”. Amikor olyan rejtvényekkel találkozunk a tudósközösség, amelyeket képtelen megoldani, bár sokáig „fejtegették”, végül el kell ismerniük az „anomália” létét. Ebben az esetben az a döntő, hogy a rendelkezésre álló megoldásmód (paradigma) már nem képes magyarázatot adni.

„A normál tudomány újra meg újra utat téveszt így vagy másképp. Amikor ez bekövetkezik – azaz amikor a szakmabeliek már nem hagyhatják figyelmen kívül a tudományos gyakorlat meglevő hagyományát bomlasztó anomáliákat –, akkor rendkívüli kutatások kezdődnek, amelyek végül új kötelezettségek vállalására, a tudományos kutatás új alapjának kidolgozására készítetik a

szakmabelieket. A szakmai elkötelezettségek ilyen változásai rendkívüli események: ezeket nevezzük ebben a munkában tudományos forradalmaknak. A tudományos forradalmak a normál tudomány hagyományhú működésének hagyománytörő kiegészítései” – írja Thomas Kuhn (2000: 20). „A felfedezés valamilyen anomália tudatosulásával, azaz annak fölismerésével kezdődik, hogy a természet valahogy nem felel meg a paradigma keltette várakozásoknak, amelyek a normál tudományt vezérlik” (Kuhn, 2000: 64). A tudományos forradalmaknak kiemelt szerepet tulajdonít Kuhn a tudomány fejlődése szempontjából. A tudományos forradalmak során az addig működő és elfogadott paradigma válságba kerül, és egy vele összeegyeztethetetlen, új paradigma átveszi a szerepét. A tudományos forradalom előfeltétele tehát a működési zavar, ami válsághoz vezet.

Érdekes lehet annak vizsgálata, ahogy a forradalmak végbemennek. Itt a speciális részt vevő csoportok elemzésére kerülne sor, valamint meggyőző érvek és módszereik tanulmányozására. Mi történik akkor, amikor az új paradigmajelölt elődje helyébe lép? Max Planck erre a kérdésre *Tudományos önéletrajzában* felvázol egy választ: „Valamely új tudományos igazság nem úgy szokott győzelemre jutni, hogy az ellenfelek meggyőzetenek, és kijelentik, hogy megtértek, hanem inkább úgy, hogy az ellenfelek lassanként kihalnak, és a felnövekvő nemzedék már eleve hozzászokik az igazsághoz” (Planck, 1982: 55).

Kuhn szerint nincsenek szabályai annak, hogyan találjunk radikálisan új megoldást az anomáliákra. Ezt több példával is szemlélteti, amikor új tudományos felfedezésekről értekezik. Például Röntgen felfedezése azzal kezdődött, hogy a katódsugarakkal végzett normál kísérletsorozatát félbe kellett szakitania, mert észrevette, hogy ha kisülés történt, árnyékolt készülékétől bizonyos távolságban mindig fölillant egy bárium-ciano-platinát ernyő. Ez a felismerés, vagyis az ernyő felvillanása akkor, amikor nem kellett volna, olyan jelenség volt, amit anomáliaként értelmezett, a paradigma alapján erre nem kerülhetett volna sor. Több tudományos felfedezés ugyanígy kezdődött hasonló módon, azáltal, hogy észrevettek egy hibát. Ez az észlelés, még csak a felfedezés előjátéka – Kuhn szerint. A paradigma válságba kerül. „Mindaddig, amíg a paradigma szolgáltatja eszközök képesnek bizonyulnak a paradigmából következő feladatok megoldására, a tudomány akkor halad a leggyorsabban, és akkor hatol a legmélyebbre, ha magabiztosan használják ezeket az eszközöket. Az ok is nyilvánvaló. Ugyanúgy, mint az iparban, az eszközkészlet felújítása a tudományban is rendkívül költséges, ezért csak szükség esetén szabad ehhez folyamodni. A válságok azért fontosak, mert jelzik, hogy itt az ideje az eszközkészlet felújításának” (Kuhn 2000: 85).

Kezdetben egyetlen vagy néhány embert érint az anomália, és elsősorban a válságot kiváltó problémákra összpontosítanak. Kuhn szerint ez a néhány fő olyan fiatalokból vagy annyira kezdő tudósokból áll, hogy a kortársaik többségénél kevésbé köti őket a régi paradigmából következő szabályrendszer.

A tudomány válságba jut, mert egy fontos rejtvény makacsul ellenáll a megoldásra tett kísérleteknek – írja Kuhn. A problémaérzékelés még nem elegendő, szükséges új paradigmajelöltek megjelenése. Ekkor már nem bizonyításról van szó, hiszen az új paradigma egészen különbözik az eddig elfogadottól; már csak meggyőzésről beszélhetünk, az új megközelítésmód előnyeinek felismertetéséről. Innentől kezdi felismerni az anomáliát a szélesebb tudós közösség, egyre többen növekvő érdeklődéssel fordulnak felé.

Az egymást felváltó paradigmák összemérhetetlenek (inkommenzurabilitás) perceptuálisan, metodológiailag, és fogalmilag is. Laki János (2006: 20) felhívja a figyelmet arra, hogy így értelmezhetetlenné válik a tudomány folyamatos fejlődése, Kuhn tehát nem azonosul a XIX. századi pozitivizmusban hivatalos ideológiává erősödött közkeletű nézettel, miszerint az előrehaladást az jellemzi, hogy a már meglévő tudásra újabb és újabb ismereteket épít. Ugyanakkor Kuhn fontos szerepet tulajdonított a hagyománynak és az autoritásnak. Kuhn úgy fogalmaz, hogy „[a]z átmenet egy válságba került paradigmáról az újra, amelyből azután új tudományos tradíció alakulhat ki, egyáltalán nem egyszerű összegző folyamat, nem érhető el a régi paradigma módosításával vagy kiterjesztésével. A tudományterületet új alaptételekre építik, és eközben megváltozik a tudományterület néhány legegységesebb elméleti általánosítása, valamint sok paradigmatisztikus módszer és alkalmazás is” (Kuhn, 2000: 93). Az egyik paradigmáról a másik paradigmára való áttérés gyökeres gyakorlati fordulat, melyet nem lehet kikényszeríteni – véli Kuhn.

A tudományos alrendszerre jellemző innováció bemutatásával céloz szemléletem alátámasztása, amihez segítséget nyújt Kuhn, amikor párhuzamba állítja a politikai és tudományos fejlődés eredetét. Mindkettőnél a kiindulópont a zavar. „A politikai forradalmak olyan módszerekkel igyekeznek megváltoztatni a politikai intézményeket, melyek érvényesítését ugyanezen intézmények akadályozzák. Így tehát csak akkor vezethetnek sikerre, ha a társadalom részlegesen lemond egy sor intézményről, hogy újakat fogadjon el helyettük, és az átmeneti időszakban a társadalom életét egyáltalán nem is vezérlik intézmények. Eleinte csak a válság maga csökkenti a politikai intézmények szerepét, ugyanúgy, ahogy, mint láttuk, eleinte csak a válság csökkenti a paradigmák szerepét. Egyre többen egyre inkább elidegenednek a politikai életől, és egyre rendhagyóbban viselkednek a politikai életben. Ekkor, a válság elmélyülésével a dolgok addigi rendjéből kiszakadt emberek közül sokan csatlakoznak valamely javaslatához, melynek célja, hogy a társadalmat új intézményrendszer létrehozásával megújítsa. Ezen a ponton a társadalom egymással versengő táborokra vagy pártokra oszlik, az egyik igyekszik megvédeni az intézmények régi rendszerét, a többi új intézményrendszert akar szervezni. Ha pedig a társadalom ily módon polarizálódott, nincs megoldás” (Kuhn, 2000: 101). Kuhn hozzáteszi, hogy a forradalmak a politikán, illetve intézményen kívüli eseményként játszottak lényeges szerepet az intézmények fejlődésében.

Kuhn különbségeket is megfogalmaz a két alrendszerben lezajló „paradigmaváltásra”, mikor megállapítja, hogy a tudományos forradalmak során az új elméleteknek nem kell szükségszerűen összeütközésbe kerülniük valamely korábbi elmélettel; hiszen megtörténhet, hogy egy új elmélet kizárólag korábban nem ismert jelenségre vonatkozik. Továbbá a tudományban akkor kerül sor a paradigmaváltásra, mikor bebizonyosodik, hogy a rivális szemléletmód sikeresebb; a politikában azonban lehetséges a régi szemléletmód valamilyen érdek alapján való további fenntartása.

Kuhn felhívja a figyelmet a politikai forradalmak gyakran kiszámíthatatlan, a társadalmat károsító jellegére is. A tudomány alrendszerében léteznek és aktívan működnek olyan mechanizmusok, amelyek az alternatívák kidolgozásának és érvényesülésének lehetőségét megteremtik, melynek fontos eleme a nyilvános, diskusszivitáson keresztül, vitatkozva, kritizálva megvalósuló innováció.

A politikai alrendszer esetében ezeket a mechanizmusokat meg kell teremteni és ápolni kell őket!

TÁRSADALMI – POLITIKAI ALRENDSZER INNOVÁCIÓJA

A politikai alrendszer működése funkciójából adódóan kihat az egész társadalomra, a politikai alrendszer a társadalom konkrét folyamatait döntései révén nagy mértékben befolyásolja. Önfeljesztő mechanizmusai nagy valószínűséggel a többi alrendszerre is hatással vannak, vagyis a társadalmat is fejleszti, miközben önmaga törekszik a megújulásra.

Karl R. Popper vezette be a „nyitott társadalom” fogalmát. Popper nyitott társadalmá főként az újdonság iránti nyitottságra vonatkozik, ami elősegíti az újabb és újabb megoldások megszületését és kihordását. Ezen folyamat során a konfliktusok is szerepet játszanak, vagyis a nyitott társadalomban a konfliktusok felszínre és megvitatásra kerülnek, és a konfliktuskezelésből születnek meg a társadalmi újítások.

Popper *A nyitott társadalom és ellenségei* című művében (Balassi Kiadó, 2001) bemutatja, hogy kora civilizációja még nem gyógyult ki teljesen születésének megrázkódtatásából, „a mágikus hatalmaknak alávetett törzsi vagy »zárt társadalmakból« egy olyan »nyitott társadalomba« történő átmenetből, amely felszabadítja az ember kritikai képességeit” (Popper, 2001: 13). A nyitott társadalomban az egyének személyes döntésekkel szembesülnek, míg a zárt társadalom inkább egy organizmushoz hasonlítható, nyájra vagy törzsre emlékeztet, ahol a tagokat szemibiológiai (rokoni, együttélési) kötelékek tartanak össze. „A zárt társadalom olyan konkrét egyének konkrét csoportosulásából áll, akiket nem pusztán elvont társadalmi kapcsolatok fűznek össze, mint a munkamegosztás vagy az árucseré, hanem olyan konkrét fizikai kapcsolatok, mint a tapintás, a szaglás és a látás” (Popper, 2001: 171). Egy nyitott társadalomban

a mobilitás adottság, és sokan törekednek is arra, hogy társadalmi értelemben fölemelkedjenek, és elfoglalják mások pozícióját. „Ez olyan fontos társadalmi jelenséghez vezethet, mint például az osztályharc. Egy organizmusban nem találkozhatunk az osztályharchoz hasonló jelenséggel. Az organizmus sejtjei és szövetei, amelyekről gyakran állítják, hogy megfelelnek az állam tagjainak, talán versengésben állhatnak az élelemért; a lábaknak viszont nincs olyan belső törekvése, hogy aggyá váljanak”(Popper, 2001: 171).

„[A] zárt társadalomból a nyitottba való átmenet úgy írható le, mint az egyik legmélyrehatóbb forradalmi átalakulás, amelyen az emberiség keresztülment” (Popper, 2001: 173) – vallja Popper, aki szerint Hérakleitosz volt az a filozófus, aki a változás gondolatát fölfedezte. Hérakleitosz társadalmi átalakulás korában élt, mikor a görög törzsi arisztokrácia hatalma gyengült, és egyre nagyobb tér nyílt a demokrácia friss erőinek. Hérakleitosz filozófiájának fontos eleme a társadalmi életben bekövetkező változások.

Hérakleitosz koráig a görög filozófusok a világot egy olyan építménynek (kozmosz) tételezték, amelyet anyagi természetű dolgok alkotnak. A filozófusok kutatása tehát arra irányult, hogy feltárják miből van a világ, milyen a fölépítése. A folyamatokról úgy vélték, hogy az épületen belül zajlanak, és ciklikus természetűek (az építmény fenntartását szolgálják). Hérakleitosz azonban a világot nem egy gigantikus épületnek vélte, hanem irdatlan méretű folyamatnak; az események, változások érdekelték. A változás túlhangsúlyozása a hérakleitoszi filozófiában a kérlelhetetlen és megváltoztathatatlan végzet törvényébe vetett hittel egészült ki – hívja fel a figyelmet Karl R. Popper.

Platón is egy történelmi fejlődéstörvény megalkotásával összegezte társadalmi tapasztalatát: minden társadalmi változás romlás, hanyatlás vagy elkorcsosulás. Platón társadalmi változásról szóló elméletének metafizikai keretét a változatlan formák vagy ideák, lényegek világa adja. Az ideák változatlan, elpusztíthatatlan, tökéletes, igaz és jó dolgok, amelyeknek reflexiója a térben és időben változó dolgok világa. Ha valami forrása a tökéletes, akkor a változás csak eltávolodás lehet a rossz, a romlás irányába. Azonban Platón hitt abban is, hogy a történelmi végzet törvényét, a hanyatlás törvényét megtörheti az ember értelmére támaszkodó erkölcsi akarat, és vannak olyan kivételesen jó lelkek, akik szembeszállhatnak a változással és romlással.

Platóntól eltérően Hegel szerint az örökké változó világ az általános fejlődés irányába mutat. Számára az ideák vagy lényegek az örökké változó dolgokban léteznek. Popper szerint „Hegel örökös változásban lévő világa az »önmagából kilépő« vagy »teremtő evolúció« állapotában van, e fejlődés minden egyes szakasza magában foglalja a korábbiakat, amelyekből keletkeztek; és minden egyes szakasz túllép minden megelőző fázison, egyre közelebb kerülve a tökéletességhez, [...] azonban, ez a fejlődés nem egyszerű és egyenes vonalú, hanem »dialektikus«”(Popper, 2001: 230),

A marxizmus lényegét összefoglalva Popper úgy véli, hogy „arra irányul,

hogy megjövendőlje a gazdaság és a politikai hatalom fejlődésének jövőbeli folyamatát, különös tekintettel a bekövetkező forradalmakra” (Popper, 2001: 270), éppen ezért tartja Marxot hamis prófétának, hiszen a történelem bebizonyította, hogy próféciai nem helytállóak. A tudomány csak akkor lenne képes előre jelezni a jövőt, ha a jövő eleve, előre elrendelt lenne.

A megújulási képesség észlelése azonban döntő mozzanat! Mint a tudomány területén a politikai alrendszerben is az innováció valami „nem rendjén működő jelenség” észlelésével kezdődik. Hogy az innováció kibontakozása elősegíthető legyen, első – és egyben elengedhetetlen – lépés ennek felismerése!

INNOVÁCIÓS STRATÉGIA AZ EURÓPAI UNIÓ SZÁMÁRA

Az Európai Unió stratégiai dokumentumaiban kulcsfogalomként jelenik meg az innováció, amin elsősorban a kutatási eredmények gazdaságba való sikeres átvezetését értik, és egyre gyakrabban tovább szélesítik a fogalom jelentését, amely szervezési és társadalmi aspektusokkal bővül.

Az Európai Unió tagállamok államfői Hampton Court-i informális ülésén 2005. október 27-én megállapodtak kutatásfejlesztéssel és innovációval foglalkozó független szakértőkből álló csoport felállításáról, amelyet Esko Aho, Finnország korábbi miniszterelnöke vezetett, és feladata egy európai innovációs stratégia elemeinek kidolgozása volt. Az Aho-jelentés felvázolta az innovatív Európa átfogó stratégiáját, melyben legfontosabb intézkedésként egy kutatási és innovációs paktum létrehozását javasolta, mely a politikai, az üzleti és a társadalmi élet vezetői részéről egyidejű és összehangolt erőfeszítéseket követel az alábbi területeken: 1) innovációbarát üzleti környezet megteremtése; 2) tudomány és ipar kapcsolata; 3) humán erőforrás nagyobb mobilitása. A Bizottság meggyőződése, hogy ennél még többre van szükség: a társadalom innovációra való nyitottsága elengedhetetlen az eredményességhez és a valódi tudásalapú társadalom működéséhez.

2006. szeptember 13-án az Európai Bizottság közreadta az Aho-jelentés alapján elkészített *Az ismeretek átültetése a gyakorlatba: széles körű innovációs stratégia az Európai Unió számára* című dokumentumot (COM[2006] 502), amelynek kezdőmondata: „A jövőnk az innovációtól függ”. A dokumentum elsősorban gazdasági értelemben részletezi az innováció jelentőségét, de utal arra, hogy az innováció legtágabb értelmében kell, hogy kiteljesedjen. Ez a „lehető legtágabb értelem” pedig felöleli a kutatásfejlesztést (találmányok), kreatív egyéniségeket, kulturális sokszínűséget, innovatív termékeket és szolgáltatásokat az egységes piacon, valamint a hagyományosan erős és felelős közszférát! A stratégia leszögezi, hogy ezeket az adottságokat kell kihasználni, hiszen az Európai Unió rendkívüli innovációs potenciál hordozója.

A Bizottság hangsúlyozza, hogy az innováció fogalma nem csupán techno-

lógiai értelemben használatos, hanem szervezeti és szolgáltatási innováció is létezik, ebben az összefüggésben pedig nem csupán a verseny lehet az ösztönző erő, hanem politikai intézkedések és az innovációt támogató mechanizmusok is jelentős szerephez jutnak.

A Bizottság felhívja a figyelmet arra is, hogy az Európai Unió innovációs potenciálját ez idáig jelentősen alábecsülték. Az innováció – mint fontos társadalmi érték – területén szükséges az állami szektor hatóságainak minden szinten gyorsan cselekedniük, az akadályokat leküzdeniük, hogy egy valóban innovatív európai tér jöhessen létre. Tennivalók az alábbi területeken a legsürgetőbbek: 1) oktatás és kutatás; 2) belső piac; 3) jobb szabályozási környezet; 4) érdekeltek együttműködésének ösztönzése; 5) kutatás és innováció pénzügyi támogatása; 6) állami szerepvállalás.

A Bizottság példamutató szerepet szán a kormányoknak. Az állami szférának élen kell járnia az új módszerek alkalmazásában, valamint az új technológiák és eljárások kiaknázásában, felhasználásukkal a közigazgatás területén. Ezeket az újításokat az állampolgárok igényeinek való jobb megfelelés és a közszolgáltatások magasabb színvonalú működésének elérése érdekében kell bevezetni!

A jelentés azt is leszögezi, hogy az innováció ösztönzésének legfontosabb színtere gyakran a regionális szint. Az Európai Unió 2007–2013 közötti kohéziós politikáját a regionális innováció érdekében módosították, és a tagállamok által kitűzött támogatási célok lehető legnagyobb részének a tudásba és az innovációba történő befektetésre kell irányulniuk!

A KOHÉZIÓS POLITIKA STRATÉGIAI DOKUMENTUMAI

A szakirodalom kohéziós, regionális vagy strukturális politikának nevezi azt az Európai Unió szakpolitikát, amely célja a régiók közötti különbségek csökkentése, a közösség társadalmi és gazdasági kohéziójának előmozdítása, amit a Kohéziós Alap és a strukturális alapok pénzügyi támogatással segítenek. A „kohézió” mint cél hangsúlyozása jelenik meg, a „régió” a területi beavatkozás szintjére hívja fel a figyelmet, a „struktúra” pedig a finanszírozási feltételeket helyezi központba.

Az Európai Közösség alapokmányai, szerződésai rendelkeznek a szakpolitika lényegéről és tartalmazzák a gazdasági és társadalmi kohézió erősítésének és a régiók közötti különbségek csökkentésének célját, emellett megnevezik a célok eléréséhez szükséges forrásrendszert, finanszírozási alapokat. „Átfogó harmonikus fejlődésének előmozdítása érdekében a Közösség úgy alakítja és folytatja tevékenységét, hogy az a gazdasági és társadalmi kohézió erősítését eredményezze. A Közösség különösen a különböző régiók fejlettségi szintje közötti egyenlőtlenségek és a legkedvezőtlenebb helyzetű régiók vagy szigetek

– a vidéki térségeket is beleértve – lemaradásának csökkentésére törekszik.” (Szerződés 158. cikk.)

Az Európai Unió strukturális politikájával a fejlődésben elmaradott területek támogatását kívánja elérni, és fejlesztési programokat támogatni, amelyhez területi léptéket javasol, ami régiónkénti megközelítést jelent.

A 2000–2006 közötti időszakban a strukturális alapokra vonatkozó általános rendelkezéseket az Európai Tanács által elfogadott 1260/1999/EK rendelet tartalmazta. A rendelet kilenc támogatandó célkitűzést jelöl meg, amelyek közül elsődleges célkitűzés a fejlődésben elmaradt régiók fejlesztésének és strukturális alkalmazkodásának elősegítése.

A 2007 és 2013 közötti kohéziós politika és eszközei már némi hangsúlyeltolódást hozott, központi üzenete: fokozottabb ütemű növekedést és még több munkahelyet az Európai Unió valamennyi régiójában és városában.² A fenti célhoz társult a 2007–2013 közötti időszak pénzügyi perspektíva struktúrájának megváltoztatása. A korábbiakhoz képest a szakmai/szakágazati kifizetési tételek megnevezését felváltotta a prioritások kijelölése, ahol a fenntartható növekedés (versenyképesség és kohézió) prioritása foglalja magában a Strukturális Politikák finanszírozási összegeit.

A strukturális alapokból való részesedés feltétele a tagállamok részéről egy olyan dokumentum elkészítése, ami tartalmazza az alapok kezelésének stratégiáját és a tagállamok prioritási rendszerét. A végrehajtásra egy vagy több Operatív Program keretében kerül sor. A dokumentumot a Bizottságnak kell jóváhagynia, amit 2007-ig közösségi támogatási keretternak (KTK) neveztek. 2007-től *Nemzeti Stratégiai Referenciakeret* (NSRF – National Strategic Reference Framework) váltja fel a KTK-t, ami egy egyszerűsített programozási dokumentum, a támogatás mértékétől függetlenül valamennyi tagállamnak el kellett készíteni 2006 decemberéig. Az NSRF tartalmazza az alapok felhasználására vonatkozó nemzeti szándékokat, a tagállam helyzetelemzését (SWOT-analízis), az elemzés alapján választott tematikus és területi prioritásokat magában foglaló stratégiát, az Operatív Programok listáját, az indikatív éves allokációkat alaponkénti és programonkénti bontásba stb. Az NSRF elkészítésénél a Lisszaboni Stratégia céljaira és a közösségi stratégiai iránymutatásokra (CSG – Community Strategic Guidelines) kell figyelemmel lenni!

Az Európai Tanács 2006. október 6-án fogadta el a kohéziót, a növekedést és a munkahelyteremtést célzó *közösségi stratégiai iránymutatásokat* (CSG – Tanács határozata 2006/702/EK). Az új iránymutatások meghatározzák a kohéziós politikával foglalkozó jövőbeni programok prioritásait, így segítségükkel a tagállamok könnyebben tudják erőfeszítéseiket a növekedés és a foglalkoztatás kulcsfontosságú területeire összpontosítani.

A stratégiai iránymutatások jelzik a tagállamok és régiók számára, melyek a Közösség által legfontosabbnak ítélt célkitűzések a kohéziós politikai

programok vonatkozásában. A gazdasági növekedés érdekében a következő értékeket nevezik meg:

- lisszaboni célok;
- fenntartható fejlődés;
- férfiak és nők közötti esélyegyenlőség;
- nemi, faji, etnikai, vallási, fogyatékosági, kor, szexuális irányultságon való megkülönböztetés elleni fellépés.

CSG négy fő iránymutatása:

1) Európát és régióit a beruházások és a munka szempontjából vonzóbbá kell tenni (közlekedés, környezet, energia)!

2) A növekedést szolgáló tudás és innováció fejlesztése (kutatásfejlesztés, innováció, vállalkozóiség, információs társadalom, pénzeszközökhöz való hozzáférés)!

3) Több és jobb munkahely (szociális védelmi rendszerek korszerűsítése, alkalmazkodóképes és egészséges munkaerő, jobb oktatás és szakképzés, igazgatási kapacitás)!

4) Kohéziós politika területi dimenziójának figyelembe vétele: a kohéziós politika egyik meghatározó jellemzője – az ágazati politikákkal szemben – az a képessége, hogy alkalmazkodni képes a különleges igényekhez, mint például az egyedi földrajzi kihívások: nagyvárosok, vidéki térségek, határokon átnyúló együttműködés.

A CSG-ben megfogalmazott javaslatok a Bizottság szándéka szerint a stratégiai dimenziót erősítenék a Közösség prioritásainak bevonásával a nemzeti és a regionális fejlesztési programokba. A Bizottság a kohéziós politika számára helyi szinten kíván minél szélesebb körű elkötelezettséget elérni, valamint a partnerség növelését, és a felelőségi körök átláthatóbb, decentralizáltabb rendszerét (főként a pénzügyi irányítás és a pénzügyi ellenőrzés területén).

Az európai integráció kilencvenes évek végére jelentős eredményeket ért el, az egységes belső piac kiépülése sikeresen haladt előre, létrejött az Európai Unió és az eurózóna, valamint a bővítési tárgyalások is elkezdődtek. Európa mégis lemaradásban volt (van) a világ más részeihez képest, főként a két nagy versenytárs az Amerikai Egyesült Államok és Japán mutatott fel magasabb és tartósabb gazdasági növekedést, magas fokú kutatásfejlesztő tevékenységet és alacsonyabb szintű munkanélküliséget. Kína feldolgozóipara nagymértékű térhódításba kezdett, India a szolgáltatások terén prosperál. Európára az előregedő társadalom problémái nehezednek, amelyeket a termelékenység javításával és a foglalkoztatottság arányának növekedésével lehetne enyhíteni. Ebben a környezetben 2000 tavaszán a portugál elnökség alatt fogadták el az Európai Unió állam- és kormányfői a Lisszaboni Stratégiát, amelynek célja, hogy 2010-re Európa a világ legversenyképesebb tudásalapú gazdaságává váljon. A központi célkitűzést kiegészítik a foglalkoztatás, a gazdasági reformok és

a szociális kohézió megerősítését célzó koncepciók (2001 Stockholm), majd a környezetvédelem elvei (2001 Göteborg).

Az általánosan megfogalmazott stratégia számtalan célkitűzést és alcélokat, különféle mutatókat nevezett meg, amelyekhez nem tartozott pontos menetrend és eszközrendszer. 2004-ben a lisszaboni folyamat félidei felülvizsgálatakor bebizonyosodott, hogy a kitűzött végcél elérése az eredeti elképzelés ellenére tovább távolodott. A problémák feltárását és megoldásukra javaslatokat a 2003-ban elkészült Sapir- és a Kok-jelentések tartalmaztak.

A félidei felülvizsgálat a növekedést elősegítő tudásra és innovációra (growth) koncentrált, a több és jobb minőségű munkahelyek megteremtése (jobs) mellett, hogy Európa vonzóbbá váljon a befektetések és a munkavállalás számára (growth and jobs). A felülvizsgálat kiterjedt az irányítási struktúra átvilágítására is, az új rendszerben már világosan elkülönülnek egymástól a közösségi és nemzeti szintek hatás-, feladat- és felelősségi körei.

A reformok és a célkitűzések fontos eleme, hogy elvezessenek a piacok és a szférák közötti pozitív kölcsönhatások erősítéséhez. A Lisszaboni Stratégia politikái és reformjai arra irányulnak, hogy Európa szabályozási és gazdasági kereteit az innovációra nyitottabbá tegyék.

A STRATÉGIAI DOKUMENTUMOK SZINERGIÁJA

A fent bemutatott dokumentumok egymás hatását erősítve kívánják elérni, hogy az Európai Unió a világ leginnovatívabb gazdaságává és társadalmává váljon.

A CSG átfogó célja a kohéziós politika stratégiai dimenziójának erősítése, hogy a Közösség prioritásai jobban beépüljenek a nemzeti és a regionális fejlesztési programokba; valamint a kohéziós politika nagyobb szerepvállalásának biztosítása, annak fényében, hogy a Bizottság, a tagállamok és a régiók közötti partnerség és párbeszéd fokozódjon, és a felelősségi körök világosabb lehatárolása megvalósuljon. A CSG céljait szem előtt tartó NSRF-k pedig néhány elemre koncentrálnak:

- fejlődési egyenlőtlenség, gyengeségek és potenciálok;
- átfogó, nemzeti stratégia, ami mind a konvergencia, mind a regionális versenyképesség és foglalkoztatás célkitűzéseire használható;
- tematikus és területi prioritások.

A CSG-ben a leghangsúlyosabb cél az innováció, a tudás és vállalkozó kedv növelése. Európát és régióit a beruházások és a munka szempontjából vonzóbbá kell tenni, a növekedést szolgáló tudást és innovációt fejleszteni szükséges, több és jobb munkahelyet kell létesítenünk! A Lisszaboni Stratégia mindezzel harmonizál, hiszen célul tűzte ki, hogy Európa 2010-ig a világ leg-

versenyképesebb tudásalapú gazdaságává váljon; a félidei felülvizsgálat során konkretizált két fő cél a növekedés és foglalkoztatottság.

Közös tehát a stratégiákban a növekedés szorgalmazása, igaz hangsúlybeli különbséggel; hiszen a Lisszaboni Stratégia teljes gazdasági növekedést céloz, míg a strukturális alapok dokumentumai a régiók közötti különbségek csökkentését tekintik fő prioritásnak.

Közös továbbá a humánerőforrás-fejlesztés, a kutatásfejlesztés és az innováció középpontba állítása.

Innováción a CSG új termékek fejlesztését érti az új vidéki szektor kibontakoztatásával; másrészt folyamatinnovációt, ami fejleszti a hatékonyabb technológiák használatát; és szervezeti innovációt, ami elősegít egy eredményesebben működő berendezkedést, együttműködő hálózatokat, az alkalmazkodóképesség növekedését, belső- és külső kapcsolatok optimalizálását. A CSG a növekedést szolgáló tudás és innováció fejlesztésére három területen jelöl meg tennivalókat:

- 1) kutatásfejlesztésbe történő beruházás növelése és célirányosabbá tétele;
- 2) az innováció elősegítése és a vállalkozói szellem ösztönzése;
- 3) mindenki számára megvalósuló információs társadalom ösztönzése.

Az információs társadalom és az információs és kommunikációs technológiák használata a lisszaboni menetrendben is párhuzamba kerülnek az innováció fokozásával. A lisszaboni kulcsterületek közül egyik az „Innovációk előmozdítása” (Boosting innovation), ami alatt a kutatásfejlesztésben megalapozott újítások üzleti lehetőségeinek kihasználását értjük. A kulcsterülettel kapcsolatban közösségi szinten megfogalmazott feladatok: a kutatásfejlesztés tevékenységének, a kockázati tőkebefektetések lehetőségeinek fokozása és a szabadalmaztatás egyszerűbb és olcsóbb lehetőségeinek megteremtése. Fontos közösségi lépés továbbá a regionális szereplők segítésére létrehozott innovációs központok kialakítása, amelyek a források széles skáláját gyűjtik össze; valamint az ökoinnovációk elősegítése. Tagállami szinten a nemzeti szabadalmi eljárások egyszerűbbé és olcsóbbá tétele mellett a tagállami legjobb gyakorlatok cseréje járulhat hozzá leginkább a kulcsterület céljainak megvalósításához.

1. táblázat. A Lisszaboni Stratégia és a kohéziós politika összevetése

	LISSZABONI STRATÉGIA	KOHÉZIÓS POLITIKA
Fő célok	növekedés és foglalkoztatottság	kohézió
Átfogó célok	dinamikus, versenyképes és tudásalapú gazdaság	gazdaságilag és társadalmilag összetartozó közösség
Célok területi dimenziója	nem jelentős	nagyon jelentős
Célok jellegzetességei	széleskörű és működési	működési
Működési célok kialakítása	centralizált	decentralizált
Kormányzati eszközök	gyengék	erősek
Fizikai infrastruktúra jelentősége	alacsony	magas
Jogszabályi megalapozás	nincs szerződéses alapja	EK szerződés az alapja

Danish Technological Institute elemzése alapján

A Lisszaboni Stratégia és a kohéziós politika céljainak területi dimenziói különbséget mutatnak; az utóbbiban igen jelentős a területiség elve, míg a lisszaboni stratégiában ez a dimenzió alig-alig jelenik meg.

A célok iránya is különbözik, míg a lisszaboniak a szabályozást célozzák, széleskörűek, centralizáltak és mindezek mellett jelennek meg a működési irányvonalak; addig a kohéziós politika dokumentumai főként működési jellegű szabályozásra irányulnak, és decentralizált jellegűek.

A növekedés és foglalkoztatás fő céljának eléréséhez nem a kormányzati eszközök a legalkalmasabbak, a gazdasági és társadalmi kohéziót viszont jelentősebb mértékben képesek a kormányzati eszközök előmozdítani; valamint a döntéshozó szervek felelőssége is az utóbbi területeken fokozottabb. A fő célok szerint az infrastruktúra (legszélesebb értelemben) a Lisszaboni Stratégiában nem bír nagy jelentőséggel, míg a kohéziós politikában fontos tényező.

A Lisszaboni Stratégia érvényesülése, és a nemzeti valamint regionális stratégiákba építése igen előrehaladt, annak ellenére, hogy a stratégia nem bír olyan erős szabályozási alapokkal és funkciókkal, mint a strukturális alapok dokumentumai. A Lisszaboni Stratégiának nincs szerződéses alapja, viszont a strukturális alapokat és működésüket szerződésben rögzítették.

A fő különbség a célokban ragadható meg leginkább, a Lisszaboni Stratégia növekedés és foglalkoztatottság iránti elkötelezettségével a dinamikus, versenyképes és tudásalapú gazdaság megteremtését; míg a kohéziós politika a kohéziót, vagyis a gazdaságilag és társadalmilag összetartozó közösséget kívánja elérni.

A fő célok, a növekedést elősegítő tudás és innováció, valamint több és jobb minőségű munkahely (Lisszaboni Stratégia); és a társadalmi és gazdasági ko-

hézió megteremtése, a regionális különbségek csökkentése (kohéziós politika, CSG, strukturális alapok dokumentumai) a Lisszaboni Stratégia és a kohéziós politika között mint az eredményesség és a méltányosság, vagy a versenyképesség és a felzárkóztatás közötti egyensúly kérdését is felvetik.

Lisszaboni Stratégia egy egységesített program az Európai Unió valamennyi országa számára, a strukturális alapok erőteljesebben kormányzati kezelés alatt állnak, még ha a keretek adottak is. Fontos különbség, hogy a strukturális alapok nyitottak a fejlesztés egyéb formáira, például a kulturális örökség fejlesztésére, speciális helyi típusú termelésre, amelyeket a Lisszaboni Program nem tartalmaz.

Az innovációt a 2000-es Lisszaboni Stratégia helyezte középpontba, a 2005-ös felülvizsgálatában az innovációt nevezik meg, mint a növekedés és a munkahelyteremtés hajtóerejét. A Lisszaboni Stratégia hangsúlyozza, hogy minden lehetséges nemzeti és közösségi eszközt fel kell használni a célok eléréséhez, így a Kohéziós politikát is.

A 2000–2006-os időszak értékelésekor a Bizottság ráirányította a figyelmet néhány gyengeségre:

- az innováció: fogalma gyakran leszűkült a kutatás és technológiai fejlesztés területére;
- regionális innovációs stratégiák szükségessége: ezek a stratégiák az innovációpolitika pillérei, feladatuk a regionális erősségek és a fő potenciálok feltérképezése;
- kormányzás és a partnerség: az innovációs politikák gyakran szenvednek a kompetens személyzet hiányában, és a célok és indikátorok hiányosságában;
- kockázatvállalás: a régiók nem vállalnak eléggé proaktív szerepet a magas minőségű működés elérése érdekében, új módszerek kipróbálásával, sajátos adottságok kihasználásával.

Az Európai Bizottság Regionális Főigazgatósága 2006 októberében elkészített egy elemzést arról, hogy a kohéziós politika milyen módon képes erősíteni az innovációt. A tanulmány összegzi az Európai Unió regionális innovációrendszereinek feladatait:

- 1) szükséges feltérképezni az elérhető infrastruktúrák, a tudás és a tudományos regionális forrásokat;
- 2) szükséges növelni a finanszírozást, a tudáscserét és egyéb eszközök (fejlesztőügynökségek, kereskedelmi kamarák, kockázati tőkealapok stb.) fejlesztését;
- 3) szükséges előmozdítani a kompetenciák és együttműködések hatékony transzferét a különböző fejlettségű régiók között.

Az innováció támogatásával kapcsolatban a kohéziós politika két fő módot jelölt meg:

I. társfinanszírozza a beruházásokat az Európai Regionális Fejlesztési Alapon és az Európai Szociális Alapon, valamint a Kohéziós Alapon keresztül;

II. fejleszti a regionális kormányzás bázisán megvalósuló stratégiai tervezés, partnerség, programozás, monitoring és rendszeres értékelés rendszerét.

A tagállamok 2007–2013-as időszakra vonatkozó nemzeti stratégiai referenciakereteinek – főként a „regionális versenyképesség és foglalkoztatás” célkitűzésnél – kulcsprioritása az innováció. Innováció alatt a tagállami dokumentumok nem csupán kutatásfejlesztést értenek, hanem kiterjesztik szélesebb területekre is, például a vállalkozásbarát innovációpolitika, az információs társadalom és az emberi tőke értelmére.

A tervezetek arra mutatnak rá, hogy az innováció növekvő szerepet fog játszani a 2007–2013-as időszakban.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

Az innováció olyan átfogó, komplex, összefüggő fejlődést eredményez, ami egy nagyobb terület több részegységében egyidejűleg fejt ki hatását. Aktív, vagyis nem csupán egy pillanatnyi, statikus állapot; hiszen magában foglalja a változás okait, lehetőség vagy kockázat felmerülését; a változással kiváltott kezdeményező módosulásokat és az új megvalósulását is (felismerés, megoldás, bevezetés) a visszacsatolások mellett. Az innováció nem csupán a fejlődési igényekre adott válasz, vagy egy elszigetelt elképzelés. Az innováció tudatos és célorientált, ezért fontos része a tervezés és a stratégiaalkotás. Az érdekek összeegyeztetése, kompromisszumkeresés, mind-mind konfliktusos természetű folyamat, melynek végpontja az elismerés megszerzése, elfogadása, ami az eredményes innováció feltétele. A megújulás képességét fokozni lehet különböző ösztönzőkkel, illetve az együttműködés elősegítésével, ugyanis az innováció folyamata egy sokismeretlenes és sok variációt magában foglaló folyamat. A fenti jellemzők erősítik meg az innováció jellemzőit: rugalmas, mozgékony, előrelátó stb.; vagyis dinamikája van.

Az Európai Unió vizsgálata során a fentiek értelmében nem az innováció, hanem az oda vezető út, a kibontakozás lehetőségei és azok a mechanizmusok kerültek elemzés alá, amelyek ezen az „úton” hatnak. Az innováció kibontakozási lehetőségeinek körülményeit kívántam feltárni, azt hogy milyen célokkal és hozzá rendelt keretfeltételekkel kívánja azt a környezetet megteremtteni az Európai Unió, ami az innovációt elősegítheti.

A szándék bizonyos: az Európai Unió az innovációt holisztikus, multidimenzionális és sokszintű területen kívánja összpontosítani; a feladat végrehajtásához fontos szerephez jut a stratégiai tervezés, amit tagállamai körében és valamennyi szinten szorgalmaz. Az Európai Unió innovációt ösztönző tevékenységére tehát igaz Drucker állítása, miszerint az innováció szervezett, tervezett és célszerű

munka. Kijelenthető továbbá, hogy az innováció jelentése az európai uniós szóhasználatban eltolódott a kezdeti gazdasági, versenyképességi jelentéstől a társadalomban zajló folyamatokra, társadalmi megújulást értve alatta.

Az Európai Unió folyamatosan törekszik az innováció kibontakozásához szükséges erőforrások mobilizálására, főként a partnerségen, a szolidaritáson, a kohézió, a disszkusszivitáson, a konfliktuskezelésen stb. keresztül; mindezzel szoros összefüggésben pedig a stratégiai dokumentumokból megállapítható, hogy a közszektor – ezen belül is főként a közigazgatás – fontos szerepet tölt be a társadalmi innovációban, lehet ösztönzője, vagy éppen akadályozója az innovatív folyamatoknak. Az Európai Unió egyre fokozottabban érzékeli, hogy a tagállamok közigazgatásai hasonló kihívásokkal szembesülnek, ezért változatos eszközökkel ösztönzi a tapasztalatok cseréjét, szakmai kapcsolatok kialakulását, együttműködések fokozását, a közigazgatás és a kohéziós politika eredményes, hatékony és gazdaságos működését.

JEGYZETEK

- ¹ Gáspár László (*Általános innovációelmélet*, Magyar Innovációs Szövetség, 1998.) szerint az innovációs politika lényege „a társadalmi érdeket szolgáló fejlesztési feladatok kijelölése és a kapcsolódó feltételek kiépítése az erőforrások mobilizálására” (92. oldal).
- ² Európai Bizottság Regionális Politika Főigazgatóság közleménye.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Dahrendorf, Ralph (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Kiadó.
- Drucker, Peter F. (1993): *Innováció és vállalkozás az elméletben és gyakorlatban*. Park Kiadó.
- European Commission, Directorate-General Regional Policy: *Innovation in the National Strategic Reference Frameworks*. 31 October 2006.
- Gáspár László (1998): *Általános innovációelmélet*. Magyar Innovációs Szövetség Kiadványa.
- Kuhn, Thomas (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó.
- Laki János (2006): *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata*. Gondolat Kiadó.
- Luhmann, Niklas (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat Kiadó.
- Planck, Max (1982): *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó.
- Popper, Karl R. (2001): *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó.
- Thematic Evaluation of the Structural Funds' Contributions to the Lisbon Strategy. Synthesis Report*. February 2005.

AZ ETIKUS FOGYASZTÁS MINT A KÖZÜGYEKBE VALÓ RÉSZVÉTEL*

Gulyás Emese

(PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány az utóbbi években Magyarországon is megjelenő etikus fogyasztás jelenségét vizsgálja. A gazdasági és politikai globalizáció egyik meghatározó következménye, hogy a kormányzatok egyre nagyobb szerepet szánnak a piacnak a társadalmi problémák megoldásában. A piacok új, politikai funkciójának kialakulása párhuzamba állítható az államok és a hagyományos részvételi formák politikai hatalmának gyengülésével. Az etikus fogyasztás, az értékorientált, befolyásolásra törekvő fogyasztói magatartás jellegzetes példa a piacok politikai funkciójának kiteljesedésére. A szerző amellett érvel, hogy az etikus fogyasztás értelmezhető a közügyekben való részvételi formaként; kapcsolat figyelhető meg az etikus fogyasztói attitűdök és a politikai részvételi hajlandóság között. Az etikus fogyasztók a többi állampolgárhoz képest nagyobb eséllyel csatlakoznak bojkottokhoz és társadalmi fórumokhoz, valamint nagyobb eséllyel tartják ezeket a módszereket megfelelő véleménynyilvánítási formáknak. Annak ellenére, hogy kétkednek hatékonyságukban, az etikus fogyasztók fontosnak tartják a demokratikus részvételi lehetőségeket, például a parlamenti választásokon való részvételt. Egyéni szinten az etikus fogyasztás nem helyettesíti a hagyományos politikai részvételt, hanem azt kiegészítő tevékenység. A tanulmány megállapításai egy reprezentatív mintás közvélemény-kutatás adatainak elemzésén alapulnak.

KULCSSZAVAK ■ etikus fogyasztás ■ politikai fogyasztás ■ új társadalmi mozgalmak ■ bojkott
■ pozitív bojkott (*buycott*) ■ politikai részvétel

Beck (2006) szerint a legnagyobb, világszintű környezeti és társadalmi problémák oka a piac jelenlegi formában való működése, ezért a megoldást is a piaci intézmények között kell keresni; a hagyományos politikai választás szerinte mára tét nélkülivé, súlytalanná vált, míg a vállalatok rá vannak utalva a fogyasztóikkal való együttműködésre, ezért a fogyasztói szavazatok hatalmi tényezővé válhatnak. A szerző a gazdasági és politikai globalizáció meghatározó következményének tartja azt, hogy a kormányzatok a társadalmi problémák megoldásában egyre nagyobb szerepet szánnak a piacnak. A globális éghajlatváltozás problémájából mutat kiutat az üvegházhatású gázok kibocsátási jogának kereskedelme, a fenntartható fejlődés elérésének eszközei a fogyasztói

* A tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolán folytatott tanulmányaim keretében készült. Köszönöm témavezetőmnek, Wessely Annának, a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségét, valamint Boda Zsoltnak a kézirat korábbi változataihoz fűzött kritikai észrevételeket.

tájékoztatót szolgáló öko címkék, és számos közpolitika sürgeti a vállalatok önkéntes társadalmi felelősségvállalását.

A politikai intézményrendszerek átalakulásával, az államok politikai hatalmának gyengülésével párhuzamosan nő a piaci intézmények politikai jelentősége, amit szemléletesen jelez többek közt az etikus fogyasztói mozgalmak megjelenése és terjedése.

Az 1990-es évektől fokozatosan nemzetközi mozgalommá szélesedő etikus fogyasztásnak több értelmezése is ismert,¹ amelyek a fogyasztói magatartás, illetve etika más-más vonatkozását hangsúlyozzák, de egyaránt etikus fogyasztásnak nevezik a környezettudatos fogyasztást, a szolidaritásra épülő fogyasztói mozgalmakat (méltányos kereskedelem), az állatvédő fogyasztók magatartását, jelezve e különböző értékorientált fogyasztói magatartások közös etikai dimenzióját.

Az etikus fogyasztást politikus fogyasztásként értelmező társadalomtudományos irányzat annak instrumentális jellegére, politikai nyomásgyakorló lehetőségeire helyezi a hangsúlyt, a fogyasztókat nemcsak piaci, hanem politikai cselekvőként is szerepeltetve. A politikus fogyasztás elemzőinek többsége a kínálati oldal intézményeit – a különböző minősítési rendszereket, termék-címkéket, szektorokon átívelő partnerségi projekteket – vizsgálja (Micheletti et al., 2004; Harrison et al., 2005), kevesebb szó esik az etikus fogyasztói és a politikai attitűdök összefüggéseiről.

Az etikus fogyasztói és a politikai attitűdök kapcsolatát vizsgálva választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy az etikus fogyasztás értelmezhető-e a közügyekben való részvételi formaként, a piac politikai jelentőségének átalakulása által felvetett kihívásokra adott állampolgári reakcióként.

AZ ETIKUS FOGYASZTÁS

Az etikus fogyasztás motívuma számos ügyszökhöz kapcsolódhat az állatjóléti kérdésektől a környezet védelmének át az emberi jogok fogyasztói döntésekkel való támogatásáig;² a fogyasztó tudatosan törekszik arra, hogy vásárlói döntéseivel kifejezze álláspontját ezen ügyekben s befolyásolja az ügy szempontjából fontos cselekvők, például a vállalatok vagy a kormányok magatartását.

A fogyasztás jellege, szándéka szerint lehet pro vagy proteszt, instrumentális, azaz befolyásolásra törekvő, vagy expresszív, azaz érték- vagy érzelemkifejező jellegű. Az etikus fogyasztás főbb cselekvési formái a nemfogyasztás (pl. autóhasználat mellőzése környezetvédelmi okokból), az értékelvű hétköznapi vásárlás (pl. méltányos kereskedelemről származó termékek vásárlása), a bojkott (egy vállalat vagy egy ország termékeinek nemvásárlása), a pozitív bojkott („buycott”, pl. vásárlás a gyár megmentéséért, hazai termékek vásárlása),

a termékek használatának bizonyos módjai (takarékoság, újrahasznosítás) és a használat utáni elhelyezés, ártalmatlanítás (szelektív hulladékgyűjtés).

ÚJ POLITIKA: AZ ETIKUS FOGYASZTÁS MINT A KÖZÜGYEKBE VALÓ RÉSZVÉTEL

Az etikus fogyasztást politikus fogyasztásként értelmezők szerint a piac nemcsak gazdasági funkciókat tölt be, hanem egyben politikai és morális cselekvési tér is. A piaci döntések tükrözik a materiális javak komplex társadalmi és normatív kontextusba helyezett értelmezését, ami a gyakran használt „forint szavazat” hasonlat szerint annyit tesz, hogy a fogyasztók vásárlói döntéseikkel ugyanúgy részt vesznek társadalmuk alakításában, mint ahogy szavazataikkal a politika alakításában (Dickinson és Carsky 2005, Dickinson és Hollander 1991, Micheletti 2003).

Az etikus-politikus fogyasztásban a fogyasztás *instrumentális* jellege a meghatározó: a termékek és termelők között választó fogyasztói döntésben szerepet játszik a fogyasztónak az a törekvése, hogy változásokat érjen el a nemkívánatosnak vélt vállalati vagy politikai gyakorlatban. Andersen és Tobiasen (2004) dániai empirikus kutatások alapján állítja, hogy tulajdonképpen ez a változtatási és befolyásolási szándék különbözteti meg a politikus fogyasztást a személyes igényeket kielégítő fogyasztástól, továbbá az a meggyőződés, hogy az egyéni fogyasztói cselekvések kollektív eredménnyel járhatnak. A változtatási törekvés leginkább a nyomásgyakorló csoportok által meghirdetett bojkottokban nyilvánul meg (Smith 1990), bár az említett dán szerzők ide sorolják a fogyasztással összekapcsolt szolidaritási mozgalmakat is, például a méltányos kereskedelmet (fair trade) is. Az etikus-politikus fogyasztás társadalmi szabályozó eszköz jellegét hangsúlyozó elméleti irányzat fő kutatási területei a kínálati oldali intézmények (ökocímkek, civil-vállalati partnerségek, stewardshippek,³ etikus befektetési alapok) mellett a fogyasztói bojkottok és a pozitív bojkottok (buycott).

A fogyasztói szavazatok hatalmának megítélése különböző: míg egyes szerzők politikai véleménynyilvánításról, a társadalmi folyamatok alakításáról és befolyásolásáról beszélnek, addig mások ennél sarkosabban fogalmazva, szabályozási folyamatként, a globális vállalatok hatalmának korlátozásaként írják le az etikus fogyasztást. Az első irányzat szerzői Dickinson és Hollander (1991), Miller (1997), Dickinson és Carsky (2005), Stolle és Hooge (2004), Andersen és Tobiasen (2004), a másodiké Smith (1990), Micheletti (2003, 2004) és Beck (2006).

ETIKUS FOGYASZTÁS MAGYARORSZÁGON: ÜGYEK ÉS ESZKÖZÖK

Több felmérés eredménye alapján feltételezhető, hogy az etikus fogyasztás különböző válfajai, az etikus fogyasztói attitűdök, adott esetben a vállalatokkal és termékeikkel szembeni etikai elvárások megjelentek Magyarországon is, a fogyasztók érzékenyek a vásárlással kapcsolatos környezeti és társadalmi problémákra (Braun & Partners, 2006; Capital Research, 2005; Sági, 2004; TVE, 2005; Valkó, 2003).

Az ügyek tekintetében az ár-érték arány mellett a magyar lakosság jelentős része leginkább a patriotizmussal, a környezetvédelemmel, a méltányos foglalkoztatással kapcsolatos tájékoztatást tartaná fontosnak a termékek közötti választáshoz (TVE, 2005).

Az etikus fogyasztás cselevesi formái közül a bojkottokra vonatkozó információk állnak rendelkezésre. Az elmúlt évek felmérései szerint 16-18% azok aránya a teljes lakosságon belül, akik már csatlakoztak bojkottokhoz (TVE, 2005; Braun & Partners, 2006). A felmérések kontrollkérdéseiből az is kiderül, hogy a válaszadók képesek értelmezni a bojkottálás fogalmát, és döntő többségük meg tudta nevezni a bojkottált terméket vagy az ügyet, amiért a bojkotthoz csatlakozott. Az ezredfordulót követően 15 bojkottról és 4 pozitív bojkottról tudunk, melyek közül például a Danone (2001, munkaügy), a Pepsi (2001, környezetvédelem), a Matáv (2002, fogyasztóvédelem), az Auchan (2007, emberi jogok) és az osztrák termékek (2007, környezetvédelem) bojkottja, valamint a jobboldali sajtótermékek pozitív bojkottja (2002, politika) nagyobb médianyilvánosságot is kapott, és közéleti személyiségek is támogatták. Vannak tehát olyan kezdeményezések, amelyek a bojkottot választják eszközül egy-egy társadalmi probléma megoldására; bár az akciók sikeressége és hatékonysága egyelőre kétséges.

Az etikus fogyasztás ezen belül a bojkott, mint politikai részvételi forma kiegészítheti, vagy helyettesítheti a képvisleti demokrácia hagyományos intézményeit, például a pártokhoz, parlamenti választásokhoz köthető politikai cselekvést. Bár vannak ezzel ellentétes vélemények is (Harrison et al., 2005; Micheletti, 2003; Miller, 1997) a politikai kultúra alakulásának nemzetközi és hazai trendjei (Angelusz-Tardos, 2006; Tóka, 2006) azt sugallják, hogy az etikus fogyasztás mint részvételi forma ösztársadalmi szinten inkább a hagyományos politizálást kiegészítve, nem pedig azt helyettesítve terjedhet; a bojkottok terjedéséhez nem kapcsolódik a hagyományos politikai részvétel csökkenése (Inglehart, 1997; Norris, 2002).

AZ ETIKUS FOGYASZTÓI
ÉS A POLITIKAI ATTITŰDÖK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK

2005-ben a Tudatos Vásárlók Egyesülete megbízást adott a Magyar Gallup Intézetnek az etikus fogyasztói, és a politikai részvételi attitűdök felmérésére. A kutatásból származó adathalmaz a felnőtt lakosságra a nemek aránya, az életkori csoportok és a településtípus szerint reprezentatív, 1015 esetet tartalmaz. A mintához tartozó statisztikai mintavételi hiba nagysága a teljes mintára vonatkoztatva: $N=1000$ fős minta esetében $< 3,2\%$.

A következő elemzés célja, hogy a fogyasztói attitűdökre és politikai részvételi attitűdökre vonatkozó összefüggések vizsgálatával támassza alá az etikus fogyasztás közügyekben való részvételi formaként való értelmezését. A kutatásnak nem célja, hogy megállapítsa az etikus fogyasztói és a politikai attitűdök oksági kapcsolatát és az okság irányát, és az sem, hogy feltárja a fogyasztói és a politikai attitűdök kapcsolatának okát, ezért az egyéb háttérváltozók elemzésétől eltekintek.

Az etikus fogyasztás közügyekben való részvételi formaként való értelmezését az alábbi feltevések igazolása alapozhatja meg.

Azok a fogyasztók, akik fogyasztói döntéseikről beszélve, egyidejűleg több társadalmi és környezeti értéket is fontosnak tartanak (etikus fogyasztók),

H1: tisztában vannak fogyasztóként gyakorolt befolyási potenciáljukkal;

H2: pozitívabban viszonyulnak a bojkotthoz csatlakozáshoz;

H3: az átlagosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a hagyományos politizálási lehetőségek és eszközök (például választáson való részvétel, párt-politizálás stb.) használatának, és ezzel egyidejűleg

H4: az átlagosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a civil (társadalmi mozgalmak, petíciók, médiakampányok) politizálási eszközök, lehetőségek használatának.

Az etikus-politikus fogyasztás nemzetközi szakirodalma szerint az értékelkötelezettség mellett az etikus fogyasztás legfőbb ismérve a befolyásolási törekvés, a fogyasztás instrumentális jellege, illetve a bojkott eszközének használata. Az első két hipotézissel azt vizsgáljuk, hogy az etikus fogyasztásnak e céllal és eszközzel való jellemzése megállja-e a helyét Magyarországon. E két feltétel teljesülése azonban még nem mond semmit arról, hogy az etikus fogyasztás hogyan kapcsolódik a közügyekhez. A harmadik és a negyedik hipotézis arra az előzetes feltevésre épül, hogy ha az etikus fogyasztás közügyekben való részvételnek tekinthető, a hozzá kapcsolódó attitűdök minden bizonnyal pozitív összefüggésben állnak más, közügyekben való részvételi attitűdökkel, legyenek azok a hagyományos intézményekhez vagy a civil politizáláshoz, az új társadalmi mozgalmakhoz kötődőek.

ELEMZÉSEK, EREDMÉNYEK, ÉRTELMEZÉSEK

A felmérésben szereplő fogyasztói attitűdkérdések alapján kialakítottam egy egyszerűsített etikus fogyasztói profilt, majd az ennek megfelelő eseteket vettem össze a többséggel.

A felmérés a fogyasztáshoz kapcsolódóan negatív és pozitív ügyekre is rákérdezett. Mivel a kérdések gyakran egymás inverzei voltak – például: a fogyasztói döntések meghozatalához fontos volna tudni, hogy a vállalat megvalósít-e környezetvédelmi programot, és fontos volna tudni, hogy szennyezi-e a környezetet –, a *negatív* ügyekkel kapcsolatos véleményt firtató kérdésekre adott válaszokat vontam be az etikus fogyasztó profiljának kialakításába. Ez egyébként tartalmilag is indokolt, hiszen több elmélet szerint – a politikai proteszt szavazáshoz hasonlóan – a proteszt magatartás fontos szerepet játszik a fogyasztói identitás kialakulásában (Douglas, 1996; Bourdieu, 1984).

Az esetek körét tovább szűkítve, azokat a válaszadókat tekintettem etikus fogyasztóknak, akik a fogyasztáshoz kapcsolódó társadalmi, környezeti és politikai ügyek közül a három „legnépszerűbb” ügy (a környezetszennyezés, a fogyasztók megtévesztése és a gyermekmunka) mindegyikének nagy fontosságot tulajdonítottak. Ez az etikus fogyasztói beállítódás megállapításának puha módja, de statisztikailag megalapozott következtetések levonására elegendő elemszámot tesz lehetővé.

Az elemzés első lépésében egyszerű kereszttáblákkal vizsgáltam a politikai részvételi és az etikus fogyasztói attitűdök összefüggését, végül a feltételes valószínűségek vizsgálatával próbáltam meg összetettebb képet adni a jelenségről.

H1: Az etikus fogyasztók tisztában vannak fogyasztóként gyakorolt befolyási potenciáljukkal

A feltételezés alátámasztásához a következő kérdésre adott válaszok eloszlását vizsgáltam. „Kérem, mondja meg, hogy mennyire ért egyet a következő állítással: *A vásárlók döntései befolyásolhatják a vállalatok viselkedését. Ha a fogyasztók előnyben részesítenék a társadalmi felelősséget vállaló és környezetbarát módon működő vállalatok termékeit, a vállalatok igyekeznének megfelelni ezeknek az elvárásoknak.*”*

* Az egyetértést ötelemű Likert-skálán mérték, amelyeket kétértékű változóra kódoltam annak érdekében, hogy az etikus fogyasztói csoport alacsony elemszámának elaprózódása ne okozzon problémákat az elemzésben. Ezt a módszert a későbbiek folyamán is követtem.

1. táblázat. A fogyasztói befolyásolásról alkotott vélemények megoszlása az összes megkérdezett és az etikus fogyasztók körében

A fogyasztók befolyásával egyetért	Etikus fogyasztó-e		Összesen
	Igen	Nem	
Igen	47 61%	431 54%	478 55%
Nem	30 39%	367 46%	397 45%
Összesen	77 100%	798 100%	875 100%

Pearson Chi-négyzet = 1,400, szabadságfok = 1, szignifikanciaszint = 0,237, esélyhányados = 1,334 (a 95%-os konfidencia intervallum határai: 0,827 és 2,153)

Az eredmények azt mutatják, hogy az etikus fogyasztók valamivel nagyobb arányban gondolják úgy, hogy ha hangot adnak fogyasztói igényeiknek a vállalatok társadalmi és környezeti felelősségével kapcsolatban, ezzel befolyásolhatják a vállalatok magatartását. Az etikus fogyasztók körében körülbelül egyharmaddal nagyobb az esélye annak, hogy befolyást tulajdonítsanak fogyasztói döntéseiknek. Statisztikailag azonban nem igazolhatóak ezek az összefüggések.

H2: Az etikus fogyasztók pozitívabban viszonyulnak a bojkotthoz csatlakozáshoz

E feltevés tesztelésére két mód kínálkozott. A felmérés egyik kérdésénél arra kérték a válaszadókat, *válasszák ki a három leghatékonyabb véleménynyilvánítási, érdekérvényesítési formát*. A válaszlehetőségek között több politikai eszköz* között a bojkottot is említették. A kérdőív egy másik pontján azt kérdezték, hogy *„Előfordult már Önnel, hogy felhagyott egy-egy termék vásárlásával vagy fogyasztói bojkotthoz csatlakozott, amikor egy termék gyártójáról önnek nem tetsző dolgok kerültek tudomására?”* Az első kérdés a bojkottok hatékonyságának megítélésére, a másik a gyakorlatra kérdezett rá.

* Felsorolásukat lásd az 5. táblázatnál.

2. táblázat. A bojkottok hatékonyságáról alkotott vélemények megoszlása az összes megkérdezett és az etikus fogyasztók körében

Hatékony véleménynyilvánítási, érdekérvényesítési eszköznek tartja-e a bojkottot	Etikus fogyasztó-e		Összesen
	Igen	Nem	
Igen	32 40%	245 29%	277 30%
Nem	48 60%	587 71%	635 70%
Összesen	80 100%	832 100%	912 100%

Pearson Chi-négyzet = 3,843, szabadságfok = 1, szignifikanciaszint = 0,050, esélyhányados = 1,597 (a 95%-os konfidencia intervallum határai: 0,997 és 2,559)

A bojkottot hatékonynak ítézők csoportját azok alkotják, akik megjelölték a bojkottot, függetlenül attól, hányadikként tették ezt. A statisztikailag szignifikáns eredmény szerint az etikus fogyasztók 60%-kal nagyobb eséllyel tartják hatékony érdekérvényesítési eszköznek a bojkottot, mint a másik csoport.

3. táblázat. Bojkotthoz csatlakozás gyakorisága az összes megkérdezett és az etikus fogyasztók körében

Részt vett-e már bojkottban	Etikus fogyasztó-e		Összesen
	Igen	Nem	
Igen	25 32%	146 16%	171 17%
Nem	54 68%	763 84%	817 83%
Összesen	79 100%	909 100%	988 100%

Pearson Chi-négyzet = 12,333, szabadságfok = 1, szignifikanciaszint = 0,000, esélyhányados = 2,419 (a 95%-os konfidencia intervallum határai: 1,459 és 4,013)

Az etikus fogyasztók bizalma a bojkottokban, mint véleménynyilvánítási és érdekérvényesítési eszközben, a magatartásban is érvényesül. Az etikus fogyasztók közel két és félszer akkora eséllyel vettek részt bojkottokban, mint a minta másik fele, és ez az eredmény statisztikailag szignifikáns, a két változó között erős kapcsolat áll fenn (3. táblázat). Az etikus fogyasztók mind elvben, mind gyakorlatban nyitottabbak a bojkotthoz csatlakozásra.

H3: Az etikus fogyasztók az átlagosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a hagyományos politizálási eszközök, lehetőségek használatának

Az összefüggés mérésére egy attitűdkérdés áll rendelkezésre. A válaszadóktól megkérdezték, milyen szavazáson tartják fontosnak leadni a szavazatukat.

4. táblázat. Választási részvételi hajlandóságok az összes megkérdezett és az etikus fogyasztók körében

Fontos-e részt venni az alábbi szavazásokon		Etikus fogyasztó-e		Összesen	Pearson Chi-négyzet	Szabadságfok	Szignifikancia	Esélyhányados	A 95%-os konfidenciaintervallum alsó és felső határa
		Igen	Nem						
Parlamenti választás	Igen	72	687	759	10,554	1	0,001	3,444	1,563; 7,589
		91%	75%	76%					
	Nem	7	230	237					
		9%	25%	24%					
Helyhatósági választás	Igen	68	604	672	13,451	1	0,000	3,193	1,665; 6,126
		86%	66%	68%					
	Nem	11	312	323					
		14%	34%	32%					
Időközi parlamenti választás	Igen	49	412	461	7,835	1	0,005	1,934	1,211; 3,088
		61%	45%	46%					
	Nem	31	504	535					
		39%	55%	54%					
Időközi helyhatósági választás	Igen	53	450	503	9,387	1	0,002	2,111	1,297; 3,435
		67%	49%	51%					
	Nem	26	466	492					
		33%	51%	49%					
Országos népszavazás	Igen	71	646	717	13,524	1	0,000	3,709	1,762; 0,568
		90%	70%	72%					
	Nem	8	270	278					
		10%	30%	28%					
Helyi népszavazás	Igen	67	580	647	13,574	1	0,000	2,995	1,629; 5,506
		84%	63%	65%					
	Nem	13	337	349					
		16%	37%	35%					

Az etikus fogyasztók többiekénél két-háromszor nagyobb eséllyel tartják fontosnak a politikai szavazásokon való részvételi formákat. Leginkább az országos népszavazásokat, a parlamenti választásokat és a helyhatósági választásokat tartják nagyobb, több mint háromszoros eséllyel fontosnak. Legszorosabb kapcsolat az etikus fogyasztói attitűd és a népszavazások (helyi, országos), valamint a helyhatósági választások fontosságának megítélése között van. Az eredmények statisztikailag szignifikánsak.

5. táblázat. A különböző politikai véleménynyilvánítási és érdekérvényesítési formák hatékonyságáról alkotott vélemények megoszlása az összes megkérdezett és az etikus fogyasztók körében

Hatékony érdekérvényesítési, véleménynyilvánítási eszköznek tartja-e		Etikus fogyasztó-e		Összesen	Pearson Chi-négyzet	Szabadságfok	Szig-nifikancia	Esélyhán-yados	A 95%-os konfidencia intervallum alsó és felső határa
		Igen	Nem						
A parlamenti választásokon a megfelelő pártra szavazni	Igen	45	576	621	6,346	1	0,012	0,556	0,350; 0,882
		56%	69%	68%					
	Nem	36	256	292					
		44%	31%	32%					
Részvétel a politikai pártokkal való párbeszédben	Igen	27	253	280	0,383	1	0,536	1,166	0,717; 1,896
		34%	30%	31%					
	Nem	53	579	632					
		66%	70%	69%					
Követelések, petíciók eljuttatása döntéshozókhöz	Igen	35	351	386	0,032	1	0,859	1,043	0,658; 1,653
		43%	42%	42%					
	Nem	46	481	527					
		57%	58%	58%					
Párbeszéd, társadalmi fórumok szervezése	Igen	46	371	416	4,037	1	0,045	1,601	1,008; 2,542
		56%	45%	46%					
	Nem	35	462	497					
		44%	55%	54%					
Demonstrációk, tiltakozások az utcákon	Igen	13	185	198	1,538	1	0,215	0,679	0,366; 1,256
		16%	23%	22%					
	Nem	67	647	714					
		84%	77%	78%					
Egy-egy ügyért lobbizó civilszervezet támogatása	Igen	11	115	126	0,000	1	0,989	0,995	0,511; 1,937
		14%	14%	14%					
	Nem	69	718	787					
		86%	86%	86%					
Média, sajtókampány szervezése	Igen	32	337	369	0,006	1	0,937	0,981	0,614; 1,564
		40%	40%	40%					
	Nem	48	496	544					
		60%	60%	60%					
Tömegesen nem vásárolni, azaz bojkottálni egy-egy terméket, a gyártót, forgalmazót	Igen	32	245	277	3,843	1	0,050	1,597	0,997; 2,559
		40%	29%	30%					
	Nem	48	587	635					
		60%	71%	70%					

H4: Az etikus fogyasztók az átlagosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a civil politizálás eszközei, lehetőségei használatának

A civil politizálásra való nyitottságot a felmérés az értékrend- és politikaikultúra-kutatásokban használt szokásos kérdéssel mérte, amelyet a bojkottrészevételről szóló részben már ismertettem. Az 5. táblázat foglalja össze a részletes eredményeket; emlékeztetőül a bojkottokra rákérdező kérdést is feltüntettem.

Az eredmények többsége nem szignifikáns. Még ha el is tekintünk a statisztikai érvényességtől, akkor is azt látjuk, a legtöbb civil politizálási eszköz hatékonyságának megítélése semleges az etikus fogyasztók körében. A petíciók, a civil szervezetek támogatása és a médiakampányok szervezése esetében gyakorlatilag nincs kapcsolat. A felsoroltak közül csak az első, a társadalmi párbeszéddel kapcsolatos, és az utolsó kérdésekre adott válaszokat lehet érdemben értékelni, melyek közül az utóbbi már korábban megtörtént.

Az etikus fogyasztói attitűdökkel rendelkezők közel feleakkora eséllyel tartják hatékony eszköznek a parlamenti választásokon való szavazást, ugyanakkor több mint másfélszer nagyobb eséllyel tartják hatékonynak a társadalmi fórumokat, mint a megkérdezett többség. Mivel az első kérdés valójában nem a civil politizálásra vonatkozik, a másik két, statisztikailag szignifikáns esetben pedig a feltételezéssel egyirányú hatás érvényesül, az eredeti feltételezés korlátokkal ugyan, de elfogadható.

Ha a két értékelhető kategóriába tartozó politikai eszközök (parlamenti szavazás, társadalmi fórum, bojkott) hagyományos pártpolitizáláshoz való kapcsolódását tekintjük, a két végpont, a parlamenti választások (leginkább kapcsolódik) és a bojkottok (legkevésbé kapcsolódik) hatékonyságáról alkotott kép alapján az etikus fogyasztók a kevésbé pártokhoz kötött módszerek hatékonyságában hisznek.

Az eredmények érdekes ellentmondásra világítanak rá. Az előző hipotézis vizsgálatakor kiderült, hogy az etikus fogyasztók a többséghez képest nagyobb eséllyel tartják fontosnak a parlamenti választásokon való részvételt, ugyanakkor sokkal kisebb eséllyel tartják hatékony érdekérvényesítési eszköznek. Az ellentmondást talán úgy lehetne feloldani, ha az etikus fogyasztókról egyfajta politikai hiperaktivitást feltételezünk: azaz minden lehetséges politikai véleménynyilvánítási fórumot fontosnak tartanak, függetlenül ezek hatékonyságának megítélésétől. De az is helytálló érvelés lehet, ha az etikus fogyasztókról feltételezzük, hogy fontosnak tartják, hogy időről időre tanúságot tegyenek a képviseleti demokrácia intézményei mellett, de egyébként nem gondolják, hogy a parlamenti képviselők az ő érdekeiket képviselnék. Mindez persze nem következik az adatokból, csupán feltételezés, amelyet további vizsgálatokkal lehetne igazolni vagy elvetni. Az adatok azonban megerősítik azokat az elmé-

leteket, amelyek szerint az új társadalmi mozgalmak – melyek közé az etikus fogyasztás is sorolható – a hagyományos részvételi formák mellett, és nem azokat helyettesítve terjednek majd (Inglehart, 1997; Norris, 2002).

A következőkben, az eddigiekben feltárt összefüggések alapján azt próbálom megvizsgálni, hogy a parlamenti választásokhoz való hozzáállás hogyan befolyásolja a bojkotthoz csatlakozás és az etikus fogyasztói attitűd közötti kapcsolatot. Vannak-e a parlamenti választás, és a bojkotthoz való részvétel helyettesítő kapcsolatára utaló jelek, vagy éppen ellenkezőleg, a hagyományos és az új politikai eszközök egymást kiegészítő szerepet töltenek be az állampolgári részvételben? A kérdés az etikus fogyasztás, illetve a fogyasztói mozgalmak politikai jelentőségét eltérően megítélő, alább röviden hivatkozott elméleteket tükrözi.

1. ábra. A hagyományos politikai intézmények megítélésének hatása az etikus fogyasztói attitűdök és a bojkotthoz való részvétel közötti kapcsolatra

A bojkotthoz
csatlakozás

A hagyományos politikai
intézmények megítélése
(parlamenti választások)

Etikus fogyasztói
beállítódás

A modell elméleti alapjai azok a feltételezések, amelyek szerint az állampolgárok akkor fordulnak a fogyasztói nyomásgyakorlás eszközéhez, ha már nem bíznak más politikai eszközök – ezeket jelképezi a folyamatban a parlamenti választás – hatékonyságában (Micheletti, 2003; Harrison et al., 2005). A politikai kultúrát leíró elméletek azonban nem igazolják e feltevést, inkább a politikai eszköztár pluralizálódására hívják fel a figyelmet (Inglehart, 1997; Norris, 2002; Angelusz–Tardos, 2006; Tóka, 2006).

A parlamenti választás, és a bojkotthoz való részvétel helyettesítő kapcsolatára utalhat, ha a parlamenti választások fontosságának pozitív megítélése gyengíti az etikus fogyasztói attitűdök és bojkotthoz csatlakozás közötti pozitív kapcsolatot.

6. táblázat. A bojkotthoz csatlakozás és a fogyasztói értékrend közötti összefüggés a parlamenti választások megítélése szerint differenciált csoportokban

Fontosnak tartja, hogy részt vegyen a parlamenti választásokon?	Részt vett-e bojkottnban?	Etikus fogyasztó-e?		Összesen
		Igen	Nem	
Igen	Igen	24 34%	111 17%	135 18%
	Nem	46 66%	559 83%	605 82%
	Összesen	70 100%	677 100%	740 100%
Nem	Igen	1 13%	32 14%	33 14%
	Nem	7 87%	194 86%	201 86%
	Összesen	8 100%	226 100%	234 100%

Statisztikai mutatók a parlamenti választásokat fontosnak tartók csoportjában: Pearson Chi-négyzet = 13,340, szabadságfok = 1, szignifikanciaszint = 0,000, esélyhányados = 2,627 (a 95%-os konfidencia intervallum határai: 1,541 és 4,481). Statisztikai mutatók a parlamenti választásokat nem fontosnak tartók csoportjában: Pearson Chi-négyzet = 0,018, szabadságfok = 1, szignifikanciaszint = 0,985, esélyhányados = 0,866 (a 95%-os konfidencia intervallum határai: 0,103 és 7,276)

Azok körében, akik *fontosnak tartják a parlamenti választásokon való részvételt*, az etikus fogyasztói attitűdök és a bojkotthoz csatlakozás közötti kapcsolat továbbra is nagyon erős és statisztikailag szignifikáns. A parlamenti választásokon való részvételt fontosnak tartó etikus fogyasztók körében több mint két és félszeres a bojkotthoz csatlakozás esélye. A bojkotthoz csatlakozás és az etikus fogyasztói attitűdök közötti kapcsolatot felidézve megállapítható, hogy a kapcsolat a parlamenti választást fontosnak tartók körében valamelyest felerősödik.

Azok körében, akik nem tartják fontosnak a parlamenti választásokat, az eredeti változók közötti kapcsolat gyakorlatilag eltűnik, viszont ez az eredmény statisztikailag nem szignifikáns, és a cellák alacsony elemszáma sem teszi lehetővé az érdemi értékelést.

Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy nincs helyettesítő kapcsolat a klasszikus politikai intézmények és a bojkottokban való részvétel között. Ez a megállapítás azonban csak a klasszikus politikai intézmények egyikének,

a parlamenti választások fontosságának megítéléséből következik. Ahhoz, hogy megalapozottabb állítást lehessen tenni, további elemzések szükségesek.

ÖSSZEFOGLALÁS

A hipotézisvizsgálatok eredményeként a következő megállapítások tehetők: az etikus fogyasztói attitűdökkel rendelkezők az átlaghoz képest

nagyobb eséllyel csatlakoznak bojkottokhoz, és nagyobb eséllyel gondolják, hogy ez hatékony érdekérvényesítési és véleménynyilvánítási eszköz;

sokkal nagyobb eséllyel tartják fontosnak a politikai szavazásokon való részvételt, azaz nagyobb eséllyel tulajdonítanak jelentőséget a klasszikus részvételi eszközök és lehetőségek használatának;

kisebb eséllyel tartják hatékony érdekérvényesítési, és véleménynyilvánítási eszköznek a parlamenti választásokon való részvételt;

nagyobb eséllyel tartják hatékony érdekérvényesítési és véleménynyilvánítási eszköznek a társadalmi fórumokat, párbeszédet.

Ezen túl valószínűsíthető, hogy a parlamenti szavazást fontosnak tartó etikus fogyasztók nagyobb eséllyel csatlakoznak bojkottokhoz, mint a parlamenti szavazást szintén fontosnak tartó többség. A parlamenti választások fontosságáról való meggyőződés felerősíti az etikus fogyasztói attitűd és a bojkotthoz csatlakozási szándék közötti pozitív kapcsolatot, ami igazolja azt az elképzelést, hogy az etikus fogyasztás, mint közügyekben való részvételi forma a hagyományos politikai intézményeket kiegészítve, nem helyettesítve terjedhet.

Az eredmények összességében azt sugallják, hogy az etikus fogyasztók kifejezetten nagy elköteleződést mutatnak a hagyományos politikai eszközök használata, a különböző választásokon való részvétel iránt, ám kevésbé bíznak ezek hatékony célélérésében. A civil, mozgalmi politizálás eszközei közül jobban kötődnek a közvetlen demokrácia intézményeihez közelebb álló módszerekhez, a bojkottokhoz és a társadalmi fórumokhoz.

Az etikus fogyasztói és a politikai attitűdök kapcsolatának vizsgálata azt mutatja, hogy a magyar társadalom bizonyos szegmenseiben már elindult a piac gazdasági funkcióinak átértékelése, politikai funkciókkal való felruházása, ami széles körben elterjedve a demokrácia minőségi átalakulását, új, a gazdasági és politikai globalizációval lépést tartó részvételi kultúra kialakulását eredményezheti. A piaci eszközök használatára épülő politikai kultúra működőképessége azonban megkívánja a működtető infrastruktúra, intézmények kiépülését, hasonlóan a hagyományos politizáláshoz rendelkezésre álló négyévenként meghirdetett választásokhoz, szavazóköri körzetekhez, szavazófülkékhez, számáláshoz stb. Hasonló mértékű infrastruktúra nem áll az etikus fogyasztók rendelkezésére: korlátozottan hozzáférhetők a vállalatok környezetvédelmi

vagy társadalmi teljesítményére vonatkozó információk, kevésbé elterjedtek az ökocímkék, a bojkottokat szervező civil szervezetek kapacitásai gyengéek. Az etikus-politikus fogyasztással foglalkozó kutatásoknak Magyarországon érdemes lesz a jövőben ezen intézmények részletes vizsgálatára, terjedésük lehetőségeire és korlátaira koncentrálni.

JEGYZETEK

- ¹ Az etikus fogyasztás értelmezési lehetőségeinek összefoglalását lásd Gulyás (2007).
- ² Az ügyek és eszközök sokféleségének összefoglalását és elemzését lásd Boda–Gulyás (2006).
- ³ Egy-egy közjóság, pl. erdők, halászati területek ökológiai egységét és fenntarthatóságát szem előtt tartó minősítési és címkézési rendszerek.

FELHASZNLÁT IRODALOM

- Andersen, Jørgen Goul – Mette Tobiasen (2004): Who Are These Political Consumers Anyway? Survey Evidence from Denmark. In Michele Micheletti – Andreas Follesdal – Dietlind Stolle (eds): *Politics, Products and Markets – Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Jersey, Transaction Publishers, 203–221.
- Agelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Választási részvétel, 2006. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk): *Társadalmi Riport 2006*. Budapest, TÁRKI.
- Beck, Ulrich (2006): *A választás tétje*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Boda Zsolt – Gulyás Emese (2006): The Ethical Consumption Movement. In László Zsolnai (ed): *Business Ethics Interdisciplinary Yearbook*. Oxford, Peter Lang Publishing.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London – New York, Routledge & Kegan Paul.
- Braun & Partners (2006): *Közvélemény-kutatás a vállalatok társadalmi felelősségvállalásáról – Reprezentatív felmérés arról, hogy mit tudnak és mit gondolnak az emberek a CSR-ről*. Budapest, Braun & Partners Kft.
- Capital Research (2005): *A Fair Trade rendszer magyarországi meghonosításának lehetőségei. Kvantitatív kutatási fázis*. Budapest, Ökotárs Alapítvány.
- Dickinson, Roger A. – Mary L. Carsky (2005): The Consumer as Economic Voter. In Rob Harison – Terry Newholm – Deirdre Shaw (eds): *The Ethical Consumer*. London, Sage Publications.
- Dickinson, Roger – Stanley C. Hollander (1991): Consumer Votes. In *Journal of Business Research*. Vol. 22. 335–346.
- Douglas, Mary (1996): *Thought Styles: Critical Essays on Good Taste*. London, Sage Publications.
- Gulyás Emese (2007): Az etikus fogyasztás értelmezései. In *Szociológiai Szemle* (megjelenés alatt).
- Harrison, Rob – Terry Newholm – Deirdre Shaw (2005): Introduction. In Rob Harison – Terry Newholm – Deirdre Shaw (eds): *The Ethical Consumer*. London, Sage Publications.

- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and Postmodernization, Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. New Jersey, Princeton University Press.
- Micheletti, Michele (2003): *Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism and Collective Action*. New York, Palgrave Macmillan.
- Micheletti, Michele (2004): Le consumérisme politique. Une nouvelle forme de gouvernance transnationale? Political Consumerism: towards a new form of global governance? In *Marché et politique. Autour de la consommation engagé. Science de la société*. Vol. 62: 119–145.
- Micheletti, Michele – Andreas Follesdal – Dietlind Stolle (2004) (eds): *Politics, Products and Markets – Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Jersey, Transaction Publishers.
- Miller, Daniel (1997): Could Shopping Ever Really Matter? In Pasi Falk – Colin Campbell: *The Shopping Experience*. London, Sage Publications.
- Norris, Pippa (2002): *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rudas Tamás (1982): *Kontingencia táblák elemzése*. Budapest, ELTE BTK.
- Sági, Mária (2004). *Életmód és értékrend kutatás 2004. évi jelentése*. Budapest, MTA-ELTE-Budapest Klub.
- Smith, N. Craig (1990): *Morality and the Market, Consumer Pressure for Corporate Accountability*. London, Routledge.
- Stolle, Dietlind – Marc Hooghe (2004): Consumers as Political Participants? Shifts in Political Action Repertoires in Western Societies. In Michele Micheletti – Andreas Follesdal – Dietlind Stolle (eds): *Politics, Products and Markets – Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Jersey, Transaction Publishers. 265–289.
- Tóka Gábor (2006): Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Közhasznú Alapítvány és Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet.
- TVE (2005): *Etikus fogyasztói attitűdök Magyarországon. Kutatási Beszámoló*. Budapest, Tudatos Vásárlók Egyesülete.
- Valkó László (2003): *Fenntartható/környezetbarát fogyasztás és a magyar lakosság környezeti tudata. Budapest*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézet.

A TITKOSSZOLGÁLATOK TITOKTALANÍTÁSÁRÓL

EGY POLITIKAI JELENSÉG POLITOLÓGIAI MELLŐZÖTTSÉGE

Révész Béla

(tudományos főmunkatárs, PhD, SZTE Politológiai Tanszék)

ÖSSZEFOGLALÓ

A kommunista rendszer összeomlása az 1980-as és 1990-es évtized fordulóján a titkosszolgálatok történetében is szakaszhatárt jelentett. Kelet-Európa korábbi politikai struktúráinak legfontosabb elemei az erőszakszervek, köztük a titkosszolgálatok voltak. A közvélemény a titkosszolgálatok továbbélését-átalakulását gyanakvással szemlélte. A bizalmatlanság fő oka a titkosszolgálatok mindenkor titokzatossága volt. Kétségtelen, hogy nem lehet merev cezúrát vonni a rendszerváltás előtti diktatúra állambiztonsági szolgálata és a demokrácia jogállamiságának nemzetbiztonsági szolgálatai közé. Ugyanakkor a titkosszolgálatoknál tapasztalható folyamatosság jelei megkérdőjelezik valódi átalakulásukat. A szolgálatok hatalomközelisége rendszereken átívelő szerepeket, attitűdöket is kialakít. A struktúrák és a belső szabályozás fennmaradása pedig még nagyobb állandóságot mutat, mint a személyi összetétel folyamatossága. Valószínűleg semmiféle szabályozás automatikusan nem zárja ki a titkosszolgálatok politikaközeli, azt befolyásoló működésének lehetőségét. Ezért az alkotmányos garanciákon és a jogi szabályozáson túl fokozott jelentősége van a politikai hatalmat korlátozó demokratikus politikai környezet és kultúra kialakításának is. A titkosszolgálatokat politikai jelentőségük teszi a politológiai kutatások szükségképpeni tárgyává.

KULCSSZAVAK ■ tudományrendszertan ■ politológia ■ titkosszolgálatok ■ diktatúra ■ jogállam

Mintha több évtizedes lemaradását akarta volna a sajtó bepótolni azzal, hogy 1989-től – kiváltképpen a Duna-gate ügyet követően – nagy kedvvel látott hozzá a Kádár-korszak állambiztonsági titkainak leleplezéséhez. Az Országos Széchényi Könyvtár repertórium a állambiztonság, államvédelem, III/III-as Csoportfőnökség, ügynökök, politikai rendőrség, titkosszolgálat, titkosrendőrség tárgyszavakra csak 1990-ben közel félezer újságcikket regisztrált. A publikálási kedv a későbbiekben sem hagyott alább, hiszen gyorsan kiderült, hogy nem egyszerűen a „múlt démonaival” való leszámolásról van szó. Nyilvánvaló lett az is, hogy az ellenfél gyors és hatásos kompromittálásának eszköze lehet vélt vagy valós informátori mivoltának megszéllőztetése a demokratikusan választott parlament politikai porondján is. Néhány ismertebb név „érintettségének” története pedig hosszabb időre biztosíthatta a rádió- vagy tévéadások hír- és vitaműsorainak témáit. A téma bulvárosodása szerencsére nem tartotta vissza a történettudomány érdeklődését attól, hogy a – szabályozás felemás módja

ellenére – az egyre nagyobb terjedelemben kutathatóvá váló, korábban titkos iratanyagok nyomán szakmai elemzését nyújtják az egypártrendszer politikai rendőrsége titkainak. Másfelől a jogtudománynak nőtt meg a kérdésben játszott szerepe, hiszen a jogállami követelményeknek megfelelő nemzetbiztonsági szolgálatok kialakítása az Alkotmánytól kezdve a belügyi parancsokig terjedően új normarendszer létrehozását tette szükségessé. Mindeközben a politológia csendben maradt és hallgat ma is. Nem az el- vagy visszautasítás elzárkózó álláspontjáról, hanem a titkosszolgálatok politikai és politológiai relevanciájának fel- és el nem ismerésének a csendjével.¹ Miközben – részben a társadalom szokatlan túlpolitizáltságának engedve – olyan elemeket is beemelt tematikájába, amelyeknek „normális” körülmények között nem is lenne helye a politológia hagyományosan kialakult kutatási rendszerében.

A titkosszolgálatok nyilván csak akkor tarthatnak igényt a politológia érdeklődésére, amennyiben maguk a szolgálatok valamilyen mértékben részei a politikai reálfolyamatoknak. Általában elmondható: *valamely társadalmi jelenség tudáselméletileg éppen akkor, annyiban és azért politológiai természetű, amikor, amiért és amennyiben ez a jelenség lételméleti szempontból politikai tartalmat hordoz.* Nyilvánvalónak tűnik, hogy a titkosszolgálatok a mindenkori politika eszközei, esetenként viszont – a történeti és összehasonlító elemzések bizonyítékai szerint – annak *alakítói*. Ez a helyzet általában titkos, tehát láthatatlan, néha azonban nyilvános *politikaformáló* tevékenységben is kifejeződik. A politikai szempontból fontos titkosszolgálati tevékenységek politológiai elemzése azonban mégis várat magára. A szakmai reflexió elmaradása nem tudatos, sokkal inkább a hagyományos témakörökhöz való ragaszkodás a magyarázata. A titkosszolgálati politológiának a politikatudományok rendszerébe, azok tematikájába történő integrálódása egyelőre sem pozitív megerősítésben, sem kritikai elutasításban nem részesült. Ez egyszerűen annak a hiánynak a természetes következménye, hogy bármennyire is nyilvánvaló a jelenség politikai természete, ez az evidencia eddig észrevétlen, azaz reflektálatlan maradt a politológia számára.² Egy titkosszolgálati politológia itt javasolt tematikai modelljéhez két hipotézisen keresztül vezet az út: 1) A titkosszolgálatok a politikai folyamatok valódi szereplői. 2) Ennek a politikai szubjektumnak a vizsgálata elsődlegesen a politológia feladata.

A KUTATÁSI OBJEKTUM VÁLTOZÁSAI

A bipoláris világ összeomlásával az 1980-as és 1990-es évtized fordulója a politikatudományban is fordulópontot jelentett. Az 1990-es évek elején a demokratizálás kérdései kerültek a politikatudományi kutatások előterébe. Új kutatási lehetőségek nyíltak meg a hatalomtörténeti elemzések számára, a diktatúrák természete más megvilágítást kaphatott. Mivel Kelet-Európa korábbi politikai

struktúráinak legfontosabb elemei az erőszakszervek, köztük a titkosszolgálatok voltak, a histogramiai látásmód abszolút prioritást kapott ezen hatalmi viszonyok feltárásában. Nem tudományos, hanem napi politikai szándékok, rosszabb esetben médiaskandallumok tették észlelhetővé a titkosszolgálatok továbbélését, átalakulását, de mindvégig gyanakvással szemlélt létezésüket. Ha rehabilitációra szorulnak, az csak szisztematikus feltáró munka eredménye lehet, ha bírálatra, akkor is. Kétségtelen, hogy nem lehet merev cezúrát vonnunk a rendszerváltás előtti diktatúra pártállami és ideológiai meghatározottságú állambiztonsági szolgálata és a demokrácia jogállamiságának törvényes nemzetbiztonsági szolgálatai közé. Ez nem egyszerűen azért lehetetlen, mivel másfél évtizeddel a rendszerváltás után a Nemzetbiztonsági Szakszolgálatnál mintegy harmincöt százalék azoknak a személyeknek az aránya, akik 1990 februárja előtt már a szolgálat állományához tartoztak, és az Információs Hivatalnál valamint a Nemzetbiztonsági Hivatalnál is alig ötven százalék alatt van azok aránya, akik ott kezdtek. Ráadásul a szolgálatok vezetése vonatkozásában még nagyobb az arány, *hatvan-hatvanöt százalékra tehető azok részesedése a vezetői állományban, akik szolgálati viszonyukat 1990 februárja előtt kezdték meg.*³ A *struktúrák továbbélése* szilárdabb kontinuitást mutat a titkosszolgálatok történetében, mint a személyi összetétel bármilyen folyamatossága. Ha a politikai élet vissza-visszatérően konfliktusos helyzeteket produkál, ezekre nem lehet az a sztereotip válasz, hogy a demokratikus törvényalkotás magas szintű szabályozással jól ellenőrizhető és *titkosszolgálati eszközök* alkalmazásában erősen korlátozott biztonsági szolgálatokat hozott létre. A titkosszolgálatok történeti és összehasonlító elemzése egyaránt azt bizonyítja, hogy a tételes jogi rendezés mögé *nem lehet elrejtőzni a politika felől érkező jelzések elől*, a normatív szabályozás önmagában nem jelent elégséges védelmet.

A mindenkori társadalmi-hatalmi struktúrák részeként létrejött és egyetemes érvénnyel azóta is működő titkosszolgálatok (államvédelmi, állambiztonsági, nemzetvédelmi, nemzetbiztonsági szervek, elhárítás, hírszerzés, politikai rendőrség stb.) *nem nyilvános szabályozás mellett, leplezett intézményi keretek között, titkos állományal, operatív módszerekkel, speciális technikákkal* vesznek részt a legváltozatosabb formájú szuverén hatalmak védelmében. Az információhiány a diktatúrákban nagyobb, demokráciákban kisebb mértékben, de mindenképpen misztikus homállyal övezi ezen szolgálatok tevékenységét. Az „ellenség” előli rejtőzés a „baráti” tekintet elől is elvonja az információt, és természetesen vesztese ennek a titkolózásnak az emberi megismerés szisztematikus rendszere, a tudomány is. Furcsa módon annak, hogy e kutatási objektum vonatkozásában a sejtések, vélekedések racionális érvelés útján igazolható tudássá szerveződhessenek, kedvező politikai kondícióknak is fenn kell állniuk. A titkosszolgálati struktúrák titkai ugyanis többnyire a hatalmi vezetők/vezetés cseréje, de nem ritkán politikai elitek, rendszerek váltása idején tűnnek elő, legalábbis az új hatalom vezetése által hasznosnak tűnő és ezért

engedett/előírt mértékben és módon. Ilyen időszakokban a nagy leleplezések közelíthetnek ugyan az objektív (rész)igazságok felé, de ahogyan az információk visszatartása, úgy „csepegtetésük” is erodálhatja a tudományos megismerés kritikai függetlenségét, autonómiáját. A titkosszolgálatok kutatásának konjunktúrája ezért többnyire a nagy politikai, társadalmi megrázkódtatásokhoz kötődik, amikor az új politikai rezsim a tudomány legitimációs hatását is fel kívánja használni a korábbi politikai vezetés bírálataira, illetve saját hatalma hitelesítésére. Ennek pedig legalkalmasabb eszköze, a korábbi vezetés gonosz, amorális, korrupt, kegyetlen és cinikus vonásainak minél teljesebb prezentációja. A leleplezésekhez „örömmel” csatlakozik a közvélemény, amely természetes antipolitizációjánál fogva erkölcstelennek tekint mindenféle hatalmi manővert, valamint a tudomány, amely számára viszont az a fontos, hogy az eddig csak sejtett, de elrejtett politikai információk hirtelen napvilágra kerülnek, így a politikai titkok (részben) megismerhetővé, kritikailag feldolgozhatóvá válnak.

Az sem véletlen, hogy a titkosszolgálatokra vonatkozó kutatások tematikáját döntően a *társadalom-, intézmény- és politikatörténeti* vizsgálódások uralják. Nem bővelkedik ez a kutatási terület *de lege ferenda* jellegű jogdogmatikai elemzésekben, hasonlóképpen nehezen lehetne ezen intézmények tényleges működését például *szervezet-szociológiai* szempontból vizsgálat tárgyává tenni. Másfelől éppen a modern titkosszolgálatok megkívánta magas hatékonyság-igény kényszeríti rá e szakma irányítóit és művelőit az alap- és alkalmazott kutatások eredményeinek a praxisban történő minél gyorsabb és szakszerűbb adaptálására. A kérdés a továbbiakba az, hogy a korlátozott megismerési lehetőségek ellenére tekinthetők-e a titkosszolgálatok – mint *struktúrák, normák, tevékenységi formák, funkciók* továbbá *eszmék, értékek, attitűdök és szerepek* összessége – autentikus kutatási objektumnak, amelyhez egy vagy több diszciplína racionális megismerési folyamatai hozzákapcsolódhatnak. További – az értekezésben megválaszolni kívánt – kérdés, hogy a jogtudomány, a szociológia, a pszichológia és a történettudomány mellett vajon milyen feltételek mellett lehet érvényes a politikaelméleti, politológiai vizsgálódás. Utóbbi részéről a kérdés egyelőre megválaszolatlan, kutatási, tudománytörténeti előzményekről ezért inkább csak egyes határtudományok vonatkozásában lehet beszélni.

Magyarazatot igényel a „titkosszolgálat”-szóhasználat. Az explorátorok, titkos ágensek, spionok, ügynökök, hírszerzők, felderítők, elhárítók, klandesztin informátorok, szigorúan titkos munkatársak, konfidensek, adatszolgáltatók stb. tevékenységének keretet adó intézmények a legkülönbözőbb, egymással gyakran keveredő elnevezésekkel szerepelnek a köz- és sajtónyelvben, de olykor a szakirodalomban is. A megkülönböztetés egy része tartalmi különbözőségekre vezethető vissza. Sok esetben azonban csak fogalmi tisztázatlanságuk okozza e kifejezések tarkaságát. A titkosszolgálatok gyűjtőfogalom alatt tárgyalhatjuk – korszaktól és politikai-hatalmi kontextustól függetlenül – mindazokat a *rejtett keretek között zajló információszerző és/vagy megelőző, elhárító tevékenységi*

formákat, amelyek alapvető célja a mindenkori állami szuverenitás fenntartása. Nincs tehát tekintettel az ezen tevékenységeket folytató erők intézményesültségének mértékére, formájára, ténykedésük irányaira, céljaira, de az adott állami főhatalom legitimációs alapjaira sem – miközben az államhoz kötöttségük elengedhetetlen feltétel. Különbséget kell tennünk azonban a „titkosszolgálatok” általános, valamint a nem demokratikus természetű állambiztonságnak, illetve a demokratikus vonatkozású nemzetbiztonságnak a különös szintjén megjelenő kategóriái között, melyekhez képest a jelenleg hatályos törvény ugyancsak nemzetbiztonsági szóhasználatát már az egyes szintjén jelenik meg. (A grammatikai megkülönböztetés többnyire más nyelveken is hasonló differenciákat tükröz.) Így kutatómódszertani megfontolásokból a dolgozat az általánosság szintjén a titkosszolgálatok kifejezést használja. De ha ezek pártállami vagy jogállami körülmények közötti megjelenéséről van szó, akkor a saját – részben jogi – önmeghatározásuknak megfelelően az állambiztonság, illetve nemzetbiztonság kifejezéseket alkalmazza az értekezés. Ez fordítva is igaz: ha például az állambiztonság kifejezéssel találkozunk, értelemszerűen a pártállam titkosszolgálatáról van szó és semmiképpen a demokratikus keretek közötti intézményekről.

A titkosszolgálatok politikai, illetve politológiai vonatkozásait a következő fontosabb kérdéskörök feltárásával célszerű vizsgálni:

1) A „titok” általános fogalmának ismeretelméleti, pszichológiai és kommunikációelméleti kutatási eredményei mennyiben alkalmasak a titkosszolgálatok elméleti-politológiai kérdéseinek vizsgálatára?

2) Mi a magyarázata, hogy a titkosszolgálati kutatások hagyományosan és szinte kizárólag a történeti, illetve a jogi, normativista megközelítések túlsúlyát mutatják?

3) Az állambiztonsági keretek között folytatott (részben: társadalom-) elméleti munka megismerhető eredményei mennyiben alkalmasak a nemzetbiztonsági tevékenység kevésbé nyilvános aspektusaira való következtetések levonására?

4) Történetileg, továbbá a jelenkori szabályozásra, illetve ennek gyakorlatára tekintettel mely területeken érzékelhető, bizonyítható a titkosszolgálatok politikaközelsége, azaz hol tapasztalhatók e tekintetben politikai relevanciáik?

5) A titkosszolgálatok milyen politikai körülmények között veszthetik el monopóliumukat a titkosszolgálati módszerek alkalmazására, mikor, mennyiben és miért válhatnak az állami struktúrára kívüli erők eszközeivé?

6) Amennyiben a titkosszolgálatoknak a politikai folyamatokban betöltött tényleges szerepe igazolható, mi a magyarázata, hogy ennek tudományos reflexiója a politológiai kutatások terén elmaradt?

7) A titkosszolgálatok kutatásában, oktatásában milyen elméleti problémák nyomán rajzolható meg egy titkosszolgálati politológia, mint ágazati politológia tematikája?

TITKOSSZOLGÁLATOK VIZSGÁLATÁNAK EDDIGI IRÁNYAI

1. Ha abból indulunk ki, hogy a titok lényege a fordított, azaz „negatív kommunikáció”,⁴ esetleg a „tudatos elrejtés”,⁵ akkor máris azzal a sajátos paradoxonnal találkozunk, hogy a megismerés szempontjából leginkább akadályozott területekre nézve alakul ki a legintenzívebb társadalmi igény az így kialakult-kialakított információs vákuum megszüntetésére. A mindenkori „miért” kérdésre adható válaszok elmaradása fokozza a kognitív bizonytalanságérzetet, az elmaradt információk pedig növelik a magyarázatok hiánya miatti társadalmi feszültséget.⁶ Ráadásul a titok nem egyszerűen szubjektív információhiányt jelent, hanem az is szükséges hozzá, hogy a tulajdonképpeni informátor szándékosan váljon „dekommunikátorrá”, azaz az információk birtokosa ezen ismeretek tudatos rejtetegetőjévé. Ily módon a titok nem egyszerűen a normális kommunikációs folyamatok szándékos megakadályozását jelenti, hanem eleve tartalmazza a közöttük lévő aktív társadalmi viszonyt, *konfliktusaik kölcsönhatását* is.

Ugyanakkor láthatók a titok természetének *relatív és történeti* vonatkozásai is. Különböző kultúrák, szubkultúrák, csoportok és intézmények eltérő hírszükséglettel rendelkezve más-más információk elmaradását tekintik nem kommunikációnak, titoknak. A korábban nyilvános tartalmakat utóbb védelmébe veheti a titkolózás, miközben ez a tendencia megfordítva még inkább igaz: ami korábban titok volt, az később már nélkülözheti e védelmet. Nem véletlen, hogy Habermas éppen az abszolút államiság *árkánium-gyakorlata* történelmi meghaladottságából vezeti le a társadalmi nyilvánosság kialakulásának XVIII. századi kezdeteit.

A polgári nyilvánosság az állam és a társadalom közötti feszültségi térben bontakozik ki és bizonyos embereknek, csoportoknak hatalmában áll ezt a határt ellenőrizni, azaz a közre tartozó dolgok egy részét nem nyilvánosnak minősíteni. *A titok ebből a szempontból nyilvános és a nem nyilvános közötti, elmosódott kontúrral körberajzolható zóna.* Titok éppen azért lehetséges, mert létezik a dolgoknak egy „előzetes”, közmegegyezésen alapuló besorolása a „köz” és a „magán” osztályába; *csak az az ügy minősülhet titoknak, amely természete szerint a nyilvánosságra tartozó.* Így a titok fogalmát nem csupán az ügy tartalmi, hanem hatalmi aspektusával is definiálhatjuk.⁷

Politológiai szempontból az a kérdés, miként írja át folyamatosan a *nyilvános és nem nyilvános határait a hatalom.* A konfliktus lényege az, hogy miközben a nyilvánosság hívei igyekeznek a „természetes” határokat helyreállítani és a közre tartozó ügyeket mindenáron a köz elé vinni, eközben a politikai hatalom ezeket – kisebb-nagyobb mértékben, de folyamatosan – titokban kívánja tartani. (Innen ered a „titok = rossz”, „nyilvánosság = jó” hamis séma.) Ebben az értelmezésben a titok és a nyilvánosság a viselkedési stratégiák összességként interpretálódik, amely a nyilvános és nem-nyilvános határvonalának

ellenőrzésére, módosítására irányul. Végző soron hatalmi harcok döntenek el, hogy mi válik láthatóvá, s mi marad elrejtve. A hatalmon lévő csoport nyilván annál erősebbé válik, minél több információt sikerül eltitkolnia.

Amikor az első közösségek, államok történetében megfogalmazódott az igény, hogy titkaikat – egzisztenciájuk védelmében – megőrizzék, máris megjelentek az ellenérdekeltek személyek, csoportok, akik ezeket a titkokat éppen meg akarták szerezni. Ezért a mindenkor hatalmi struktúra igen korán kijelölte azokat a hierarchikus pozíciókat, amelyekhez a saját titkok megvédésének, illetve mások titkai megszerzésének a funkciói kapcsolódtak. A titkokkal való rendelkezés vagy az azoktól való megfosztottság mindenkor *státuszkijelölő funkcióval* rendelkezik: a hierarchiában az lesz valamely személy autoritásának, privilégiumainak, a források újraelosztásából való részesedésének mércéje, hogy az államtitkok mekkora hányadának van birtokában. Aki viszont nem részesedik a titkokból, annak nincs is lehetősége a hatalom gyakorlásában részt venni.⁸

A titok mint érdekalapú szellemi konfliktus elemzéséből adódó egyik lényeges következtetés, hogy variációitól függetlenül, a *titok mindig két szubjektum aktív viszonya*, amit valamilyen *ellentét* generál. A titok szférája *reális vagy potenciális viszony*, amely két vagy több egyén között, vagy egyének csoportjai között jön létre. A titok nem mindig kapcsolatos az igazsággal. Lehetséges, hogy a dekomunikátor hamis gondolatok vagy ismeretek elterjedésének korlátozására törekszik, a titokkutató pedig a hazugságot keresi. Mindez a titokban tükröződő ellentét jellegétől függ. Szigorúan véve a *titok az emberek közötti kapcsolatok és viszonyok természetes állapotának megbontására irányuló aktív erőfeszítés*. Az emberi tevékenység alapja ugyanis az együttműködés, ami pedig nem lehet kommunikáció nélkül. Ha valaki tudatosan korlátozza, vagy megszünteti a kommunikációt, mindig olyan szociális viszony ellen cselekszik, amely segítené őt és más szándékai vagy érdekei megvalósításában. A többiekkel való ellentét teszi bizonyos törekvéseit valamilyen titok tartalmává, a kommunikáció korlátozására irányuló viselkedés motivációjává. De a titok nemcsak megnyilvánulásában, hanem *okainál* fogva is társadalmi jelenség, bármennyire személyesnek látszódjék is a szituáció, amely ezt hordozza.

A politikai titoknak éppen az a sajátossága, hogy *minden formájában kollektív természetű*. A politika világában csak látszat, hogy lehet a titoknak individuális szubjektuma. Mindig valamilyen emberi közösségnek a titkáról van szó, ahogyan a hatalmi hierarchia csúcsán sem állhat abszolút értelemben egyetlen egyén.⁹ A politikai titok a különböző társadalmi csoportosulások közötti rivalizálás eleme, így az emberek csoportjainak közös állapotát jelenti. Míg például a gazdasági titok társadalmi jellege ellenére személyes titok is lehet, addig a politikai titok elképzelhetetlen személyes titokként (miközben természetesen a politikusnak is lehetnek személyes titkai).

A politikai harcnak ez a vonása közvetlenül rányomja bélyegét a *politi-*

kai titok belső szerkezetére is. Adott állapotként ezt mindig bizonyos mértékű, csoportok közötti kommunikáció előzi meg, vagy egy ilyen kommunikációs folyamat eredményeként jelentkezik. A tudat rejtett állapota ilyenkor a csoportok közötti viszonyt jelenti, és már létezésével is egy meghatározott emberi közösség információs áramlatait jelzi. Innen ered például az *összeesküvés* valamennyi nehézsége is, hiszen a politikai titok nagy számú szubjektuma sokkal nagyobb támadási felületet nyújt, mint a titoktartás bármely más formája. Minél szélesebb körű és minél összetettebb a politikai titkot hordozó csoport, annál rövidebb ideig őrizhető meg a titok. Ugyanakkor minél kevesebb embert foglal magában a titokkör, annál kevésbé stabilak a politikai hatalom alapjai. Ezért a *szubjektumok száma és a bizalmasság foka közötti optimális arány* létrehozása mindig együtt jár az egyik vagy másik partikuláris érdeknek, mint politikai titoknak a kialakulásával. Nem véletlen, hogy a társadalmi titkok kategorizálásának hierarchiájában a politikai titok kerül a legmagasabb helyre. Megőrzését minden állampolgár kötelességének tartják, elárulása morálisan elítélendő, jogilag pedig szankcionálandó, hiszen a titkot kiadó személy ezzel a közösségnek, illetve az azt védelmező államnak okoz kárt.

A titokgazda azon törekvését, hogy valamely információ elterjedését engedje vagy megakadályozza, általában a feltételek és kölcsönhatások meghatározott komplexumának *biztonságáról kialakult meggyőződése* határozza meg. Amikor el kívánja rejteni gondolatait, erőfeszítésének motivációja leggyakrabban abból a kívánságából fakad, hogy megvédje, megőrizze érdekeit valamilyen ellenséges hatással szemben. A *biztonság és a titok közötti kapcsolat* érvényes mind az egyén, mind a különböző emberi közösségek viselkedésére. De amíg az egyén esetében a titok megőrzése vagy megosztása egyszemélyi magatartás, addig társadalmi méretekben ezt a funkciót többnyire a *titkosszolgálati szervek* teljesítik. A társadalom többnyire nem a konfliktusos helyzetekre készül fel. De ha egy konfliktusszituáció tárgya a közösség egzisztenciális fennmaradásával kapcsolatos titkokért folyó harc, akkor mindig a titkosszolgálatok jelentik az összecsapás sikerének legfontosabb társadalmi tényezőjét.

2. Mi az a vizsgálati anticipáció, amely bátorítást nyújthat a titkosszolgálatok politológiai tanulmányozásának megkezdésekor? Mindenekelőtt az a fikció, hogy módszertani szempontból *„normális” társadalmi tényként* tekintünk a kutatás tárgyára és a tudományos megismerés eljárási szabályainak megfelelően igyekezünk belső összetevőit vizsgálni. A kérdés az, hogy az ilyen alapon szerveződő tudás egyáltalán igényt formálhat-e az ismert episztemológiai kritériumok szerint – mint az igazságra való törekvés, a megalapozottság igénye, a tévedhetetlenség elutasítása, a bizonyítottság (de legalábbis az igazoltság), az elméletalkotásra törekvés, az általánosság és objektivitás stb. – a *„tudományos”* jelzőre.

Amennyiben a politológia vonatkozásában a titkosszolgálatok problémakörét explicit kutatási témának tekintjük, úgy szükséges azon tudományterületek át-

tekintése is, amelyek már korábban is érintették a téma bizonyos vonatkozásait. Az implicit titkosszolgálati elemzések közül az *alkotmánytan*, a *közigazgatástan*, a *biztonságpolitikai kutatások*, valamint a *rendészeti tudományok* körébe tartozó részterületek vizsgálódásait szükséges áttekinteni.

2. 1. Az Alkotmánynak „A Magyar Honvédség és egyes rendvédelmi szervek” címet viselő VII. fejezete meghatározza a Magyar Honvédség és a Rendőrség alapvető feladatait, a nemzetbiztonsági szolgálatokat viszont e tekintetben nem nevesíti. Miért nem történt ez meg a szolgálatok vonatkozásában? További kérdés: ha a nemzetbiztonsági szolgálatokról, mint állami szervekről az Alkotmányban nem történik említés, csupán a nemzetbiztonsági tevékenységről, vajon miért kerülnek a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok mégis nevesítésre a hivatásos állományúak politizálási tilalmát kimondó alkotmányos paragrafusban? A következetlenség nyilvánvalóan abból a rendszerváltás kori helyzetből fakad, hogy az Alkotmánynak a fegyveres erőkről és a rendőrségről szóló fejezetét 1989 őszén fogalmazták meg, amikor a *nemzetbiztonsági szolgálatok még nem is jöhettek létre*. Pontosabban állambiztonsági elődszervei – a katonai felderítő szolgálat kivételével – a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének keretében működtek, hivatásos állományú tagjai rendőrségi rendfokozatot viseltek. Ezért a Belügyminisztériumtól való elválasztásuk pillanatától *származékos joghézag* alakult ki, melynek kitöltése 1990 februárja óta törvényalkotói feladat.¹⁰

Ugyanakkor mindattól, ami a jogállami szabályozások nemzetközi gyakorlatából általában leszűrhető tapasztalat, nem áll távol a magyar törvényi megoldás. Lényegében mindenhol alkotmányi szinten igyekeznek az állampolgári jogok védelmét biztosítani az állami túlhatalommal, benne a *nemzetbiztonsági szolgálatok törvénytörtő beavatkozásaiival szemben*. Egyéb vonatkozásban pedig főként a törvényhozási tárgyak felsorolása kapcsán kerülnek szóba, ugyanis a szolgálatok további kérdéseit többnyire *önálló törvényi szabályozásra* bízják.

Alkotmánytani szempontból érdemes a titkosszolgálatoknak a *szuverenitásvédelemhez* való viszonyát is érinteni. A nemzetbiztonsági törvény preambuluma a nemzetbiztonsági tevékenységnek, a nemzetbiztonsági szolgálatok működésének célját a Magyar Köztársaság szuverenitásának biztosításában és alkotmányos rendjének védelmében határozza meg. Természetesen a nemzetbiztonságának garantálása jóval túlmutat a nemzetbiztonsági szolgálatok rendeltetésén és feladatkörén, hiszen ez közvetlenül vagy áttételekkel valamennyi állami szerv feladata. A szuverenitás biztosítása, az alkotmányos rend védelme, a nemzetbiztonságának garantálása az állami szervezetrendszer egészének funkciója, amelyben – speciális eszközeikkel – a nemzetbiztonsági szolgálatok is részt vesznek.

2. 2. Az alkotmánytani értelmezéstől kissé eltávolodva *hatalomelméleti vonatkozásban* is érdemes megfontolni a biztonsági szolgálatok tevékenységének, mint az állami főhatalmat, a szuverenitást fenntartó funkciónak az újraértelmezését. Az állam, mint a területhez kötött monopolisztikus hatalomgyakorlás

alanya ugyanis csak akkor tudja megőrizni főhatalmát a társadalmi viszonyok irányítása terén, ha az ezen pozícióját *illegitim módon megszerezni/befolyásolni kívánó belső és külső hatalmi tényezők* törekvéseinek sikerrel tud ellenállni. Ez a konfliktusveszély már igen korán nyilvánvalóvá tette, hogy az egyes államok, illetve az állam és a társadalom közötti alapfunkcióin túl az államnak kezdettől fogva önálló tevékenységi irányaként létezett *saját belső hatalmi kondícióinak fenntartása*, megőrzése. Az állam védelme így kettős értelemben is része a szuverenitás hatalmi struktúrájának. Egyrészt ez biztosítja a főhatalom kifelé irányuló – államok közötti –, valamint a belső társadalom irányába mutató cselekvési szabadságának előfeltételeit, másrészt hatalmi szubjektumként lényeges tényezője a változó mértékben, de mindig többszereplős belső politikai szférának.

Ezen vizsgálódás hipotézise szerint a hatalomgyakorlás alanyi köre, illetve a hatalomkoncentráció mértéke és minősége fejezi ki végsősoron a szuverenitás belső és külső tulajdonságait, jellegét, illetve változásait. Az állami szuverenitás és az állam biztonsága összefüggéseinek vizsgálata a politológia és az államelmélet tradicionális problematikájában ritkán szereplő témakör. A kérdésre, hogy vajon tekinthetők-e a titkosszolgálatok a történeti értelmezésen túl autentikus kutatási problémának az államelmélet számára, feltétlenül igen a válasz. Ugyanakkor tapasztalható, hogy – az elfogadott, hagyományos témakörökhöz képest – az államelméleti kutatások peremvidékére szorul a titkosszolgálatok belső viszonyainak és politikai környezetének elemzése.¹¹ Bár a külső körülmények valóban nehezíthetik ezen kutatások elfogadottságát, mégsem zárhatók ki ebből a körből. Amennyiben az államtan hagyományos fogalmi rendszerében kívánjuk a titkosszolgálatok lényegesebb kapcsolódási pontjait meghatározni, úgy mindenekelőtt az *állami főhatalomhoz*, az *állam szervezetrendszeréhez*, illetve az *állami funkciókhoz* való viszonyuk feltárása igényel fokozottabb érdeklődést.

2. 3. A titkosszolgálatok vizsgálatának – mint implicit kutatási témának – *közigazgatástani* befogadása mellett mindeddig két, teljesen eltérő indoklás érvelt. Mindkettőt a „kényszeres megtűrés” logikája motiválta; a titkosszolgálatok témái ugyanis rendszeridegenként viselkednek ezek hagyományosan kialakult tematikájában, de egyéb jogágba való besorolásuk még nyilvánvalóbbá tette volna jogrendszerbeli inkonzisztenciájukat. A két, formailag hasonló, tartalmukban gyökeresen eltérő argumentáció egyike a sztálini államigazgatás, a másik pedig a jogállami közigazgatás összefüggésében kívánta megtalálni a titkosszolgálatok jogrendszerbeli, illetve jogtudományos kutatási helyét.

A negyvenes évek végén a *szovjet államigazgatási jogon* – a „politikai igazgatáson” – belül felbukkant az *„állambiztonság és a társadalmi rend védelmére vonatkozó igazgatás”* témaköre. Ennek Visinszkij-féle magyarázata szerint „a szovjet államigazgatási jognak a szovjet jog rendszerében az egyik legfontosabb helyet kell elfoglalnia”, hiszen „a szovjet államigazgatás nem más, mint

a proletárdiktatúra feladatainak megvalósítása, a szovjet nép akaratának realizálása”.¹² Bár a Szovjetunió korabeli alkotmánya nem sorolta az összszövetségi népbiztosságok körébe az állambiztonsági szervek intézményét, viszont a Szövetséges Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának hatáskörébe utalta a Szövetséges Köztársaság Népbiztosai Tanácsának – megalakítását (benne az állambiztonságügyi népbiztos személyével).¹³ Az állambiztonság intézményére vonatkozó további magyarázat szerint pedig mivel a Népbiztosok Tanácsa „intézkedéseket foganatosít a *közrend fenntartása, az állam érdekeinek megvédése és a polgárok jogainak védelme* ügyében”,¹⁴ ezért ezen funkción belül államigazgatási természetűnek kell tekinteni a titkosszolgálatok ténykedését is.¹⁵ Ezért jogosult tehát a szocialista államigazgatás-tudomány a titkosszolgálatok problematikájának – egyébként teljesen ideologikus – bemutatására.

Ezeket a pszeudointerpretációkat leszámítva a pártállami titkosszolgálatok láthatatlanok maradtak mind jogrendszerbeli (esetleg az alatti) szabályozottságukat illetően, mind pedig a (közigazgatási) jogi kutatások előtt. A Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya, a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya, a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, majd az Államvédelmi Hatóság, a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya, majd III-as Főcsoportfőnökség valódi természete *megismerhetetlen jelensége* maradt az államrendszer struktúrájának, ennek megfelelően tevékenységük – akár a belügyminisztériumon belül, akár azon kívül működtek – totális titokká vált. A (jog-) rendszer-váltás nem csupán elválasztotta a belügytől a függetlenedő szolgálatokat, de új minőségű, nyilvános szabályozásuk jogdogmatikai optikán keresztül is *láthatóbbá tette ezeket*.

A rendszerváltás utáni normativista szemlélet azonban a jogállamisághoz visszatért titkosszolgálatok közjogi elemzésekor nem kapcsolódott össze ismét az évszázaddal korábban – már Concha Győző által – természetesnek tartott *politikai látásmóddal*.¹⁶ A koherensnek látszó jogi szabályozás normativista szövegértelmezése így nem terhelte meg magát a kritikai feldolgozás feladataival, válaszlai jobbára a problémamentesnek tűnő intézményi keretek egyszerű felmutatására szorítkoztak. Ezért elégségesnek látszott a közrend, a közbiztonság, a belső rend fogalmihoz – a rendőrséghez hasonlóan – hozzárendelni a „nemzetbiztonsági igazgatást” és a kettőt együttesen *rendészeti igazgatásnak* lehetett elnevezni. Az e tekintetben definiált rendészet „olyan jogilag szabályozott közigazgatási, illetve államigazgatási – szükség esetén közhatalmi eszközökkel is operáló – tevékenység, amely a közbiztonság (közrend) – és a belső rend megzavarásának megakadályozására, esetenként megelőzésére, a megzavart rend helyreállítására irányul”.¹⁷ Arra nézve pedig, hogy a titkosszolgálati tevékenység miként határozható meg „igazgatási” tevékenységként tulajdonképpen csak az a válasz kapható, hogy a rendészeti igazgatás másik alánya, a rendőrség is alkalmaz titkosszolgálati eszközöket. Ettől kezdve csupán a nemzetbiztonsági szolgálatok feladatai, hatáskörei,

szervezetei, irányítási viszonyai, a parlamenti ellenőrzése, a nemzetbiztonsági szolgálatok által alkalmazható intézkedések, illetve a titkos információgyűjtés törvényi szabályozását kell elővenni, hogy a *titkosszolgálatok közigazgatástani elemzésének normatív értelmezése* előttünk álljon.

2. 4. A titkosszolgálatok *biztonságpolitikai* megközelítésének sajátossága abban áll, hogy miközben igyekezett a hadtudomány hagyományos körétől és diszciplínáitól távolodni, ezektől önálló sodni, a *politológia és szociológia vizsgálati látásmódját valójában nem volt képes integrálni* módszertanába, legfeljebb csak a külső – katonai és polgári – hírszerzés, illetve elhárítás vonatkozásában. Ennek a szemléletnek a pontos kifejeződése – egyben az irányzat további megerősítője is – a *biztonságpolitikai alapelvekről* hozott hatályos országgyűlési határozat. Ez szándéka szerint a hagyományos politikai és katonai tényezőkön túl magába kívánja foglalni a széles értelemben vett biztonság egyéb – gazdasági és pénzügyi, emberi jogi és kisebbségi, információs és technológiai, környezeti, valamint nemzetközi jogi – dimenzióit is, de a biztonság- és védelempolitikát – e komplexitási igény ellenére – mégis csupán a *külső biztonságot* átfogó módon értelmezi és praktikusán a honvédelemmel azonosítja.¹⁸

Az alapelvek elfogadását követően kialakított nemzeti biztonsági stratégia bízató előrelépésétől (azzal, hogy a belső stabilitást is a biztonság részének tekinti) függetlenül a kutatások többségében, de a sajtóban és a közfelfogásban is változatlanul uralkodó maradt a szemlélet, hogy amint a szuverenitás vonatkozásában sem tulajdonítanak jelentőséget a *társadalom és az állam belső hatalmi viszonyai* elsőbbségének, úgy a biztonság/biztonságpolitika vonatkozásában továbbra is csak a nemzetközi, katonapolitikai, *külső biztonsági* aspektusokat érzékelik.

2. 5. Már a közigazgatási titkosszolgálat-értelmezés során találkozhattunk azzal az állásponttal, amely a rendőrségi igazgatás mellett a *rendészeti igazgathoz szubszumálta* a titkosszolgálatokat. Könnyen eshetnének abba a csapdába, hogy amikor a *rendészettudományok* válaszát keressük erre a problémára, akkor ezt azonosnak vélnénk a közigazgatástan körében levezetett álláspontokéval. A kettő közötti különbség akár az alkotmányból is levezethető, hiszen így valamennyi nemzetbiztonsági szolgálat a *rendészeti (rendvédelmi) szervek* közé lenne sorolható. Némi szabályozási következetlenségre utal azonban az a körülmény, hogy ez a megjelölés nem tükrözi vissza a szolgálatok valódi rendeltetését, hiszen például a külföldi eredetű, bizalmas és védett információk megszerzésére létrehozott Információs Hivatal *egyáltalán nem lát el hagyományos rendvédelmi, rendészeti feladatot*. A *szakirodalom sem egységes* e tekintetben és a rendvédelmi szervek, mint a rendészeti tudományok elsődleges vizsgálati tárgyának a meghatározásakor többnyire szkeptikusak a nemzetbiztonsági szervek tematikájának befogását illetően.

3. Ami a korábbi, magyar állambiztonsági szervek és a demokratikus Magyar-

ország nemzetbiztonsági szolgálatai között lévő *szabályozási eltéréseket* illeti, a következőkben foglalható össze:

a) A volt állambiztonsági szervek nyíltan deklarált, de titkos jellegű *párt-irányítás* alatt működtek, azokat a hatalmat ténylegesen gyakorló szűk pártelit felügyelte és irányította hatalma fenntartása céljából. Ezzel szemben a nemzetbiztonsági szolgálatok működésének, tevékenységének alkotmányos követelménye a *politikamentes, pártpolitika-mentes működés*. Ez a jogállam követelményéből, a hatalomgyakorlás demokratikus rendjéből fakad.

b) A volt állambiztonsági szervek működését, az állambiztonsági tevékenységet titkos parancsok és utasítások szabályozták. A tevékenység célját, az állambiztonsági szolgálatok feladatait a hatalmat kizárólagos jelleggel birtokló párt vezető szerveinek határozatai, iránymutatásai szabták meg. Ezzel szemben a nemzetbiztonsági szolgálatok működése, a nemzetbiztonsági tevékenység alkotmányos alapokon nyugszik, a tevékenység célját, a szolgálatok feladatait *törvény határozza meg*, és működésük minden lényeges kérdését szabályozza.

c) Az állampolgárokat az állambiztonsági szervek tevékenységével szemben érdemben *jogvédelem* nem illette meg, az állambiztonsági szolgálatok az emberi és állampolgári jogokat széleskörűen korlátozhatták, az állampolgárok magán-szféráiba szinte szabadon behatolhattak. Ezzel szemben a nemzetbiztonsági szolgálatok alkotmányos felügyelet, kormányzati irányítás és ellenőrzés alatt működnek, az állampolgárokat többoldalú jogvédelem illeti meg a szolgálatok jogellenes működésével szemben.

d) A volt állambiztonsági és a jelenlegi nemzetbiztonsági szolgálatok között lévő egyik legnagyobb különbség, hogy a nemzetbiztonsági szolgálatok semmiféle *politikai rendőri funkciót nem töltenek be*. Politikai nézetei, faji, nemzeti hovatartozása, vallási meggyőződése miatt senkit ellenőrzés alá nem vonnak, ezért senki ellen eljárást nem kezdeményezhetnek. Egyesületek működésével, utcai demonstrációkkal kapcsolatos igazgatásrendészeti (engedélyezési, ellenőrzési) jogkörrel nem rendelkeznek. Nyomozóhatósági jogkört még a felderítési feladatkörükbe eső bűncselekmények esetében sem gyakorolnak. Hatósági jogkörüik szűkre szabott. Karhatalmi erőkkkel nem rendelkeznek.

e) A nemzetközi megállapodások az egyes alapjogok kapcsán meghatározzák, hogy azok mely feltételek és körülmények között, milyen célból, érdekből korlátozhatók a demokráciákban. E célok, érdekek körét – az egyes alapjogoknál feltüntetve – a nemzetbiztonság, a honvédelem, a közrend, a közérdekek és az igazságszolgáltatás területén jelölik ki. Az Nbtv.-ben a nemzetbiztonsági szolgálatok részére az alapvető jogokat korlátozó eszközök és módszerek alkalmazására adott felhatalmazások a Magyar Köztársaság e vonatkozású nemzetközi kötelezettségvállalásaival összhangban vannak. Az Nbtv. a nemzetbiztonsági tevékenység során az alapjogok korlátozását a nemzetközi megállapodásokkal összhangban szigorú feltételrendszerhez köti, és a demokráciákban található megoldások többségénél részletesebb szabályozását adja.¹⁹

f) A nemzetbiztonsági tevékenységet szabályozó törvények jellemzője, hogy a titkos információgyűjtés eszközeit és módszereit teljes körűen, taxatív módon – jogállami jellegük ellenére – nem jelölik meg. Ez egyrészt a nemzetbiztonsági tevékenység *titkosságáról* vallott nézetekben gyökeredzik, másrészt abból a meggondolásból fakad, hogy a titkos információgyűjtés eszközeinek és módszereinek *nincs egy lezárható köre*, a tudományos-technikai fejlődés új eszközei, módszerei, eljárások alkalmazását eredményezi, illetve követeli meg.²⁰

A TITKOSSZOLGÁLATOK POLITIKAI / POLITOLÓGIAI RELEVANCIÁI

1. Miközben fenti alapelveiket tekintve a jogi szabályozás és a demokratikus normák egyaránt a titkosszolgálatoknak a politikai szférától való maximális távolságtartását hangsúlyozzák, mégis mintha a *különböző jellegű és konzekvenciájú politikaközelség* tartósan jellemezné működésüket, még ha – éppen titkosságuk folytán – ezek részletei általában rejtve is maradnak. Ha Magyarországon csupán a Duna-gate eset²¹ utáni egy évtized titkosszolgálati eseménytörténetét tekintjük át – leszámítva a bulvár-történetírás szenzációit és a politikai szándékú találgatásokat – több ízben, bizonyíthatóan megérintette a politika a titkosszolgálatok semlegességét. A példák sorát természetesen a legutóbbi időszakig folytatni lehetne, ami viszont óhatatlanul a napi politika eseményei felé terelné a szakmai érdeklődést. Az viszont elvi jelentőségű kérdés, hogy az ismertetett esetek vajon a *jogi szabályozás hiányosságainak, alkalmazásuk fogyatékoságainak* vagy a *rendszer diszfunkcionális működésének* a következményei. A válaszhoz a titkosszolgálatoknak a döntéshozatalban játszott, jogi felhatalmazás szerinti szerepét szükséges áttekinteni.

2. Politológiai választ igényel annak vizsgálata is, hogy vajon mennyiben tér el a *politikai közigazgatás* huszadik századi megerősödésétől az – egyes felfogások szerint – *közigazgatásnak tekintett titkosszolgálati tevékenység*, illetve mennyire illeszkedik ehhez a folyamathoz. A közigazgatás ugyanis a hagyományos „rendészeti”, szolgáltató és gazdasági jellegű közigazgatás szervezeti, létszám- és funkcionővekedése során a „politikai közigazgatás” kialakulását eredményezte. Eszerint a „politikai végrehajtás” nem egyszerűen a kormányt, de a központi közigazgatási apparátusokat, elsősorban a minisztériumokat is magában foglalja.²²

Mindazon érvek, amelyek a köztisztviselőket a politikai folyamatok részének láttatják – pusztán azáltal, hogy szerepük az adminisztratív közigazgatás felől a *politikai döntéshozatal irányába mozdul el* –, bizonyos sajátosságokkal érvényesek a titkosszolgálatok vonatkozásában is. Míg a közhivatalnoki kar elsősorban funkcionális szerepe tölt be a politikai döntéshozatalban,²³ addig a titkosszolgálatok egyszerre tölthetnek be *ágazati és funkcionális szerepet*. „Kettős tudásukat” az a sajátos helyzet határozza meg, hogy intézményi súlyuk egyéb-

ként is a *döntéshozatal környékére* pozícionálja ezeket, de ezen túlmenően a konkrét döntési alternatívák számára is ők szolgáltatják az aktuális adatokat, információkat, sőt, a nélkülözhetetlen elemzéseket, értékeléseket is. Fokozza ezen súlyukat az a gyakran figyelmen kívül hagyott funkciójuk, amely szerint – ismét a „civil” politikus köztisztviselő súlyát felülmúlva – nem egyszerűen az adatszolgáltatásban merül ki tevékenységük lényege, hanem ugyanilyen, ha nem nagyobb jelentősége van a *feltárt, elemzett, értékelt konfliktusok, helyzetek, társadalmi kapcsolatok titkos alakításának*, az ezekre gyakorolt operatív tevékenységük hatásainak.

3. A mindenkori titkosszolgálatok feladataik betöltése során tehát – némileg leegyszerűsítve – két vonatkozásban kerül(het)nek politikaközeli helyzetbe: 1) a *hírigények megrendelői*, akik működésük irányait (állambiztonsági terminológiával: az ellenséges vonalat, a célcsoportokat, célszemélyeket) meghatározzák – *politikusok*; 2) a megszerzett információk a titkosszolgálatok – és végső soron a hírigények megrendelői – számára nem passzív adatok, hanem konkrét megelőző, elhárító cselekmények, intézkedések, operatív akciók kiindulópontjai, amelyekkel rejtetten a *társadalmi-politikai valóság meghatározott részeire kívánnak célzott hatásokat kiváltani*. A kérdés az, hogy a hatályos jogi szabályozás – feltéve, hogy adott titkosszolgálatok vonatkozásában létezik ilyen – milyen normatív háttérrel biztosít ehhez: a jog ellenére, joghézagot kihasználva vagy éppen jogszerűen történik-e mindez.

A nemzetbiztonsági szolgálatok feladataik ellátása céljából *műveleti tevékenységet* folytatnak, amelynek során a nyílt és titkos információgyűjtés külső és belső engedélyhez kötött eszközeit és módszereit alkalmazzák. A műveleti tevékenység rendjét a *Műveleti Munka Szabályzata* tartalmazza, amely magában foglalja a titkos információgyűjtés belső eljárási és engedélyezési szabályait is. A hírforrások kiépítése időigényes, hosszabb távon, tervszerű műveleti tevékenységgel megoldható feladat. A műveleti munka keretében a belföldön jelentkező (megjelenő) veszélyfaktorokra és védendő objektumokra tekintettel *humánforrásokat* létesítenek, és a *titkos információgyűjtés* más – köztük operatív-technikai – eszközeit és módszereit alkalmazzák, *fedővállalkozásokat* hoznak létre, hogy munkatársai a nemzetbiztonsági szolgálatokon kívüli intézményeknél, szervezeteknél fedetten, vagy adott esetben nyíltan *munkaviszonyt* létesítenek. Mindez világossá teszi, hogy a láthatónál, de még a sejtethetőnél is *jóval szélesebb a titkosszolgálatok tényleges szerepe*, tevékenységi köre, mintsem az egyszerű kontempláció, illetve a megszerzett adatok továbbítása.

4. Az áttekintett törvényi háttér, a normatív szabályozás önmagában világít rá olyan anomáliákra, amelyek a titkosszolgálatok politikaközelségét önmagában megalapozná, igaz, olyan körülményekre sem, amelyek ezt eleve kizárnák. Ennek alapvető oka a jogilag nem szabályozott, illetve nem is szabályozható *politikai szféra jelenléte a kormányzati tevékenységben*. A nemzetbiztonsági tevékenységre ott és akkor van szükség, ahol és amikor *más állami szervek*

eszközrendszere nem elégséges a nemzeti érdekek védelmére és érvényesítésére. A nemzetbiztonsági szolgálatok azonban kizárólag a törvény által kijelölt keretek közt tevékenykedhetnek. E tevékenységük hatékonysága attól függ, hogy az milyen szorosan kapcsolódik a döntéshozók igényeihez. A szabályozás ugyanis abból indul ki, hogy a nemzetbiztonsági szolgálatok alapfeladatai közé tartozik *a kormányzati döntésekhez szükséges információk megszerzése és feldolgozása*. A hírigények államtitkot képeznek, szigorúan titkos minősítésűek, mivel azokból következtetések vonhatók le a hírszerző szolgálat konkrét tevékenységére vonatkozóan, így ez veszélyeztetheti a szolgálatok működésének biztonságát. A cél természetesen az, hogy a nemzetbiztonsági tevékenységnek ne pusztán aktuális döntéshozói igények kielégítését kelljen szolgálnia, hanem az ország biztonságpolitikájából következő, a nemzeti érdekérvényesítés „stratégiai céljait” kövesse. Az *aktuális politikai igény és a stratégiai cél elhatárolása* viszont – mivel államtitokról van szó – gyakorlatilag *nem ellenőrizhető* folyamat. Mindeközben a nemzetbiztonsági szolgálatoknak a mindenkori kormány iránti *lojalitás* mellett kell működniük.

5. A döntéshozatal előkészítésének informális meghatározói általában az *információk szállítói*. A döntési folyamat előzetes befolyásolásának a lehetősége már ott kialakulhat, amikor az információs részleg a hírigények részletes kidolgozását, az egyes relációkra való lebontását elvégzi. A *hírigények konkretizálása és a hírforrásokra való lebontása* is a műveleti részleg feladata. A beérkező „nyers” információnál vizsgálni kell: a hírigények témakörébe eső információkat, adatokat tartalmazza-e, mennyire időszerű, forrása milyen közeli a döntéshozatali pontokhoz, az információ az elsődleges forrásától a hírszerző szolgálathoz való megérkezéséig (az információs csatornán) szenvedhetett-e torzulásokat stb. Az információ értékelésére kihatással vannak az adott témakört érintő, általánosan *elfogadott nézetek és az elemző szubjektív ítélete*. Fennáll annak veszélye is, hogy a különösen magas újdonságértékkel rendelkező információk figyelmen kívül maradnak a feldolgozás folyamatában. Közrejátszhat ebben a *konformizmus*: a szolgálat számára „kényelmetlen” jelenteni a kormány politikáját – adott vonatkozásban – megkérdőjelező vagy vezető politikai személyiséget negatívan érintő információkat. Így az információk szintetizálásának folyamatában az elemző óvatossága a *konkrétumok kiszűrésére, jelentős információk mellőzésére* vezethet, végül pedig az elkészült kormányzati tájékoztató jelentés alig haladja meg az adott témában általánosan elfogadott helyzetértékeléseket.

A hivatalos politika és az új információk tehát kölcsönhatásban vannak egymással. A hírszerzés tájékoztatóinak címzettjei, a felhasználók oldaláról is előfordulhat a hivatalos politikába, a *döntéshozó nézetrendszerébe nem illő információk figyelmen kívül hagyása*. A nemzetbiztonsági információk begyűjtése a fentiek értelmében könnyen eredményezhet egyoldalú információs rendszert, „egycsatornás” hírfelhasználást a kormányzati tájékoztatásban. Elvileg csakis a „többcsatornás” kormányzati tájékoztatási rendszer alkalmas a hibás kiér-

tékelések kiküszöbölésére, valódi döntési alternatíva kialakítására. Emellett a „többsatornás” kormányzati tájékoztatási rendszer – elvileg – garanciát is jelenthet a döntés-előkészítés folyamatában a *döntéshozó tendenciózus tájékoztatásának kizárására*. Mindezek azonban a „jó” vagy „rossz” jogi szabályozás érvényességi területén túli gondjai a titkosszolgálatok potenciális politizációjának. Az valószínűnek látszik, hogy – amint az korábbi példák, valamint külföldi esetek nyomán tapasztalható – sem a tárgyalt államszociológiai, sem pedig a funkcionális összefüggéseit tekintve *semmiféle szabályozás automatikusan nem zárja ki a titkosszolgálatok politikaközeli, azt befolyásoló működésének lehetőségét*. Jogállami viszonyok között az alkotmányos garanciákon túl mindenképpen fokozott jelentőséget kell tulajdonítani a politikai hatalom önkorlátozására hatni képes demokratikus politikai kultúra kialakításának is.

6. A szélsőséges politikai szervezetek törekvései az alkotmányos rend tagadására, támadására vagy felszámolására irányulnak. A politikai szélsőség fogalma és hatótere a felforgató propagandától az erőszakos jogellenes cselekményeken keresztül a politikai hatalom megszerzésének kísérletéig terjedhet. A szélsőségek – figyelembe véve a tradicionális polgári demokráciák gyakorlatát (szólás-, gyülekezési-, egyesülési szabadságot) – *önmagukban jogi és politikai eszközökkel nem számolhatók föl*. Ugyanakkor kellő társadalmi, politikai és – a törvényesség keretei között tartott – hatósági figyelemmel, a nemzetbiztonsági munka eszközzelrendszerevel folytatott kontrollal olyan keretek között tarthatók, hogy ezek az alkotmányos rend gyakorlására közvetlen veszélyt ne nagyon jelentsenek.²⁴

Ezért a Hivatalok – és elsősorban a Nemzetbiztonsági Hivatal – feladata, hogy megfigyeljen valamennyi politikailag szélsőséges irányultságú csoportot, elemezze, értékelje tevékenységüket, és arról tájékoztassa a kormányt. Bűncselekmény alapos gyanúja esetén büntetőeljárást kezdeményezhet az illetékes hatóságoknál. A jogállami nemzetbiztonsági tevékenység fő irányának megjelöléséhez tehát *hivatalosan megjelölt és deklarált ellenségkép nem áll rendelkezésre* sem a külső-nemzetközi, sem pedig a belső-alkotmányvédelmi vonatkozásokban.²⁵ Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a kormányzati információigény megjelölése magába foglalja a Hivatalok potenciális veszély irányába való aktivizálását is. *Sajátos jelenségcsoportok különíthetők el* a nyilvánosságot látott információk segítségével, amennyiben a Hivatalok látható tevékenységéből arra következtetünk, hogy (1) ezek az információigény megjelölése nyomán realizált elhárító tevékenység *konkrét megnyilvánulásai*, másrészt hogy (2) az egyes műveleti akciók csoportosítása alkalmas arra, hogy a Hivatalok tevékenységének *fő irányait* körvonalazza. Ha tehát terminológiai szempontból nem is alkalmazzuk az ellenséges csoport, vagy az ellenségkép kifejezéseket, mégis valószínűsíthető az antidemokratikus törekvéseket hordozó szubjektumok bizonyos halmaza.

A TITKOSSZOLGÁLATI POLITOLÓGIA EGY TEMATIKAI MODELLJE

Minden, a titkosszolgálatokra vonatkozó szakmai vita termékeny hatással lehet a politológiai vonatkozású kutatás és oktatás kérdéseire is. Ennek tárgya már nem egyszerűen az önálló kutatás-oktatás pusztá léte, hanem annak tudományrendszertani helye, tematikájának és kutatásának esélyei, módszertani problémái, oktatásának lehetőségei, a megismerhetőség esélyei körül zajlanának. Ha magának a fentiekben körvonalazni kívánt témakörnek a struktúráját alakítanánk ki, abból a többször hangsúlyozott megállapításból kellene kiindulnunk, hogy a titkosszolgálatok elsősorban *a kormányzati-politikai döntéshozatalhoz való információszolgáltatással, másfelől pedig műveleti tevékenységük visszacsatolási folyamataival lehetnek hatással a politikai rendszer egyéb szubjektumaira*. Ami tematikusan is leírhatja a vonatkozó kutatási modellt hipotetikusan a következő témacsoportokat és elemeket tartalmazhatja:

I.

- A titkosszolgálatok kutatásának tárgya, tudomány-rendszertani helye;
- A titkosszolgálatok valamint kutatásuk története.
- Történeti, politológiai, jogi, pszichológiai és összehasonlító módszerek a titkosszolgálatok kutatásában.
- Titkosszolgálati modellek összehasonlító elemzése; az adaptáció feltételei.
- A titkosszolgálatok politikai rendszerhez való viszonyának típusai; nézetek és irányzatok.
- Állami-politikai funkciók a titkosszolgálati stratégia kialakításában.
- A titkosszolgálatok viszonya az állami, politikai vezetéshez, az elithez, a pártokhoz és a társadalom különböző csoportjaihoz.
- A titkosszolgálatok tevékenységi irányai; nyílt és rejtett szerepe a politikai döntések meghozatalában, befolyásolásában.
- A diktatúrák öröksége; a szolgálatok társadalmi megítélése, mediaképük.
- Integráció, globalizáció, információs társadalom: a posztmodernitás kihívásai a titkosszolgálatok tevékenységére.

II.

- Az állam elleni bűncselekmények politikai természete, összehasonlító szabályozástörténetük; megelőzés, felderítés, megakadályozás.
- Az államtitok, szolgálati titok védelmének történeti alakulása, jelenlegi helyzete, szabályozása.
- A kormányzati információs igények forrásai, irányai; a kapott információk felhasználásának hatékonysága.

- Hivatalok információfeldolgozó, -elemző és -értékelő tevékenysége a kormányzati hírigények vonatkozásában.
- A minősített helyzetekben érvényesítendő kormányzati tervek.
- A szuverenitást veszélyeztető idegen titkosszolgálati tevékenységek, ezek felderítése és elhárítása.
- A fegyveres erők és a rendvédelmi szervek és a titkosszolgálatok terrorelhárító tevékenysége
- A nemzetbiztonságot veszélyeztető szervezett bűnözés, a terrrorszervezetek, a jogellenes kábítószer- és fegyverkereskedelem, a tömegpusztító fegyverek felderítése; nemzeti, európai uniós és globális feladatok.
- Az állam működése szempontjából kiemelten fontos létesítmények. A fontos szervek és létesítmények titkosszolgálati védelme.
- A fontos és bizalmas munkakört betöltő személyek törvényben meghatározott körének nemzetbiztonsági védelmével és ellenőrzésükkel kapcsolatos tevékenység.
- A Magyar Köztársaság érdekeinek érvényesítésére szolgáló tevékenység szervezésére és végrehajtására vonatkozó adatok.

III.

- A titkosszolgálati eszközök, módszerek, eljárások irányai, alkalmazásuk hatékonysága.
- A titkosszolgálatok megelőző műveleti tevékenysége, annak szervezése.
- A titkosszolgálati információk értékelése, elemzése, feldolgozása.
- A titkosszolgálatok által létrehozott fedőintézmények.
- A titkosszolgálatok egymás közötti, az állami szervekkel, az önkormányzatok képviselőtestületeinek hivatalaival és intézményeivel, gazdálkodó és más szervezetekkel történő együttműködése.
- A titkosszolgálatokkal történő együttműködés típusai, módjai; az együttműködő személyek szociális összetétele; politikai szocializációs hátterük, értékrendszereik, attitűdjeik.

IV.

- A titkosszolgálatok szervezet- és működéstörténete; jelenlegi helyzetük.
- A titkosszolgálatok feladatainak ellátásához szükséges technikai rendszerek és eszközök.
- A Hivatalok és szervezeti egységeik szervezeti és működési rendje, tevékenységüket szabályozó belső rendelkezések.
- A Hivatalok feladatainak ellátásához szükséges adatkezelés, a nyilvántartások rendszerei; az iratsejtezés.
- A Hivatalok szervezeti egységeinek költségvetése.

- A Hivatalok nemzetközi együttműködése. A Nemzeti Biztonsági Felügyelet nemzetközi együttműködése.
- A titkosszolgálatok oktatási anyagai.

V.

- A titkosszolgálatok állományának szociális összetétele; szocializáció, mobilizáció, értékrendszereik, attitűdjeik.
- A Hivatalok állományának társadalmi, politikai és szolgálati jövőképe; elfogadottság, legitimációs- és hivatástudat.
- A személyi állomány jövedelmi viszonyai, munkakörülményei; szervezeti, szolgálati és munkaviszonyaik; rekrutáció, karriertípusok, aspirációk.
- A személyi állománnyal kapcsolatos, büntető- és fegyelmi eljárások.
- Társadalmi, politikai feszültségek, konfliktusok megítélése, kezelése; a személyi állomány önképe, pszichés állapota.

Mivel a javasolt kutatási modell némi metodológiai átalakítással oktatási anyag tematikáját is képezheti, így a felsőoktatásban – elsősorban az állam- és jogtudományi, valamint a politológiai képzésben – is felhasználható lehet (ez irányú alkalmazása történeti és összehasonlító vizsgálatok nyomán, a rendelkezésre álló eddigi adatok alapján részben már megkezdődött).

Fenti gondolatok a politológiának a titkosszolgálatok körüli furcsa hallgatására kívánják felhívni a figyelmet. A csend megtörhető akár a hagyományos tematikába illesztés kritikai elutasításával, akár – remélhetőleg – a titkosszolgálatok szakpolitikai jellegének megfelelő ágazati politológia kidolgozásával.

JEGYZETEK

- ¹ A *Politikatudományi Szemle* tizenöt évfolyamát átlapozva kiderül, hogy titkosszolgálatok témáját csupán egyetlen tanulmány érintette, az is a rendőrség tevékenységének kérdéseit tárgyalva. Szikinger István: A magyar rendvédelem és az Európai Unió. In *Politikatudományi Szemle*. 1998. 1.; a *Magyarország Politikai Évkönyveibe* pedig többnyire az előző év aktuális szabályozási-, esetleg botránytörténetei kerülnek be.
- ² *A titkosszolgálatok a politikában és a politológiában*. SZTE, Szeged, 2007. 241.
- ³ Tóth András, a Miniszterelnöki Hivatal államtitkárának közlése. Jegyzőkönyv az Országgyűlés nemzetbiztonsági bizottságának 2005. február 15-én, kedden 9 órakor az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (Budapest, VI. Eötvös u. 7.) megtartott kihelyezett üléséről. Országgyűlési Levéltár, Nbb-286/1/2005-1. (Nbb-57/2002-2006.)
- ⁴ Lásd: Nikolov, Elit: *A titok. A kommunikáció ellentéte*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Műhely 3. h. n.; d. n. 5.

- ⁵ Simmel, G.: A titok és a titkos társadalom. In uő.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1973. 321.
- ⁶ Az oktulajdonítással, attribúcióval foglalkozó szakirodalom egyöntetű megállapítása, hogy a megmagyarázhatatlanság, az érthetlenség ugyanolyan kellemetlen és zavaró, mint amikor értékeinkben bizonytalanodunk el. Lásd: Hewstone, M. – Antaki, Ch.: Az attribúcióelmélet és a társas viselkedés magyarázatai. In Hewstone, M. – Stroebe, W. – Codol, J.-P. – Stephenson, G. M. (eds.): *Szociálpszichológia – európai szemszögből*. KJK, Bp., 1995. 130–161.
- ⁷ Lásd: Szabó Márton: Politikai titok. In *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2003.
- ⁸ Ennek az alkalmazkodóképességnek individuális alaptípusa Joseph Fouché. Zweig írja könyve előszavában, hogy Fouché figurájára eredetileg Balzac hívta fel a figyelmét, aki szerint a politikus „Bonapartéénál is nagyobb hatalmat gyűjtött össze kezébe az emberek fölött”. Zweiget érdekelni kezdte a „zseniális kaméleon”, aki pályafutását szerzetesrendbeli tanítóként kezdte, de két év múlva, 1792-ben, már templomokat fosztogatott, aki a nép képviselőjeként rábólintott XVI. Lajos kivégzésére, majd pár évvel később milliomos lett, és a császár kegyelméből Otranto hercege. Szolgáltá-elárulta Napóleont, egyengette a restauráció útját, ám a Bourbonok visszatérése után bele kellett törődnie, hogy újra szürke kisember, amilyen volt fiatal korában. Zweig, Stefan: *A rendőrminiszter. Fouché élete*. Európa, Bp., 2006.
- ⁹ Földes Tamás: *A „Janus arcú titok”. A titkok titka*. Gondolat, Bp., 2005. 47.
- ¹⁰ A nemzetbiztonsági törvény irányából jóval erősebb a vonzódás az Alkotmány felé, mint fordítva. Az Nbtv. alig hetven szakasza tizenhárom esetben hivatkozik vagy utal az Alkotmányra, alkotmányosságra.
- ¹¹ A legutóbbi államelméleti tankönyv sem foglalkozik a titkos-/állam-/nemzetbiztonsági szervezetek államelméleti vonatkozásaival. A titkosrendőrséggel is csak annyiban, amennyiben a totális állam strukturális jellemzőit ismertette C. J. Friedrich, H. Arendt, S. Neumann, G. Leibholz vonatkozásában utalás történik ennek *különleges szerepére*. Egy további említés erejéig ez megismétlődik Friedrich totalitarizmuselmélete taglalása kapcsán. Lásd: Takács Péter (szerk.): *A modern állam elméletének történeti alapvonalai*. In uő. (szerk.): *Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai*. Szent István Társulat, Bp., 2007. 123.
- ¹² Visinszkij, A. J.: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései*. Szikra, Bp., 1950. 50.
- ¹³ *A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya (alaptörvénye)*. 70., 83. szakasz. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1947. 25., 28.
- ¹⁴ *A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya*. 68. szakasz, c) pont. I. m. 24.
- ¹⁵ Sztugenyik, Sz. Sz.: *A szovjet államigazgatási jog*. Tankönyvkiadó, Bp., 1951. 132.
- ¹⁶ Concha Győző: A rendőrség természete és állása a szabad államban. (Akadémiai székfoglaló, 1901.) In Lőrincz Lajos (szerk.): *A magyar közigazgatás-tudomány klasszikusai 1874–1947*. KJK, Bp., 1988. 232.
- ¹⁷ Ficzer Lajos – Forgács Imre (szerk.): *Magyar közigazgatási jog. Különös rész*. Osiris, Bp., 2004. 402.
- ¹⁸ „A Magyar Köztársaság a biztonságot átfogó módon értelmezi, amely a hagyományos politikai és katonai tényezőkön túl magába foglalja a széles értelemben vett biztonság egyéb –

gazdasági és pénzügyi, emberi jogi és kisebbségi, információs és technológiai, környezeti, valamint nemzetközi jogi – dimenzióit is. A globális kihívások, a nemzetközi politikai-gazdasági kölcsönös függőség, a technológiai fejlődés világában az euro-atlanti térség biztonsága oszthatatlan.” *A Magyar Köztársaság biztonság- és védelempolitikájának alapelveiről.* 94/1998. (XII. 29.) OGY határozat. A határozat koncepciójának teoretikus alátámasztására lásd: Deák Péter (szerk.): *Biztonságpolitikai kézikönyv.* Osiris, Bp., 2007. 642.

¹⁹ Néhány forrás egyes államok titkosszolgálatai összehasonlításához:

Amerikai Egyesült Államok: Godson, Roy (ed.): *Intelligence Requirements for the 1990s.* Collection, Analysis, Counterintelligence and Covert Action. Washington, D.C. Lexington, Mass. Lexington Books, 1989. 269.; Report to the President by the Commission on CIA Activities within the United States. Commission on CIA Activities within the United States. Washington DC 20500. 1975. June 6. In Richelson, Jeffrey T. (ed.): *Presidential Directives on National Security from Truman to Clinton.* National Security Archive. Alexandria, Va.: Chadwyck-Healey; Washington, D.C., National Security Archive, 1994. 820.; Prados, John: *Safe for Democracy: the Secret Wars of the CIA.* Chicago, Ivan R. Dee, 2006.. 696.; Kessler, Ronald: *The CIA at War: Inside the Secret Campaign against Terror.* New York, St. Martin's Press, 2006. 526.

Ausztria: Weitz, Richard: *The Domestic Sources of Central European Security Policies.* Center for European Studies, Harvard University, Cambridge, 1992. 145.; Theoharis, Athan, G. (ed.): *A Culture of Secrecy. The Government vs. the People's Right to Know.* Lawrence, Kan. University Press of Kansas, 1998. 245.

Ausztrália: The Australian Secret Intelligence Service (ASIS) Url = <http://www.asis.gov.au>. (Lekérdezve a további címekkel együtt: 2006. 10–11.)

Belgium: General Intelligence and Security Service (GISS), known in Dutch as Algemene Dienst Inlichting en Veiligheid (ADIV) Url = http://www.comiteri.be/index_en.html.

Franciaország: Porch, Douglas: *The French Secret Services: from the Dreyfus Affair to the Gulf War.* Oxford: Oxford University Press, 1997. 623.

Görögország: Hellenic National Intelligence Service. Url = <http://www.nis.gr>.

Hollandia: AIVD Algemene Inlichtingen Veiligheidsdienst – AIV: Dutch General Intelligence and Security Service . Url = <https://www.aivd.nl>.

Kanada: Canadian Security Intelligence Service (CSIS vagy Service). Url = http://www.sircsars.gc.ca/index_e.html; Brodeur, Jean-Paul: A rendőrségi informátorok alkalmazásának jogi problémái Kanadában. In *Belügyi Szemle.* 1997. 5.

Luxemburg: Service de Renseignement de l'Etat (State Intelligence Service). Url = <http://www.me.etat.lu>.

Nagy-Britannia: UK Security Service. Url = <http://www.mi5.gov.uk>; Cavendish, Anthony: *Inside Intelligence : the Revelations of an MI6 Officer.* HarperCollins, London, 1987. 208.; Rimington. Stella: *Nyílt titok. A brit kémelhárítás volt főigazgatója emlékirata.* Geopen, Bp., 2004. 311.

Németország: Bundesnachrichtendienst (BND). Url = <http://www.bundesnachrichtendienst.de>; Bundesamt für Verfassungsschutz (BfV) Url = <http://www.verfassungsschutz.de>; Naimark, M. Norman: *„To Know Everything and to Report Everything Worth Knowing“: Building the East German Police-state.* Washington D. C., Woodrow Wilson International Center for Scholars, 1994. 127.

- Norvégia: Politiets sikkerhetstjeneste. Url = <http://www.pst.politiet.no>.
- Olaszország: Servizio per le Informazioni e la Sicurezza Democratica. Url = <http://www.sisde.it>.
- Portugália: Serviços de Informações. Url = <http://www.sied.pt>; Serviço de Informações de Segurança (SIS). Url = <http://www.sis.pt>.
- Spanyolország: Centro Nacional de Inteligencia (CNI). Url = <http://www.cni.es>.
- Törökország: MIT. Url = <http://www.mit.gov.tr>.
- ²⁰ Dezső Lajos – Hajas Gábor: *A nemzetbiztonsági tevékenységre vonatkozó jogszabályok*. HVG Orac, Bp., 1997. 283.
- ²¹ Révész Béla: *A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében – politológiai értelmezési lehetőségek*. Szeged, 2006. 131.
- ²² Lsd: Körösi András: *Demokrácia és patronázs. Politikusok és köztisztviselők viszonya*. In *Politikatudományi Szemle*. 1996. 4.
- ²³ Körösi András: *Politikusi és tisztviselői szerepek összefonódása*. In Körösi András – Tóth Csaba – Török Gábor: *A magyar politikai rendszer*. Osiris, Bp., 2005. 456.
- ²⁴ Lásd: Szabó Máté: *A forró ősz 2006-ban Budapesten – értelmezési kísérlet politológiai szempontból*. In *Rendészeti Szemle*. 2007. 4. 53.
- ²⁵ *A Magyar Köztársaság biztonság- és védelempolitikájának alapelveiről*. 94/1998. (XII. 29.) OGY határozat; 2073/2004. (III. 31.) Korm. határozat a Magyar Köztársaság új nemzeti biztonsági stratégiájáról.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Az állambiztonsági munkával kapcsolatos művek válogatott bibliográfiája*. Budapest, Rendőrtisztviselői Főiskola Állambiztonsági Tanszék. I. köt. 1979., II. köt. 1981., III. köt. 1987.
- Brodeur, Jean-Paul – Gill, Peter – Töhlborg, Dennis. (eds.): *Democracy, Law and Security: Internal Security Services in Contemporary Europe*. Burlington, VT, Ashgate, 2002.
- Csizmadia Ervin: *A politika mint titok. A szenvedélyes politikamegértés alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2004.
- Deák Péter: (szerk.): *Biztonságpolitikai kézikönyv*. Osiris, Bp., 2007.
- Finszter Géza: *A rendészet elmélete*. KJK, Bp., 2003.
- Galambos Lajos: *A magyar polgári nemzetbiztonsági szolgálatok feladatrendszerének tartalmi módosulása a rendszerváltás folyamatában. Kandidátusi értekezés*. Bp., 1997. ZMNE Könyvtár, Disszertációs gyűjtemény.
- Gergely Attila: *Állambiztonsági értelmező szótár*. Belügyminisztérium, Bp., 1980.
- Horuczai László: *Ellenségkép. Az ellenségfogalom történeti alakulása vallásban, morálban, politikában*. Szerzői kiadás, Szeged, 1993.
- Izsa Jenő: *Javaslatok a nemzetbiztonsági / titkosszolgálati stratégia kidolgozásához*. Hadtudomány, 2007. 1.
- Krémer Ferenc: *A rendőri hatalom természete. Társadalmi szerep és foglalkozási kultúra*. Napvilág, Bp., 2003.

- Révész Béla (szerk.) *Válogatott dokumentumok a magyar Belügyminisztérium és a rendőrség történetéből 1950–1989*. Url = <http://www.osa.ceu.hu/db/fa/357-2-1.htm>.
- Szikinger, István – Tóth, Judit: *Efforts for Building Lawful Enforcement, Security and Balance in Public Law of Hungary. Challenge – The Changing Landscape of European Liberty and Security (2004–2008). Working Paper No. 1*. Url = http://www.challenge.mtaki.hu/eng/pdf/5_working_papers/1.pdf.
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Állambiztonság és politika. Tanulmányok 1956–1990*. Kézirat. (Várható megjelenése 2008. március).
- V. Király István: *Határ – hallgatás – titok*. Komp-Press, Kolozsvár, 1996.
- Valcsicsák Imre: *Társadalomtudományi kutatások – rendvédelmi képzés*. Rendőrtiszti Főiskola, Bp., 2001.
- Varga László: *Világ beszügői egyesüljetek! Az állambiztonság átmentése*. PolgART, Bp., 2006.
- Zinner Tibor: *XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata 1944/1945–1992*. Rejtjel, Bp., 1999.

NON SIRE, C'EST UNE...

TRENCSÉNYI BALÁZS: A POLITIKA NYELVEI. ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK.
(BUDAPEST, ARGUMENTUM KIADÓ – BIBÓ ISTVÁN SZELLEMI MŰHELY, 2007.)

Szűcs Zoltán Gábor

(politológus, PhD-hallgató, ELTE ÁJK, Politikatudományi Intézet)

Az ismert történelmi anekdota szerint XVI. Lajos, hírt kapva a Bastille bevételéről, megkérdezte: *C'est une révolte?* Ez lázadás? Mire főkamarása, La Rochefoucauld herceg tárgyilagosan azt felelte: *Non Sire, c'est une révolution.* Nem, felség, ez forradalom. Mindez azonban már 1789. július 15-én történhetett, mert 14-én, mikor a történelmi jelentőségű esemény valójában végbement, még ez a bejegyzés került a király naplójába: *Rien.* Semmi különös...

Félreértés ne essék, az alábbiakban az Argumentum kiadó és a Bibó István Szellemi Műhely közös kiadványáról, a CEU fiatal politikai eszmetörténészének minap, szinte észrevétlenül megjelent tanulmánykötetéről* lesz szó. Egy könyvről, amiről elég nehéz nagy szavak nélkül beszélnie annak, aki végigolvasta. Elvégre nem kis dolog, ha egy történész kutatói érdeklődése a kora újkortól a 20. századig, Spinozától Zrínyin és Bibón át az 1990-es évekbeli román történettudomány képviselőiig terjed (ismétlem, ezek nem összefoglalók vagy kivonatok). Talán az sem egészen lebecsülendő, hogy az egyes tanulmányok alaposan feltárt és innovatívan kidolgozott módszertani keretbe illeszkednek (13–60.). S az sem lebecsülendő, hogy a tanulmányok tapasztalataiból az utóbbi évtizedek legambiciózusabb hazai eszmetörténeti kutatási programja körvonalazódik. Ez a program a modern politika kelet-közép-európai kiformalódásának és változásainak történetét szeretné rekonstruálni, komparatív, transznacionális perspektívából, egységes fogalmi keretben, ugyanakkor minél érzékenyebben az egyes nemzeti kontextusok sajátosságaira (39–58.).

S mindez nem a szerzői ambíció aránytévésztése, csupán egy ügyes szemű, bár intellektuálisan igényes és korántsem könnyen megvalósítható, felismerés eredménye. Azé tudniillik, hogy az eszmetörténet-írás érdeklődése az utóbbi időkben egyfelől a transzkulturális párbeszéd jelenségei felé fordult, másfelől igyekszik minél inkább eltávolodni a történeti folyamatok és jelenségek homogenizáló leírásától, s egyúttal szabadulni a „nagy nevek bűvöletéből”. E két szemléleti fordulat pedig páratlan esélyt kínál, hogy a térségbeli modernitás

* A könyv részeire az egyszerűség kedvéért a főszövegben, zárójelbe tett oldalszámmal hivatkozom.

kibontakozása a maga sajátosságaival együtt a saját jogán legyen tárgyalható. S hogy a recepció és az adaptáció központi szerepe ne fokozza le szekundér jelenségekké ezeket a politikai kultúrákat a történelem *mainstream*jéhez képest. Éppen ellenkezőleg, a befogadás, fordítás, alkalmazás mechanizmusainak vizsgálata lehetővé tehetné, hogy a térség történetének kutatása új színekkel gazdagítsa a politikai eszmetörténet-írást.

Ha mindez megvalósulna, ugyan ki vonhatná kétségbe, hogy *c'est une révolution*?

AZ „ÚJ ESZMETÖRTÉNET”

A közhiedelmekkel ellentétben a forradalmi programok nem a semmiből születnek, nem tette azt a francia forradalom sem, bár hogy eszmei előzményeit a felvilágosodás filozófiájában, a kor rendkívül szubverzív, gyakran pornográf politikai karikatúra irodalmában, netán a francia politikai diskurzus egyéb, antiabszolutista tradícióiban kell keresnünk, arról megoszlanak a vélemények.

A Trencsényi-könyv sem a semmiből jött, és aligha értenénk meg a könyvet, ha nem vennénk észre, hogy *A politika nyelvei* tipikus darabja a hazai „új eszmetörténet”¹ irodalmának. Ez az „új eszmetörténet” a 90-es években az irodalomtörténet, a filozófiatörténet és a történettudomány határvidékén, egyfajta köztes térben született, s ennek alapján aligha kellett volna nagy jövőt jósolni neki.

Ma mégis úgy tűnik, a modern politikai gondolkodás kutatásának leg-erőteljesebb és legtávlatosabb irányzatát alkotja, amelynek intézményes hátteréről sokat elárul Trencsényi könyvének előszava is (11–12.). Ilyenek például a külföldi fejlemények iránti nyitottságra nevelő hajdani legendás *Láthatatlan Kollégium*, akárcsak annak szerényebb utóda, az *Erasmus Kollégium*. Míg két másik intézmény, két egykori intellektuális divatjelenség örököse és tudományos színvonalú megújítója. A *Közép-európai Egyetem* a 80-as évek romantikus Mitteleuropa-kultuszára, a *Bibó István Szellemi Műhely* a hajdani Bibó-kultuszra emlékeztethet, de mindkettő ennél sokkal fontosabb szerepet tölt be. Előbbi a térségbeli tudományos párbeszéd előmozdítója, aminek számtalan konferencia, kiadvány, hajdani és jelenlegi diák a bizonyítéka, utóbbi pedig nem csak megteremtette (figyelemreméltó előzmények, Huszár Tibor és Szilágyi Sándor munkái után, bár tőlük függetlenül és velük vitatkozva) a szisztematikus Bibó-kutatást, s ennek mára számos monografikus feldolgozás az eredménye.

Ha meg kívánjuk érteni, miért érdeklődik valaki egyszerre a kora újkori politikai kultúra és a 20. század kelet-közép-európai politikai problémái iránt, miért igyekszik adaptálni a kontextualista történetírás módszertanát, és miért igyekszik olyan komparatív elemzéseket felépíteni, mint a román, bolgár, magyar kontextusokat összehasonlító Trencsényi-tanulmány, mit keres egy

elemzésben Bibó István és Milan Hodža életműve, elég felidézni az „új eszmétörténet” sajátosságait, hogy felismerjük, Trencsényi Balázs válogatott írásai ennek a heterogén és szerteágazó eszmétörténeti mozgásnak nagyszabású szintézisét jelentik.

A szintéziskísérletek persze mindig problematikusak, hiszen a különféle nyelvjátékok interakciója ugyan vezethet (s jelen esetben vezet is) érdekes, inspiráló és jelentős eredményekhez, de az eltérő előfeltevések legalább ilyen könnyen eredményezhetnek interferenciajelenségeket, megnehezítve a kutató dolgát. Erre is, arra is, fogunk még példát találni az alábbiakban.

EGY IDEÁLIS ESZMETÖRTÉNET PROGRAMJA

A könyv egy terjedelmes és lenyűgöző módszertani bevezetővel indul, amivel érdemes hosszabban is foglalkoznunk. E fejezet legérdekesebb vonása, hogy a saját módszertani, szemléleti kereteit meghatározó német, angol, francia kontextualista iskolákat egyáltalán nem csupán tekintélyérvként, nem is gyorsan letudnivaló kötelező feladatként tárgyalja, hanem saját előfeltevéseivel összhangban, kontextualista módon közelíti meg. Éppen ezzel adja hozzá a legtöbbet a részben már ismert, részben viszont csak általa megismertett tényekhez.

Kiindulópontja, hogy a politikai reflexió nyelvi kereteire és azok történetére rákérdező kontextualizmus irányzatai az utóbbi idők egyik legjelentősebb történettudományi fejleményét jelentették. S hogy sokat lehet tanulni tőlük, de nem feltétlenül a különféle „módszertani ajánlatok” „összehangolásával” (13.), hanem annak figyelembevételével, mennyire mélyen „gyökereznek” ezek saját kulturális hagyományukban. S hogy ennek, valamint a kelet-közép-európai kontextus sajátosságainak figyelembevételével lehet csak kidolgozni a térségünk kutatása számára megfelelő módszertani repertoárt.

A *Cambridge School*, például Pocock, Dunn, Skinner, az angol eszmétörténetírás, főleg a brit nemzeti teleológiát képviselő „whig kánon” és a politikai filozófia kérdéseinek ahistorikus tárgyalása ellen (16–18) lázadt, érdeklődésének középpontban a 17. századi angol történelemmel. S ennek keretében igyekeztek az egyes kijelentéseket és műveket bizonyos nyelvi konvenciók, politikai nyelvek, retorikai hagyományok és beszédmódok összefüggéseibe értelmezni, ugyanakkor meghagyva az individuális politikai cselekvő szabadságát, hogy ezen keretek között a saját intencióit igyekezessen megvalósítani. A *Begriffsgeschichte*, Brunner, Conze, Koselleck vagy Reichardt, ellenben a szellemtörténeti hagyományból építkezett és a fogalomtörténetet a társadalomtörténet párjaként a társadalom nyelvi önreflexiójának vizsgálatára szánta, leginkább az úgynevezett Sattelzeit, a 18–19. század közötti átmenet idejére összpontosítva. Örökségének is köszönhetően erősen érdeklődött a kollektívumok története iránt és a „német kulturalista hagyomány esszencialista vonásaira rímelve”

hajlamos volt a fogalmaknak az egyedi nyelvhasználaton túlmutató és saját történettel rendelkező egységet tulajdonítani (21.). Ugyancsak a kulturális tradíciókból magyarázható, hogy mindig is megmaradt az erős érdeklődés a politika iránt. Szemben a francia iskolákkal, hiszen az *Annales* iskola folytatásaként fellépők, Chartier, Robin, Tournier, Guilhaumou, de Certau, Veyne, Nora és mások munkáiban a nagy időtávok, a társadalmi struktúrák és főként az elitkultúra (s a politika) alatti, a hagyományos történetírásban láthatatlanul maradó népi kultúra jelenségeire összpontosított, fókuszában egyébként a 18. századdal. Részben emiatt is, a francia eszmetörténet-írásban kiemelten fontos szerep jutott egyfelől a kvantifikációnak, hiszen a vizsgált történeti jelenségek nem egyedi aktusok, hanem tendenciák, rendek, irányok, másfelől a nem írott formáknak, hiszen az elitkultúrán kívül érthetően nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani az egyéb kommunikációs formáknak (lásd például karikatúrák, társasjátékok, ünnepek).

Mint látható, a háromféle irányzat nem teljesen egyforma módon fogalmazta meg a maga problémáit, hiszen más előfeltevésekkel, más anyagon és részben más korszakokat vizsgált. Megpróbálhatjuk eltüntetni ezeket a különbségeket, nem biztos, hogy célt érünk (a kritika egyik fő célpontja Melvin Richter, aki pont egy ilyen – problematikus – szintézist igyekezett létrehozni). Így ugyanis aligha érthetnénk meg a kulturális irritációk tipikus példáit, mint a Reichardt által szerkesztett, s a német iskola francia (diskurzusanalitikus, kvantitatív, mentalitástörténeti) megújítását és a francia Sattelzeit feltárását célul kitűző *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820* iránti relatív francia közömbösség (34.). Vagy az angol és a német irányzatok közötti vitákat, így Pocock és Koselleck látványos egyet nem értését egy New York-i szimpozionon (30.).

Trencsényi úgy véli, a kontextualizmus úgy válhat jó eszközzé régióink kultúráinak kutatásában, ha figyelemmel az egyes iskolák hasonlóságaira és eltéréseire, megteremtjük a velük párbeszédképes, de a helyi kontextusokra érzékeny, szükségképpen eklektikus módszertani ajánlatunkat. Ezért foglalkozik a különféle iskolák egyoldalúságaival (29–38.), majd a közös alapot – a modernitás kialakulásának vizsgálatát igyekszik az őt érdeklő területek sajátosságaihoz újrafogalmazni. Két kiindulópontja ebben a *kulturális transzmissziós folyamatok egyoldalúsága* és a *politikai kultúrák diszkontinuitása*, ami lehetetlenné tenné mind a fogalmak Begriffsgeschichte-típusú, kontinuum, a jelentések akkumulációját feltételező leírását, mind a kizárólag az egyedi aktusokra összpontosító, Cambridge-mintájú, a politikai közösség tagjai által közösen osztott előfeltevésekre épülő, a „fordítás” és „beemelés” jelenségeit ignoráló elemzését. S éppígy nehezzé tenné a mentalitástörténeti tárgyalásmódot, mert az szintén hosszú távú kontinuitásokat előfeltételez.

Ezért preferálja Trencsényi J. G. A. Pocock 'politikai nyelv' kategóriáját, amely egyszerre képvisel módszertani individualizmust, ismeri el a beszéd-

aktusoknak az egyéneken túlmutató dimenzióit és a kölcsönösen használt szavak többértelműségét, mert a politikai nyelveket nem „autark nyelvjáték-ként fogja fel, hanem egymásba gabalyodó [...], egymáshoz átjárást biztosító szemantikai-retorikai keretként” (42.). Pocock metodológiai programja ráadásul kellően laza szövésű, reflektált és önironikus ahhoz, hogy ne tagadja, kulcskategóriái alapján véve heurisztikus konstrukciók, amelyeket az elemzés perspektívája nagymértékben meghatároz, s ez azért jó, mert általuk „végső soron a diszkurzív politikai cselekvések történetét lehet e kategóriákra vonatkoztatva megalkotni”.

EGY KOMPARATÍV ESZMETÖRTÉNET FELÉ

Trencsényi módszertani érdeklődése nem korlátozódik a bevezetőre, alapkérdései később is visszaköszönnek, s nem egy írás, különösen a Gyurgyák János nagy vihart kavart *Zsidókérdés Magyarországon* című könyvéről szóló recenziója és a román, bolgár, magyar nemzetkarakterológiai diskurzusok történetét felvázoló tanulmánya, legalább annyi teret szentel metodológiai kérdéseknek, mint amennyire a Gyurgyák-könyvnek, illetve a három történeti kontextusnak.

A Gyurgyák-recenziót amúgyis csak ajánlani lehet minden olvasónak, mert nem csak jó kritikája Gyurgyák könyvének, de példát ad abból is, miként lehet egy – a 2000 folyóiratban kirobbant, heves, Gyurgyákot jóformán antiszemizmussal vádoló – vitába érdemi módon és kulturált formában bekapcsolódni. Trencsényi tézise egyébként, hogy a Gyurgyák-könyv több szinten is olvasható, s ezek mindegyike más-más problémákat vet fel. Van például egy „metahistóriai” üzenete, hogy a zsidó–magyar együttélés egy kudarc története, az asszimiláció programja valójában megbukott, van egy „metapolitikai” síkja, amely szerint a traumatikus magyar történelem kibeszélését nagy mértékben nehezítik a kérdésben uralkodó, leegyszerűsítő beszédmódok, a „neológ” és az „antiszemita” tradíciók, s hogy mivel a magyar politikai kultúrát lényegében a zsidósághoz való viszony határozza meg (népi-urbánus viszony), a kérdés kibeszélhetetlensége megmérgezte ezt a politikát. S végül van egy „módszertani” síkja is, a Gyurgyák-könyv ugyanis arra vállalkozik, hogy ideografikus módon, lényegében megelégedjen az egyes szerzők állításainak explikálásával, amit csak ötletszerűen lát el hol komolyabb, hol ironikusabb kommentárokkal. Trencsényi pedig nem tesz mást, mint hogy a maga kontextualista megközelítésével veszi – valóban módszeres – kritika alá a Gyurgyák-könyvet, kimutatva gyengeségeit, miközben a legtöbb kritikussal szemben elismeri annak erőnyeit is.

Aki pedig arra kíváncsi, hogy milyen perspektívák nyílhatnak meg a kelet-közép-európai térség politikai gondolkodásának vizsgálatában a kontextualizmus hatására, az mindenképpen olvassa el *A történelem réműlete* című tanul-

mányt, amelyben nem csupán megismerkedhetünk a nemzetkarakterológia ókorig visszanyúló konceptuális előzményeivel, de megtudhatjuk, miben különböznek az újkori, a késő felvilágosodással és a nemzeti romantikával megjelenő karakterológiai diskurzusok ezektől az előzményektől, s hogy miben térnek el a nyugati és a keleti nemzetkarakterológiák. És végül, hogy – persze ez a legizgalmasabb része az egésznek – miként ismerhetünk rá három különböző történeti fejlődésen átmenő, társadalomtörténetileg más jegyeket mutató, politikai kultúrában szerkezetileg nagyon hasonló diskurzusok közös elemeire. Mert Trencsényi tézise ebben az esetben az, hogy a román, a bolgár és a magyar nemzetkarakterológiák számos közös sajátossággal bírnak, bizonyos motívumok feltűnően ismerősek, forrásaik közösek, s a három ország politikai gondolkodását jobban, összehasonlíthatatlanul komplexebben megismerhetjük azáltal, ha a kontextusok különbségét az eltérések és hasonlóságok összjátékában, s nem mint elszigetelt és autark történeti szálakat tárgyaljuk.

Hogy a diskurzusok hasonlóságaiban mennyi a véletlen s mennyi mindennek kell valamilyen egyéb, eszmetörténeti magyarázatot találni, az már egy másik kérdés, amire ez a tanulmány nem is igen válaszolhatott. De, a problémát ritkán tapasztalhatóan éles megvilágításba helyezte, kijelölve egy majdani kutatási program kereteit, amelynek, tudhatjuk azóta, már vannak is bizonyos eredményei. Ugyanis a közelmúltban már megjelent két szöveggyűjtemény, amelyek e kutatási program újabb lépéseit jelentik, igyekezve bemutatni a térség országainak valóban együtt konceptualizálható jelenségeit, *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945)* címen. Az első kötet a felvilágosodás, a második a nemzeti romantikák jelenségeit tárgyalja, s a könyv címéből következően további kötetek várhatók, amelyek a modernség és a modernitáskritika beszédmódjaival fognak foglalkozni.

És mi van még a könyvben? Számtalan érdekesebbnél érdekesebb téma, amelyeket még csak vázlatosan bemutatni sem igen nagyon lehet egy recenzió keretei között. Arra mindenesetre fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a tanulmánykötetben két félkész monográfia is megbújik: egy a kora újkori politika eszmetörténetéről és egy Bibó műveiről, amelyekkel azért érdemes lehet foglalkozni egy kissé.

A kora újkori monográfiát vagy legalábbis annak alapvetéseit három kiváló esettanulmány és egy terjedelmes recenzió tartalmazzák. Előbbiek: Spinoza, egy William Temple nevű 17. századi angol diplomata és Zrínyi Miklós politikai gondolkodását vizsgálják, s mint ilyenek komoly figyelemre tarthatnak számot, a recenzió pedig Bene Sándor *Theatrum politicum* című könyvével foglalkozik, mérlegelve Bene olasz érdeklődésének toposzkutatást jelentő irodalomtörténeti módszertanának előnyeit és hátrányait.

A négy szöveg nem könnyű olvasmány, elsősorban, mivel a látens monográfia végül nincs megírva, az egyes esettanulmányok alapkérdésekre nem válaszolnak (ráhagyatkoznak a hozzáértők előzetes tudására), másokat ismételt

újrafogalmaznak. És mégis, mind a négy szöveg roppant érdekes és tanulságos, amelyekből azért körvonalazódik Trencsényi meg nem írt könyvének fő mondanivalója: vagyis, hogy a 17. század poszthumanista politikai kultúrája töredezett, az átmenetiség jegyeit viseli magán, s a lassanként szétbomló republikánus tradíció mellett a szuverenitás- és az érdekelméletek roppant változatossága jellemzi. Vagyis, ideális terep az „egymásba gabalyodó” politikai nyelvek pocockiánus eszmetörténeti víziójának illusztrálására. S ezt csak erősíti, hogy Trencsényi szerencsés kézzel választja példáit is: a tradicionális kánonba tartozó Spinozát, akit azonban a *philosophia perennis* világából egy nagyonis konkrét, ráadásul bizonyos értelemben perifériális – németalföldi – kontextusba vezet vissza; aztán a nem túlságosan ismert Temple-t, akinek háttérül az egyik centrális szerepű politikai kultúra kontextusa szolgál; s végül azt a Zrínyit, aki egy perifériális kultúra nemzeti kánonjának központi alakja, s akinek diszkurzív adaptációiról a nemzeti történetírás viszonylag sok adattal, de kevés érdemi mondandóval rendelkezett.

Az elemzések persze magukban is izgalmasak, hiszen érdekes újdonságot jelent a többnyire a *more geometrico* szlogenjével jellemzett Spinozát a holland republika politikai kontextusában újraolvasni, elismerve anti-Orangista preferenciáit, hasonlóságait olyan korabeli teoretikusokkal, mint Pieter de la Court, és belátjuk, miként írja újra a humanista politika retorikai alapjait (például a történelem exemplaritását) a maga erősen retorikusan használt geometriai fogalmaival. (Ez a tanulmány egyébként játékos újragondolása Quentin Skinner legendás Hobbes-elemzéseinek.) Hasonló izgalmakat tartogathat az érdeklődő olvasó számára a Temple-elemzés, amely annyiban is kapcsolódik a Spinoza-tanulmányhoz, hogy Temple diplomatáskodott Németalföldön, így a holland republika válsága és összeomlása számára is formatív politikai tapasztalatot jelentett. Igazán érdekes látni, miként értelmezi az 1680-as évek angliai politikai válságait a maga poszthumanista konceptuális szempontjai szerint a közérdek fenntarthatatlanságaként ez a művelt és okos politikus, hogy belefásultan a helyzetbe eljusson a magánéletbe visszavonulás és a barackfák metszésének epikureus életprogramjáig. De magyar olvasó számára a legtöbb intellektuális izgalmat kétségkívül a Zrínyi-elemzés tartogathatja, mivel azt mutatja be, miként teremtene a horvát bán a változó (egyre romló) kondíciók közepette megfelelő konceptuális keretet a politikai helyzet megértésére és a kivezető utak megfogalmazására, s hogy váltogatva referenciáit, miként formálódik ki az államrezon jellegzetes, az államot a nemzettel helyettesítő, a Rákóczi szabadságharcban majd a 19. század nemzeti romantikájában újrafelfedezett magyar beszédmódja. Ez az elemzés egyébként azért különösen érdekes, mert megmutatja, milyen felszabadító ereje van a módszertani tudatosságnak az egyes kérdések tárgyalásában. Zrínyi kapcsán ugyanis Trencsényi olyan szellemóriások vállaira állhat, mint Klaniczay Tibor, az egyik legszelesebb látóköri, lenyűgöző tudású magyar irodalomtörténész, aki hajdan Zrínyi olasz hivatko-

zásainak egész tárházát összeállította. És mégis, a nemzeti tudomány keretei közül soha ki nem lépő Klaniczay fő mondanivalója megmaradt annyinak, hogy lám, van egy korszerű, európai látókörű magyar politikusunk a 17. században, míg Trencsényi elemzése érdemi módon hasznosítani tudta mindazt, amit ebben a kérdésben a nagy előd, Klaniczay elmondott, nála az olasz kontextus megelevenedik, hatóerővé válik.

De, mint mondtam, nem csak egy kora-újkori monográfia lapul a sorok között, hanem egy Bibó-monográfia is. A *Bibó István és az „alkat-diskurzus”* például azt mutatja meg igen nagy meggyőző erővel, hogy amiket Bibó legendás elemzéseiben mond a magyar alkat torzulásáról, miként illeszkedik a 30-as évek vitáiba, s hogy Bibó miként transzcendálta a készen kapott fogalmi kereteket a 40-es évek második felére. *A tegnap árnyékában* az Uchronia műfaja kapcsán vizsgálja Bibó koncepcióját az európai társadalomfejlődésről és a moralitásnak a politikába betöltött szerepéről, *A békecsinálás művészete* a nemzeti problematika és az európai megbékélés bibói analízisét tárgyalja, összehasonlítva Bibó téziseit Milan Hodža szövegeivel. De tágabb értelemben idetartoznak még a Gyurgyák-recenzió, az Ungváry Krisztián forrásközlésére reflektáló *A „harmadik út” és az antiszemitizmus*, illetve a már említett komparatív román, magyar, bolgár elemzés szövegei, amelyekből a 20. századra átetnicizálódó nemzeti diskurzusok képe bontakozik ki², s Trencsényi Bibót voltaképp ez előtt a kontextuális háttér előtt vizsgálja. Éppen ebben áll újszerűsége. Az eddigi munkák ugyanis vagy önmagában vizsgálták Bibót, rekonstruálták életrajzát, esetleg feltárták filológiai kapcsolatait vagy valamiféle normatív olvasatot adtak műveiről: követendő példaként állítva őt az olvasó elé, vagy kritizálva őt tévedéseierért. Hiányzott viszont, éppen a legjellegzetesebb Bibó-problémák, a „zsákutcás magyar történelem”, az „eltorzult magyar alkat” vagy épp a „zsidókérdés” kapcsán állításainak kontextualizáló vizsgálata. Ezért mindenkinek, aki Bibó iránt érdeklődik, csak ajánlani lehet ezeket a monográfiatöredékeket Trencsényi Balázs könyvéből.

A MÉRLEG

Végezetül, hogy is vonhatnánk meg *A politika nyelvei* mérlegét? Nehéz volna túlbecsülni a könyv érdemeit, azok oly számosak és szerteágazóak. Legfontosabb ezek közül kétségtelül az, hogy egy valóban párbeszédképes és nyitott tudományos beszédmód kimunkálásának munkadarabjait gyűjti össze és kínálja az olvasó számára.

Vannak azonban, mint minden úttörő munkának, bizonyos nehézségei, amelyek alighanem szemébe tűnnek majd minden olvasónak, aki kézbe veszi Trencsényi munkáját. Három ilyet említenék. *Először* is, bármilyen ironikus is, minden módszertani tudatossága ellenére Trencsényi elemzéseinek központi

kategóriái és érvelési stratégiái valójában nemigen vonódnak be a tudományos reflexióba. A szerző például időről időre megállapítja az adott művek „központi problémáját”, „alapvető kérdését”, „fókuszát”, egyáltalán nem tisztázva, miért is volna redukálható bármely komplex nyelvi aktus egyetlen *centrális kérdésre*. Választ persze lehet találni (Trencsényi más összefüggésben maga mondja, a perspektíva mindig meghatározza az elemzést, s nyilván ez emel központi helyzetbe bizonyos kérdéseket), de a válaszok teljesen az olvasóra vannak bízva, a módszertani reflexió vakfoltjaiként. *Hasonlóképpen* reflektálatlan marad, hogy Trencsényi elemzéseit valójában nem egy, hanem két markánsan különböző analitikus beszédmód jellemzi: az egyik, a *pocockiánus kontextualista*, amely a politikai nyelvekkel foglalkozik és egy másik, a *terapeutikus*, amelyik a közösségi traumák kibeszélését tűzi maga elé célul. A kettő nem feltétlenül kibékíthetetlen, de eltérésük mégis feltűnő, s aligha véletlen, hogy Pocock maga a történetírás és a „szabad művészetek” autonómiájának pártján állt, s a múlt kutatásának értelmét elsősorban a múlt megismerésében, s nem egyéb társadalmi hasznokban látta, látja. A probléma persze nem a kibékíthetlenség, hanem a reflektálatlanság (habár az előszóban a terapeutikus beszédmódról mond dolgokat a szerző, ezeket azonban inkább a hagyományos nemzeti történetírás genealogikus modelljével állítja szembe). S végül *harmadszor*, egy társadalomtudományi szöveghez képest Trencsényi elemzései túlságosan *retorikusak*. A retorika itt elsősorban arra vonatkozik, hogy a szerző ritkán definiálja fogalmait, annál gyakrabban revolverez külső referenciákkal (*argumenta ad auctoritatem*), s van elfoglalva az ismerős jelentések rekontextualizálásával és redeskripciójával. Vagyis pontosan azokat a retorikai gyakorlatokat használja, amelyek történeti elemzésére a kontextualista iskola (főként az angol) szerzői előszeretettel vállalkoznak. Más kérdés, hogy a humántudományok ebben a tekintetben hagyományosan különböznek a szűkebben vett társadalomtudományok érvelési stílusától, s Trencsényi retorikáját igen nagy meggyőző erővel működteti, attól a tény, tény marad, hogy ezeket a szerző nemigen reflektálja módszertani fejtegetéseiben.

Félreértés ne essék, e kifogások valóban csak marginális jelentőségűek az egészhez képest. Zárjuk ezért inkább azzal a recenzióval, hogy bár csak a holnap döntheti el, vajon *révolte* vagy *révolution* lesz-e *A politika nyelvei*, egy dolgra még ma felhívnanék a felséges olvasó figyelmét: *Sire, ce n'est pas rien*.

JEGYZETEK

- ¹ Szűcs Zoltán Gábor (2007): „A történetírás uralkodó eszméi” Politikatudományi Szemle. 2. sz. 155–162.
- ² A kérdéssel foglalkozik egyébként Trencsényi a *Magyar Narancsnak* adott interjújában is. László Ferenc: „Van aki úgy gondolja, ő jobban érzi a néplelket” (Trencsényi Balázs történész). *Magyar Narancs*. Url = <http://www.manco.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=15165>.